[illegible]

[illegible]

[[illegible] આદિ ૨૦૨[illegible]

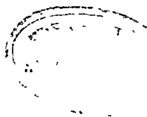
આ ગયા કુછ યાદ દિલ ભર આયા આઁસુ ગિર પડે,
હમ ન રોયે થે તુમ્હારે મુસ્કરાને કે લિએ.

*

જો દિલ દિખા રહા હૈ મઝા દરપડી મુઝે
આઁખોસે સૌ બરસ ભી દિખાયા ન જાયગા.

*

કૌન વીરાને મેં દેખેગા બહાર,
ફૂલ જંગલ મેં ખિલે કિનકે લિએ.

ક્ષણ એક આવીને ગઈ; ફરી એ કદી નજરે નહિ:
માથે જીવનનાં તો ય જે છાયાની ઘેર પડી રહી.

∵

રસઅંગુલિના સ્પર્શથી
જીવનજ્યોતિ જગવતી.
એ અનામા સુંદરીને આ કથા ચરણે ધરી.

❂

[illegible]
[illegible]

Camerado, this is no
who touches this, touches

પ્રસ્તાવના

ટૂંકી વાર્તાને માત્ર મોજમજા કે આનંદના સાહિત્ય તરીકે ગણવાનો વખત હવે પૂરો થવો જોઈએ: જોકે વસ્તુતઃ તો એવો વખત ક્યારેય હોવો જ ન જોઈએ કે જ્યારે સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિ રેતીમાં પાડેલા પગલા જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવતી હોય. કારણ કે ઘણા માને છે તેમ 'સાહિત્ય' એ માત્ર કલ્પનાનો વિષય નથી, એટલો વ્યાપાર નથી, એકલું આળસનું પરિણામ નથી, માત્ર મિથ્યા સ્વપ્ન નથી: પરંતુ જીવનને જે સ્વરૂપ આપવા માટે આત્મા અવાજ કરે છે, તે સ્વરૂપને બરાબર સમજવાનો પ્રયત્ન છે; તે સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની માનસિક પ્રક્રિયા છે. દુનિયામાં જે જે મહાન કાર્યો થયાં છે તે સર્વના ગર્ભમાં—શમીમાં આગનાં બિંદુ રહે છે તેમ—એક નાનો સરખો વિચાર જ મૂળ તો પ્રગટ થયેલો. એટલે જેવી રીતે નાના અંકુરમાં આખું વૃક્ષ સમાયું છે, પરમાણુમાં અપરિમિત શક્તિ સમાઈ છે, તેવી રીતે નાના સરખા શબ્દમાંઆથી દુનિયાના વ્યવહારને ચોક્કસ ધારણ

પર રચવાનું બળ છે. હિંદી કલાનો આત્મા Symbol—સંકેત—ગણાય છે, તેમાં આ પણ એક કારણ છે. દરેક કલાનું હાર્દ આટલું જ છે કે વ્યક્ત થવું અને છતાં અવ્યક્ત રહેવું : ઘૂંઘટમાંથી બે મસ્તીખોર આંખો બતાવતી રસિક સ્ત્રીની માફક રૂપ બતાવવું, અને છતાં રૂપ ન બતાવવું : રૂપ ન બતાવવા માટે ધારેલા ઘૂંઘટને લીધે જ રૂપને વધારે રસભર્યું કરવું. અને સર્વ કલાનો નાયક પોતે પણ—વ્યક્ત અને છતાં અવ્યક્ત એ સ્વરૂપે જ સચરાચરમાં વ્યાપી રહ્યો છે ને?

ટૂંકી વાર્તાના બળનો ક્યાસ કાઢવામાં પણ એ ધોરણ જ કામ આવશે. આજે જ્યારે સમય અને સ્થળની મર્યાદા સંકોચાતી જાય છે, ત્યારે તો સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ થોડામાં થોડા શબ્દોમાં ઘણામાં ઘણું કહેવાની શક્તિ ધરાવશે તે સ્વરૂપ લોકપ્રિય અને લોકોત્તર નીવડશે : એટલું જ નહિ, પણ આજે જ્યારે મનુષ્ય વધારે સ્વતંત્ર, અને વધારે બુદ્ધિપ્રધાન બન્યો છે, અને ખાસ કરીને એની આરામ લેવાની પદ્ધતિમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે ત્યારે કાલિદાસે ઉજ્જયિનીનાં રસિક નરનારીઓ માટે વર્ણવેલો વિનોદ—ફળીમાં નિરાંતે ખાટલા પર બેસીને, ચંદન જેવી ઠંડી ચાંદનીમાં, આખું કુટુંબ ભેગું થાય ત્યારે 'એક હતો રાજા' કહીને શરૂ કરવાનો વાર્તાવિનોદ—ઘણાખરાને મન અસ્થાને થઈ પડ્યો છે. પણ એ જૂનો વિનોદ આજે નવું રૂપ ધરે એ આવશ્યક છે. ટૂંકી વાર્તાના ઋગ્વેદ જેટલા જૂના દેહને નવા પ્રાણથી રંગાયેલો જોવાની સૌની ઇચ્છા છે : કદાચ, પોતાના જીવનની, જગતની, મનની હૂબહૂ છબી જોવા માટે પણ એ ઇચ્છા થઇ હોય, કે પછી, કોઈ આદર્શ કે કલ્પનામાંથી પ્રોત્સાહન પ્રેરણા ને પ્રાણ લેવાની વૃત્તિ જાગી હોય, ગમે તેમ હોય, મનુષ્ય જીવનનો મર્મ સમજવા માટે, આરામ માટે, આનંદ માટે, પ્રોત્સાહન માટે, આદર્શ માટે—કે પછી ઘડી બે ઘડી વ્યવહાર ભૂલવા માટે—ટૂંકી વાર્તા તરફ વળ્યો છે. એ ગમે તે હેતુથી વળ્યો હોય, પણ ટૂંકી વાર્તામાં જો પોતાનો પ્રાણ આવે, તો તેને નવો મનુષ્ય બનાવવાની તાકાત તે ધરાવે છે.

જનકની બ્રહ્મસભામાં પ્રશ્નાર્થ કરતી ગાર્ગીથી માંડીને

બેબીલોનના ધર્મમંદિર પાસે બેસતી હતભાગી સ્ત્રીઓ સુધી અને રતિવિલાપથી માંડીને આજના જીવનવિગ્રહમાં લોહીનાં આંસુ પાડતા મજૂર સુધી ટૂંકી વાર્તાઓનો વિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે : જીવનમાં જ્યાં રસ, સૌંદર્ય ને સાચો પ્રેમ દેખાય, જીવનમાં જ્યાં અજ્ઞાન, દુઃખ અને કલહ દેખાય, જીવનમાં જ્યાં નિર્દોષ આનંદ ને દોષિત વિલાસ દેખાય, ત્યાં સર્વ સ્થળમાં ને સર્વ સમયમાં ટૂંકી વાર્તા માટે વિષય પડેલા છે : અને જેવી રીતે હિમાલયના સોને મઢેલા શિખરનું એકાદ વખતનું—ઘડી બે ઘડીનું—દર્શન જીવનભર સાથે ને સાથે ચાલ્યું આવે છે, તેવી રીતે આવા પ્રસંગમાંથી એકાદ પરમાણુ મળી જાય છે કે જે આખા સર્જનને કોઈ અનોખા રંગે જ રંગી દે છે. ટૂંકી વાર્તાના લેખકને માટે ચોખૂટ ધરતી અને વિશાળ જનસમુદાય અભ્યાસ, અવલોકન ને પ્રેરણા માટે પડેલાં છે. પોતે જે સમાજમાં રહે છે, તે સમાજને અસ્પૃશ્ય ગણીને કોઈપણ સાહિત્યકાર ઉત્તમ સર્જન આપી શકે જ નહિ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા અને નવલિકાસાહિત્ય આટલું આછું પાંગરે છે તેનું કદાચ એ એક કારણ હશે.

ટૂંકી વાર્તાને જીવનના પ્રશ્નો સાથે અતિ નિકટનો સંબંધ છે. જીવનના પ્રશ્નોને તે જેવી રીતે છેડી શકે છે, અને જરાક ઇશારત કરીને આખું સ્વરૂપ દેખાડી શકે છે, તેવી રીતે કદાચ સાહિત્યની બીજી કોઇ પણ કૃતિ નહિ કરી શકતી હોય. ટૂંકી વાર્તાને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ પર લઈ જવાનો જો કોઇ પ્રયત્ન કરે, અને સર્વ દેશો અને સર્વ સમયના પ્રશ્નો—પુરાણના, ઇતિહાસના, અને સમાજના, ભૂતકાળના, વર્તમાનના અને ભવિષ્યના,—કુંભાર જેવી ઝડપથી દોરી મૂકીને પોતાનો ઘાટ સાંગોપાંગ ચાકડા પરથી ઉતારી લે છે, તેવી ચપળતાથી અને સફાઇથી ઉતારી લે, તો તે પ્રજાનું માનસ ફેરવી શકે અને જીવનમાં અત્યંત અમરત્વના અંકુરો મૂકી શકે. કુંભારનો દાખલો લેવામાં બીજો પણ હેતુ છે. માટીમાંથી મૂર્તિવિધાન એ જૂનામાં જૂની કલા છે : અને સ્ત્રીઓએ પોતાની ખાતર નહિ, પણ શાંતિ અને સર્જનના આનંદની ખાતર, સોથી પહેલાંવહેલાં એને વધાવી અને પોતાની બનાવી. સ્ત્રીના હાથમાં જ શોભે એવી એ સુંદર કલા છે. પરંતુ જેવી રીતે

[illegible]

ડુંગરાઓમાં રહેનારાઓને જરૂર છે [illegible] હોય ના તેઓમાં ઉપરના આનંદ [illegible] જિંદગીમાં જિંદગી ભાગ ભજવાય છે: એવી રીતે જંગલમાં રહેલી નાનકડી આંખ વિશાળ [illegible] છે, તેમ આ બધી કુદરતના સુંદર દેખાવો નજર આગળ ખડા કરે છે. એવી રીતે ટૂંકી વાર્તા એ જીવનની આંખ છે. [illegible] ના વિશાળમાં વિશાળ [illegible] આખું જ બની રહે. જીવનના મર્મપ્રશ્નો—બેચાર મિત્રો કલબમાં બેઠા [illegible] માટે વાતો કરે છે તેવા પ્રશ્નો નહિ—પણ મર્મમાં રહેલા પ્રશ્નો, જો આવા [illegible] લેવામાં આવે, તો જરૂર ટૂંકી વાર્તાનું નાનું શરીર અજબ ફેરફાર કરી શકે. છીણી જેમ જબ્બરમાં જબ્બર [illegible] અંતર એક ઘડીમાં જ દેખાડી શકે છે, તેમ ટૂંકી વાર્તા જીવનના મર્મસ્થાનને એક ઘડીમાં જ પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે છે.

મનુષ્ય પથ્થરનાં હથિયાર વાપરતાં શીખ્યો તે પહેલાંથી ટૂંકી વાર્તા કહેતાં શીખ્યો છે. નીલ નદી ઉપર આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં કોઈ રસિક સ્ત્રી પાણી ભરવા ગઈ હશે, અને ઘડા ઉપર હાથ મૂકીને, જૂના વખતની કોઈ વાત સાંભળતી હોય તેમ તલ્લીન થઈ ગઈ હશે. આજે પણ હજી લોકહૃદય ટૂંકી વાર્તાઓનું ભૂખ્યું જ ભૂખ્યું છે; અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો એ કોયડો કોઈએ ઉકેલ્યો નથી પણ ઉકેલવા જેવો છે કે આજનું સાહિત્ય—પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની માફક, શામળના કાષ્ઠના ઘોડાની માફક—શી રીતે ઘેરઘેર ફેલાય ? કારણ કે સાહિત્યનો જીવન સાથેનો સંબંધ તો જ સિદ્ધ થયો ગણાય: અને તો જ પ્રજાને ભલે માત્ર એક જ પગથિયું પણ ઊંચે લીધાનો આત્મસંતોષ મળી શકે.

જૂના વખતની ટૂંકી વાર્તાઓ હાલની વાર્તાઓથી અનેક રીતે જુદી પડે છે. સાહિત્યનું એક જ સ્વરૂપ રહ્યાથી રહી શકે નહિ. જીવનના ફેરફાર એના પર અસર કરે. જ્યારે છાપખાનાં નહોતાં, અને મહુઅર કામ યાદશક્તિ ઉપર જ નભતું, ત્યારે 'વસ્તુ' એ જ વાર્તાનો આત્મા હોય એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી વાત છે. તેમજ આ વાર્તાઓ પણ ધ્વનિપ્રધાન હોવાને બદલે ઉપદેશપ્રધાન જ હોઈ શકે. આજે મનુષ્યનો બુદ્ધિવિકાસ થયો છે અને સીધા ઉપદેશ કરતાં એને ધ્વનિમાં વધારે આનંદ આવે છે. તેમજ આજે એને વસ્તુની ખાસ અગત્ય નથી લાગતી. એટલા માટે જીવનમાં થયેલા ફેરફારને અનુરૂપ સાહિત્યમાં પણ ફેરફાર થયો છે.

'વસ્તુ' વાર્તામાં જરૂરનું નથી એવો અર્થ આમાંથી નીકળતો નથી. 'વસ્તુ'એ હાલની વાર્તાઓમાં ગૌણ સ્વરૂપ લીધું છે અને એમ થવાનાં કારણ છે એટલું જ. બાકી સર્વોત્તમ ટૂંકી વાર્તાઓ તો વસ્તુવિધાન, પાત્રાલેખન, અને શૈલી ત્રણેના સુંદર મેળમાંથી જ જન્મે. ત્રણેમાંથી કોઈને પ્રધાન સ્થાન ન અપાય, તેમજ કોઈને ગૌણ પણ ન કહી શકાય: અને છતાં એટલું ચોક્કસ કે ત્રણેમાંથી માત્ર એકના જ પ્રધાનસ્વર પર રચાયેલી વાર્તાઓ શ્રેષ્ઠ જણાય છે ને આકર્ષણમાં જરાય નબળી નથી નીવડી. મોપાસાંની 'વન નાઈટ' આનું ઉદાહરણ છે.

ટૂંકી વાર્તાનાં બધાં જ અંગઉપાંગનો વિચાર તો માત્ર સ્વતંત્ર લેખમાં જ થઈ શકે. અહીં તો ટૂંકી વાર્તાનાં ક્ષેત્ર ને ધ્યેય વિષે એક વિચાર જ રજૂ કર્યો છે.

આ સંગ્રહમાં ત્રેવીસ વાર્તાઓ આવી છે, તેમાંથી પંદર અપ્રકટ છે; જ્યારે અગાઉ પ્રકટ થયેલી એવી તો માત્ર આઠ વાર્તા જ લીધી છે. આપણે ત્યાં વિવેચનમાં એક ભૂલભરેલો વિચાર પેસી ગયો છે. અને સાચા સિદ્ધાંતને જ્યારે બહુ જ ખેંચી ખેંચીને વાપરવામાં આવે ત્યારે તે ભૂલભરેલો વિચાર બની જાય છે. ખરી વાત છે કે અત્યારનો કોઈ પણ લેખક, દાવો કરે કે ન કરે, પણ અમુક અંશે પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર નીચે છે જ. કેથેરાઇન મેન્સફીલ્ડ વિષે લખતાં ચાર્લ્સ મોરાંએ લખ્યું

[illegible]

આ સંગ્રહમાં પ્રગટ થતી વાર્તાઓમાંથી [illegible] અને '[illegible]' એ ત્રણ વાર્તાઓ સ્વતંત્ર નથી. '[illegible]'માં લોકવાર્તાનાં [illegible] છે, જ્યારે '[illegible]' તો [illegible] એક અંકમાંથી [illegible] લઈને નવું રૂપ આપ્યું છે [illegible]. અને '[illegible]' [illegible] ઉપરથી છે. એ વાર્તાઓમાં [illegible] એમાંનું કાંઈ પણ બીજેથી મળ્યું હોય તે વાત મૂળ [illegible] જ ગણવાનો અને એ રીતે કૃતિના ખરા [illegible] ગણના ન ગુમાવવાનો સિદ્ધાંત દરેક લેખકે સ્વીકારી લેવો ઘટે છે.

આજે તો નવલિકાઓ એટલી બધી લખાય છે કે આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારવામાં ન આવે તો સાહિત્યના સર્જનમાં અને વિવેચનમાં જતે દહાડે અવિશ્વાસ અને શંકા જ ઉત્પન્ન થાય. 'તણખા'માં જ પ્રગટ થયેલી 'જન્મભૂમિનો ત્યાગ' એ વાર્તામાં એક મોચી આવે છે, અને ફ્રેંચ ભાષાના એક સારા વિદ્વાન અને વિવેચી પ્રોફેસરે 'Shoe-maker' કે એવી વાત વાંચી હશે. 'Shoe-maker' ને 'જન્મભૂમિ' વચ્ચે શું સામ્ય છે તે તો ખબર નથી, પણ કદાચ પાત્ર તરીકે 'મોચી' લાઈને લેવાનું 'સૂચન' આ વાર્તામાંથી જ મળ્યું હશે, એમ એ વિદ્વાન પ્રોફેસરે અનુમાન કર્યું હતું. ટૂંકી વાર્તાનો લેખક પોતાનાં બધાં પાત્રો વિષે 'ઇતિહાસ' આપવા બેસે તો કદાચ એને સમાજમાંથી

જ તિલાંજલિ દેવી પડે. પણ કેટલાંક પાત્રો માનસિક હોય છે અને કેટલાંક સાચાં પણ હોય છે. આ મોચી, કેટલાક મિત્રો ધારે છે તેમ, ... પાસે બેસતો . . . . . . નો નથી. પણ સીમવાનો છે. અને વધુમાં એ કિસ્સો બનેલો છે—થોડાઘણા ફેરફાર સાથે.

પરંતુ એવી ઘણી હકીકતો જેનો સંબંધ માત્ર નોંધપોથી સાથે જ હોઈ શકે તે દરેક વખતે પ્રગટ કરવી શક્ય નથી. એને માટે તો સમયનો પરિપાક થતાં સુધી રાહ જોવી જ રહી. દરમિયાન જે જે સૂચના ને શંકા થાય—તે થોડેઘણે અંશે નભાવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય શામનો નથી. પરંતુ જો ઘણાખરા લેખકો સિદ્ધાંત તરીકે શૈલીનું, વસ્તુનું કે પાત્રાલેખનનું ઋણ સ્વીકારવાનો શિરસ્તો પાડે તો ઘણીઘણી કુશંકાઓ એની મેળે જ નાશ પામે. એમ ન બને ત્યાં સુધી શંકા લેનારાના પ્રામાણિક હેતુ વિષે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી.

ટૂંકી વાર્તાનો ગુજરાતીમાં ઉત્કૃષ્ટ ફાલ ઊતરે, અને સમાજના, જીવનના, નવા યુગના જૂના જમાનાના એવા અનેકવિધ પ્રશ્નો પોતાની કૃતિઓમાં ગૂંથીને ગુજરાતના સાહિત્યકારો સાહિત્યના એ અંગને સર્વ દિશામાં ખીલવે, એટલું જ ઇચ્છવાનું રહ્યું. આ પ્રયત્ન એ તો છીછરા સમુદ્રના કિનારા પર છીપલાં ને શંખલાં ભેગાં કરીને છોકરા રમે તેવો નિર્જીવ પ્રયત્ન છે. એનો થઈ રહેલો ને થતો સત્કાર એ નિર્ધનતાની સ્પષ્ટ નિશાની છે. ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં એક સર્વોત્તમ કૃતિ આપવાનું સ્વપ્ન ક્યારે સિદ્ધ થશે એ તો કહેવું મુશ્કેલ છે: અને કદાચ છેક છેલ્લી પળે—આલ્ફ્રેડનો પેલો પ્રખ્યાત ચિતારો પોતાના શૂન્ય કેનવાસ તરફ ફરીને બોલે છે તેમ ‘ Nothing ! Nothing ! After ten years of work . . . ’ એમ બોલવાનો અત્યંત કરુણ પ્રસંગ ભાવિના ગર્ભમાં હશે તો કોને ખબર છે ? એવા મહાન પરાજયની ધન્યપળ આવવાની છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પણ અત્યારે તો નાનાનાના વિજય કરતાં એ મહાન પરાજયનો આનંદ લેવાનું મળે એટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા છે.

[illegible]

[illegible] —

'There is a joy in [illegible] and [illegible]

. . . .

In [illegible] spirit and in being [illegible],
Colour and harmony . . . . but no man living,
Shall ever know a greater joy than giving.

[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિમાં બહુ થોડા જ ફેરફાર કર્યા છે. જે મિત્રોએ વાતચીતમાં અને સમાલોચનામાં ત્રુટિઓ બતાવવાનો ધર્મ બજાવ્યો છે તે સૌનો આભાર માનું છું.

તણખા : મંડળ બીજું ✿ અનુક્રમ

૧ સરયૂ નદીને કિનારે . . . ૧
૨ દેવદૂત ૧૨
૩ ફિલસૂફનો ભ્રમ ૨૪
૪ સ્વપ્નસુંદરી ૩૯
૫ આંસુની મૂર્તિ ૫૩
૬ રજપૂતાણી ૬૮
૭-૧૧ ચંપાનું ફૂલ ૮૩
સોનેરી રજ ૮૩
આશાનું બિંદુ . . . ૮૭
અવિરામ યુદ્ધ . . . ૯૧
એક રાત્રિ ૯૬
એક ટૂંકી મુસાફરી . . . ૧૦૨
૧૨ એક મહાપ્રજાનું છાયાચિત્ર . . . ૧૧૦
૧૩ હનુમાનની દેરી ૧૨૪
૧૪ ત્રિશંકુ ૧૩૭
૧૫ જીવનનું પ્રભાત ૧૫૦
૧૬ મૃત્યુ પછી મળેલ દંપતી . . . ૧૬૨
૧૭ સ્વતંત્રતાની દેવી ૧૭૪
૧૮ સાચું દૃશ્ય ૧૮૭
૧૯ 'ખાસદાર'ની ગંધ ૧૯૪
૨૦ દોસ્તી ૨૦૪
૨૧ ખંડેરની પૂજા ૨૧૪
૨૨ બલિદાન, આપઘાત ને ખૂન . . ૨૨૨
૨૩ રતિનો શાપ ૨૩૦

સરયૂ નદીને કિનારે

મેઘ નીતરીને આકાશ કાંઈક સ્વચ્છ બન્યું હતું. વાદળાં છૂટાંછૂટાં વીખરાયાં હતાં, અને આછી ચાંદની પ્રકાશી રહી હતી. કલ્પના જાગે તેવી રાત્રિ હતી.

આશરે નવ થયા હશે. વકીલ હર્ષવદનરાય ઝૂલા પર આડે પડખે થઈ પગની ઠેસથી જરાજરા ઝૂલી રહ્યા હતા. સામે આરામખુરશી પર તેમનાં પત્ની વિજયાગૌરી બેઠાં હતાં. નીચે સાદડી પર તેમનો પાંચેક વર્ષનો પુત્ર પ્રસન્નવદન એક બુઠ્ઠી પેનસિલથી ચોપડીનાં પાનાં પર કાંઈક લખી રહ્યો હતો. નીચે રસ્તા પરથી ટપાલવાળાના 'હૈયો–ઓહ–હૈયો' 'એ કાળી ટોપી' ના કર્કશ અવાજ આવતા હતા. સામે ઓટલા પર બૈરાં બેસીને વાતો કરી રહ્યાં હતાં. પણ કૂતરાના ભસવાના અવાજમાં માણસોના અવાજ ડૂબી જતા હતા.

અચાનક હર્ષવદન બોલ્યાઃ 'ચાલ, ચાલ, પ્રસન્નવદન! એક સરસ વાત કહું.'

છોકરો એકદમ બુઠ્ઠી પેનસિલ ફેંકી દઈ નાક લોહતો

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* 'Big nothings'

[illegible]

[illegible]

શું . . . !

તેનાથી રોકાઈ શક્યો નહિ. તે સ્વપ્નમય નિદ્રામાં પડ્યો. નિદ્રામાં સ્વપ્ને પોતે એક નદીને કાંઠે એકલો ફરી રહ્યો છે . . . અને તે સરસ નદી . . . છે. નદીને કાંઠે વન છે, વનમાંથી સરકસનો વાઘ જેવો હતો તેવો વાઘ પોતાની બે પીળી આંખો પ્રસન્નકુમાર પર માંડે છે . . . અને તેનાથી રાડ પડાઈ ગઈ, ' ઓ પપ્પા !'

પાસેનું બારણું ખોલીને હર્ષવદન અંદર આવ્યા. બધી મોટીમોટી વાતો પૂરી થઈ હતી. મોટીમોટી વાતો પૂરી થયા પછી જ માણસ પોતાની સૌથી મોંઘી સમૃદ્ધિ સંતાન

તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા નવરો થાય છે.

'પ્રસન્નવદન!' વકીલસાહેબે છોકરાની રાડ સાંભળી તેને ઢંઢોળ્યો. પણ તે તો પડખું ફરીને પાછો સૂઈ ગયો હતો. સવારે પ્રસન્નવદન જાગ્યો ત્યારે પહેલો જ પ્રશ્ન તેણે પૂછ્યો: 'પપ્પા! સરયૂ નદીને કિનારે...' હર્ષવદન હેતથી હસ્યા: 'અરે ગાંડા, સરયૂ નદીને કિનારે એ જ ગોખ્યા કરે છે કે શું?'

ચાનો પ્યાલો હાથમાં લેતાં વિજયાગૌરી બોલ્યાં: 'માસ્તર હમણાં આવશે અને આંક કર્યા છે કે?'

ફૂલ કરમાય તેમ પ્રસન્નનો ચહેરો ઊતરી ગયો. એ જ વખતે બહાર પગરખાંનો અવાજ થયો, ને ખાદીની ધોળી ટોપી અને ધોળું ખમીસ પહેરેલા, નિસ્તેજ, આધેડ વયના માસ્તરે પ્રવેશ કર્યો. હર્ષવદને હસતે ચહેરે તેમના નમસ્કાર ઝીલ્યા ને બોલ્યા: 'જલદી કરો. જુઓ, માસ્તરસાહેબ આવ્યા છે. કેમ માસ્તરસાહેબ! પ્રસન્ન હવે તો સારું કામ કરે છે કે?'

બહાર ગાડીનો અવાજ થયો અને વકીલસાહેબના નામની ત્રણ બૂમ પડી. જવાબ આપવા માટે પહોળો કરેલો માસ્તરનો હોઠ આવા અકસ્માત સહજ હોય તેમ દાંત નીચે દબાઈ ગયો. પ્રસન્નકુમારનો 'સરયૂ નદીના કિનારે'વાળો કોયડો અધૂરો રહી ગયો. તે માસ્તરની સાથે ભણવા તો ગયો, પણ પહેલો પ્રશ્ન તેણે સરયૂ નદી વિશે પૂછ્યો.

'માસ્તરસાહેબ! સરયૂ નદીને કિનારે શું છે?'

'સરયૂ નદીને કિનારે? સરયૂ નદીને કિનારે એક સુંદર ગામ છે.'

'તેનું નામ શું ?'

એટલામાં વિજયાગૌરીએ પ્રવેશ કર્યો: 'માસ્તરસાહેબ, પ્રસન્ન આંક તો તદ્દન ભૂલી ગયો છે. જુઓ. તમે પૂછી જુઓ.'

'બોલો, સત્તર નવાં ?' માસ્તરે પૂછ્યું.

'સરયૂ નદી,' પ્રસન્નથી બોલાઈ ગયું. પણ તેણે તરત જ ભૂલ સુધારી, 'સત્તર નવાં—સત્તર નવાં—'

વિજયાગૌરીએ કડક આંખે તેની સામે જોયું, 'પ્રસન્નવદન !'

અને સરયૂ નદીને ભૂલીને તે ઘડીભર આંકની ગડમથલમાં પડી ગયો.

હવે રોજ સાંજે પ્રસન્ન જ્યારે નિશાળેથી છૂટે ત્યારે સરયૂ નદીની કલ્પના કરતો ઘેર ચાલ્યો આવતો હોય. પણ એક દિવસ પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર ભાષણ હોવાથી, બીજે દિવસે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મિટિંગ હોવાથી, ત્રીજે દિવસે ઉપયોગી કેસ હોવાથી, ચોથે દિવસે થાકી જવાથી, પાંચમે દિવસે વિજયાગૌરીને બહાર જવાનું હોવાથી, ગમે તે કારણે, પ્રસન્નકુમારનો સરયૂ નદીનો તટ સુંદર અયોધ્યા વિના જ રહી ગયો ! એ નાના બાળકે સૂતાં સૂતાં કલ્પના કરી, અને કલ્પના કરતાં કરતાં એ સૂતો, પણ સરયૂ નદીવાળી અતિ સુંદર વાર્તા તેને ફરી સાંભળવા મળી જ નહિ.

પછી તો પરીક્ષાના દિવસો આવ્યા. એ દિવસોમાં તો કેવળ પરીક્ષા માટેના પ્રશ્નો સઘળું ધ્યાન રોકી લે છે, એટલે પ્રસન્ને એ દિવસોમાં સઘળું ધ્યાન એ પ્રશ્નોમાં જ આપ્યું: અને ઘડીભર લાગ્યું કે હવે એ સરયૂને સંભારશે નહિ. પણ કેટલાંક નામ અને કેટલીક વાતો બાળકોને અકારણ પ્રિય

થઈ પડે છે અને તે તેમનાથી કદી ભુલાતાં જ નથી.

પરીક્ષા પછી પ્રસન્નવદન પર સખત તાવનો ઝપાટો આવી ગયો. લાંબી મુદતના તાવ પછી, એક દિવસે તે જરાક આરામ હોવાથી થોડી વાર માટે પોતાના ઓટલા પર બેઠો, ત્યારે સવારનો મીઠો તાપ તેને સોનેરી રંગનો લાગ્યો. રસ્તાની ધૂળ પહેલાં કરતાં વધારે સુંદર બની રહી હતી. હમેશાં પોળમાં આંટાફેરા મારતી ગાયો તરફ તે આનંદથી તાકીને જોઈ રહ્યો. કૂતરાં ગેલ કરતાં હતાં તે જોઈને એને જીવનની મીઠાશ સાંભરી. તેણે ખૂબ ધ્યાનથી નિહાળી નિહાળીને સઘળું જોયું. પછી તેના ઘરમાંથી પાણીનો રેલો આવ્યો તે તેણે જોયો ... અને ન સમજી શકાય તેવી ઝડપથી તેને સ...ર...યૂ નદી સાંભરી. તેના જીવનમાં ફરી બાળપણનો આનંદ વહેવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી તો તે પોળમાં રમવા જવા મંડ્યો. પોતે રમી ન શકે તોપણ સૌ રમતા કે વાતો કરતા તે નિહાળીને રસથી જોયા કરતો.

એક દિવસ તે પોળને નાકે ઊભો હતો, અને બે-ત્રણ છોકરાં રસથી વાતો કરી રહ્યાં હતાં તે ઊભો ઊભો સાંભળતો હતો. સૌ વાતોમાં એવા તલ્લીન હતા કે આખી દુનિયા દૂર થવાના સમાચાર આવે તોપણ તેમાંથી કોઈ હાલે તેમ ન હતું.

એટલામાં વકીલ હર્ષવદન એક તરફથી ચાલતા આવ્યા. તે ઓનાઘાના ઘર તરફ જતા હતા. પણ એટલામાં 'અર્જુનના એક બાજુથી તો કર્ણના બીજુ ઊડી જાય છે,' એમ મોટેથી બોલાયેલા એક છોકરાના વાક્યે તેમનું

[illegible]

[illegible]

તે તેમની પાસે ગયા. તેમણે પૂછ્યું: 'બેટા! પ્રસન્ન શું સાંભળે છે?'

આજે પરીક્ષા. માસ્તર તે સમય નહીં એ વાતની [illegible] તેના મગજમાંથી [illegible] પસાર થઈ ગઈ. આમ વાતો સાંભળતી એ પરીક્ષાથી વિરુદ્ધ [illegible] હતું. એનું [illegible] હતું. એટલે તે બોલતાં ગભરાયો, 'એ તો કંઈ નહિ, કંઈ નહિ, આ વિનોદ, વાત કરે છે, હું કંઈ સાંભળતો નથી. મારે તો હજી આંક કરવાના છે.'

હૃદય સોંસરવું કોઈએ તીર ખાધું હોય તેમ હર્ષવદન આ સાંભળતાં આગ બની ગયા, પણ તેમણે પ્રેમથી કહ્યું: 'શાની વાત હતી?'

'શે—ની—શાની? એ માસ્તરસાહેબ આવ્યા,' તેણે પોળમાં સામેથી આવતા માસ્તર બતાવ્યા. હર્ષવદને માસ્તરને આવતા જોયા. તે વિનયથી તેમના તરફ ફર્યા: 'માસ્તરસાહેબ! આજે પ્રસન્નને રજા આપશો કે!'

આનંદનું કિરણ પ્રસન્નના મોં પરથી પસાર થઈ ગયું.

*

બાપ દીકરાને આંગળીએ વળગાડી ગયો. તેણે

પ્રસન્નને માયાથી પોતાની પાસે બેસાર્યો. 'શાની વાત એવા રસથી સાંભળતો હતો ?'

'અર્જુન અને કર્ણની.'

નીચેથી અવાજ આવ્યો: 'વકીલસાહેબ!'

'કોણ છે? મોતી, જરા જો તો; કોણ છે?' કામ કરનારાળીએ બહાર ડોકિયું કાઢ્યું. બહાર બેત્રણ જણા ઊભા હતા: 'કેમ શું કામ હતું?'

'કાલે અમારી 'મિટિંગ' છે તે મળવું હતું.'

વકીલે મોતીને ઇશારો કર્યો.

'ઘેર નથી!' મોતીએ જવાબ વાળ્યો અને તે પોતાને કામે પાછી વળગી.

'તમે તે દિવસ વાત કરતા હતા, ખબર છે?'

'શાની?'

'પેલી સરયૂ નદી—અને એવી એવી.'

'હા.'

'એ આજે પાછી કહેશો?'

હરિવદને એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'અરેરે!'

પ્રેમાબાઈ હોલમાં કોઈકે ગાયેલું તેને યાદ આવ્યું:

'તમે મારા દેવના દીધેલ છો!'

'તમે મારું નગદ નાણું છો!'

'આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રહો.'

તેણે પોતાની આંગળી કરડી: 'ખોટું, ખોટું, તદ્દન ખોટું. કોઈ એમ માનતું જ નથી. એ તો ગાવાનું ગીત છે.'

નીચેથી બીજો સાદ આવ્યો: 'વકીલસાહેબ! હરિવદન મ...ઈ!'

'મોતી, જો તો કોણ છે?'

મોતીએ નીચે જોયું: 'ડૉક્ટરસાહેબ.'

'છે? હર્ષવદન ભ . . . ઈ છે?' આવનારે બીજી વખત પૂછ્યું. વકીલની ઇશારત પ્રમાણે મોતીએ જવાબ આપ્યો: 'ના, બહાર ગયા છે.'

'ક્યારે આવશે?'

'ખબર નથી,' મોતી પાછી ફરી પોતાને કામે વળગી.

'હં, પ્રસન્ન! એ વાત આજ હું તને કહું. જો, સાંભળ, સરયૂ નદીને કિનારે—'

'વકીલસાહેબ!' નીચેથી વળી અવાજ આવ્યો. 'મોતી, એ બારણું બંધ કરી દે,' હર્ષવદને કહ્યું. 'અને જે આવે તેને કહી દે કે આજે ઘેર નથી.' હુકમ પ્રમાણે મોતીએ અમલ કર્યો ને આશ્ચર્યથી બાપદીકરા તરફ જોતી ધીમેધીમે તે કામે વળગી.

'આજે તમારે નથી જવું કે શું?' એમ કહેતાંક ને, હર્ષવદનનાં પત્ની વિજયાગૌરી બહારથી આવ્યાં. 'કેમ બેઠા છો? નથી જવું કે શું?'

'ક્યાં?'

'ક્યાં શું? ભૂલી ગયા? તમે આજે નાતની મિટિંગના પ્રમુખ છો ને?'

'અરે! હા હા, સાંભર્યું. પ્રસન્ન! સરયૂ નદીને કિનારે,' હર્ષવદન ઊભા થઈને ખીંટી પરથી પાઘડી લેતા લેતા બોલ્યા.

'સરયૂ નદીને કિનારે, બેટા, અયોધ્યા નામે સુંદર નગરી હતી. તે નગરીમાં ધર્માત્મા દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. રાજાને ત્રણ રાણી હતી.'

'તમારે મોડું થાય છે હો.'

'હા, આ-આવ્યો.'

'પછી શું! પછી શું?'

હર્ષવદન દાદર ઊતરવા લાગ્યાઃ 'રાજાને ત્રણ રાણી, પણ એકેને સંતાન નહિ.'

'આ . . . હા . . . પછી!'

'વકીલસાહેબ! એ હર્ષવદન-આ-ઈ આવો છો કે?' નીચેથી કોઈ જ્ઞાતિબંધુએ ચાલતાં ચાલતાં બોલાવ્યા.

'આવ્યો આવ્યો, નવનિધિરાય! આવ્યો. પછી રાજાએ યજ્ઞ કર્યો.'

હર્ષવદન પહેલું પગથિયું ઊતરવા મંડ્યા . . . 'બીજી વાત તમે કરશો કે?'

'ના, મારે હાલે સ્ત્રીસમાજનું ભાષણ છે . . . પણ હું પછી કહીશ હો, પ્રસન્ન!' વિજયાગૌરી બોલ્યાં.

સજળ નેને પ્રસન્નવદન જોઈ રહી.

ધીમેધીમે હર્ષવદન નીચે ઊતર્યો. તેનાં પગરખાંનો અવાજ નીચે ચોકમાં હાલતાંચાલતાં આતી આતી સ્ત્રીઓનાં ગીતના અવાજમાં ડૂબી ગયો. નીચે સ્ત્રીઓ ગાઈ રહી હતીઃ

'તમે મારા દેવનાં દીધેલ છો!'

'તમે મારું નગદ નાણું છો!'

દેવદૂત

'છપ્પનના પાટા' એ કહેવત ખરી જ બનેલી છે. છપ્પનના દુષ્કાળે ઘણાંઘણાં કુટુંબોને તારાજ કરી નાખ્યાં, પણ કણબી ને ભરવાડ એ બે કોમને તો સાવ ઉજ્જડ જ કરી મૂકેલી. ગોવો રબારી પણ એ ઝપાટામાં જ આવી ગયેલો. નાનામોટા દોઢસો જીવમાંથી તેની પાસે માત્ર ચૌદ જીવ ઊગર્યા. તેમાં સાત ગધેડાં, એક ઘોડી અને છ ગાય હતી. ગાયોમાં મેર એની 'જાંબલી' ગાય ઊગરી ગઈ, એટલે ગોવાને મન તો જાણે રત્નની ખાણ લૂંટાતી બચી ગઈ હોય એટલો આનંદ થયો.

બત્રીસ વર્ષનો, ભરજુવાનીનો ભરેલો એ રબારી પુરુષપણાની આબેહૂબ મૂર્તિ જેવો દેખાતો. માથે લાલચોળ શેલું, બન્ને હાથે કડાં, ખભે રંગબેરંગી ઊનનાં ફૂમતાં મૂકેલો ધાબળો, પાંચે આંગળીએ સોનારૂપાના વેઢ, હાથમાં કડિયાળી, પાતળી, પાકા વાંસની લાંબી લાકડી, કાનમાં ફૂલ, આંખમાં કાળો સુરમો, જરાજરા વળ દીધેલી કાળી ભરાઉ મૂછો, ને કેડે બગસરાની પાતળી પિછોડી. જરાકે લાંબું નહિ, જરાયે જાડું નહિ, કદ્રુંગું ક્યાંય નહિ અને મર્દાનગીવાળું

એવું એનું શરીર જોનારની આંખને ઠારે એવા રૂપથી ભર્યું હતું. જાણે નરી સંગેમરમરની મૂર્તિ કોતરી હોય એવી, શિલ્પીની કલ્પના જેવી, અજંટાની અણિશુધ્ધ રેખામાંથી બની હોય તેવી એની જુવાન સ્ત્રી પૂનાંના અંગેઅંગમાં પણ અથાક રૂપ ભર્યું હતું.

આ સુખી અને પ્રેમી યુગલ પોતાના જીવમાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવ્યે જતું, અને વખત આવ્યે પશુધન વધારવાનાં સ્વપ્નાં ઘડીને આનંદ પામતું. ઘરઆંગણે ઉદ્યોગ હતો, હૈયામાં સંતોષ હતો, અને જીવનમાં સરળતા હતી. હમેશનું હમેશ સુખી જીવન વિતાવનારાં ઉદ્યોગી સ્ત્રીપુરુષની માફક આજના કરતાં કાલના જીવનમાં એમને વધારે-વધારે ને જુદોજુદો આનંદ મળતો. એમનું ગરીબ ઘર, બાજરીબાંટ જેવાં પશુ અને સરળ હૃદય સૌમાં એક જાતની શાંતિ પથરાયેલી હતી.

સવારમાં રબારીરબારણ વહેલાં ઊઠી ગાયો દુહે ને રબારણ દૂધ વેચવા જાય ત્યારે રબારી શિરામણ કરીને પોતાના નાના ધણમાં આવે. બપોરે નદીકાંઠે જ્યારે રબારી મીઠા પવનના ઘૂંટડા પીતો હોય, ત્યારે આખી સીમને રૂપથી મઢી દેતી રબારણ રોટલા લઈને આવતી હોય. શેડકઢું દૂધ ને રોટલાનું બટકું એવી રીતે બપોરનો ગોવાનો ભોજનક્રમ ગોઠવાયેલો હતો. સાંજે સીમનો ઠંડો પવન લેતાં બન્ને પાછાં વળે, અને ઘેર આવીને ઢોર દોહી દુનિયાંને સાચવે: વાળુ કરે ને ઓસરીમાં ખાટલા ઢાળી સૂઈ જાય. જાંબલી આપને ડોકે બાંધેલી ટોકરી ગાય માથું હલાવે એટલે વારંવાર

વાગ્યાં કરે, અને મીઠામીઠા લાગતા અવાજમાં બંને જણાં સુખેથી ઊંઘી જાય.

પૂતાં દરરોજ સવારમાં એક ચાની હોટેલે દૂધ લઈ આવતી. ચાની હોટેલ પાસે ભજિયાવાળાની દુકાન હતી. ભજિયાવાળા પાસે પાનની દુકાન હતી.

આવી રીતે ચા, ભજિયાં ને પાનની ત્રિપુટીનો મેળ, આ જમાનાના વર્તમાનપત્ર, રાજકારણ અને ચૂંટણીના મેળ જેવો તે જગ્યાએ જામ્યો હતો. એટલે એ સ્થળે શોખીન, આળસુ ને છેલછબીલાની જમાવટ થતી. ત્યાં આખા ગામની વાતો થતી. ત્યાં ગામની રસિકતા ઠલવાતી. અને ત્યાં જ ‘ પ્રેમ ’ નામનું પંખેરું પાંજરામાં પુરાઈને પાંખો ફફડાવ્યાં કરતું.

દરરોજ ચાની હોટેલે મીણની પૂતળી જેવી આ રબારણ દૂધ દઈ જાય ને ચુપચુપ આવે તેમ ચાલી જાય, એ વાત એક શોખીન જુવાનને ખૂંચી રહી. તે ચાનો ભક્ત બની ગયો. પૂતાં આવે ત્યારે બારણા પરની પહેલી ખુરશી પર એનો ધામો હોય. જે સ્ત્રી સહજ ન જિતાય તેને માટે શાંતિથી તક મેળવવાનો સ્વભાવ દરેક પુરુષમાં હોય છે. પૂતાંની દૃષ્ટિએ જ કહી આપ્યું કે તે નિર્મળ છે અને તેને ડગાવવાનું હમણાં શક્ય નથી.

પહેલાં એણે ધીમેથી પૂછ્યું: ‘ તમારે કેટલી ગાયો છે ? ’ પૂતાંએ એનો જવાબ વાળ્યો કે છ. બીજે દિવસે સવાલનું રૂપ ફર્યું: ‘ તમારે ત્યાં બકરી તો નહિ હોય ? અમારા પાડોશમાં એક નમાયો છોકરો માંદો છે તેની દાદી બિચારી બકરીનું દૂધ ગોતે છે. ’

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તેનો મેળ કરવા એ બહાર નીકળી હતી, અને બીજે તો ક્યાંથી પણ હોટેલવાળા પાસેથી પૈસા લેવાની એની નેમ હતી.

'ક્યાં ગયો ભાઈ પાનાચંદ ?' તે હોટેલ પાસે આવી. પાનાચંદ હતો નહિ, ને પેલા જુવાન સિવાય બીજું કોઈ દુકાન પર હતું નહિ.

જુવાને પૂછ્યું, 'કેમ શું કામ છે ? હમણાં આવશે.'

'પણ ક્યાં ગયો છે ? મારી ગાયો ડબામાં પુરાણી છે.'

'કોણે પૂરી દીધી ?'

'પટેલે પૂરી લાગે છે.'

એટલામાં પાનાચંદ સામેથી આવતો લાગ્યો.

'કેમ પૂનાં, કાંઈ અત્યારે ?'

રબારણે વાત કહી ને પૈસા માગ્યા. 'અરેરે ! એમાં તે શું થઈ ગયું ! આ અમારા જમાદારસાહેબ તમારી ગાયોને છોડાવી દેશે, વગરપૈસે. કેમ જમાદાર બોલતા નથી ?'

પેલા જુવાને મીઠા હાસ્યથી જવાબ વાળ્યો, ને તરત ઊભો થઈ ને 'ચાલો તો, કોણ એમ નાહક હેરાન કરે છે ?' એટલું બોલીને પૂનાં સાથે ચાલી નીકળ્યો.

પૂનાંનું ઓળખાણ ત્યાર પછી વધતું ચાલ્યું. તે જુવાને વગરપૈસે ગાયો છોડાવી દીધી. સાંજે પોતે દૂધનું દનિયું બાંધ્યું. પૂનાંને રસિકતાથી ખિલાવી ખિલાવીને ઘણી વખત હસાવી હતી. ચા તો હમેશાં પાતો ને ઘણી વખત પૂનાં દૂધની તાંબડી પર હાથ રાખીને તેના સામે બેસી વાતો સાંભળ્યાં કરે, તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી.

આ જુવાને મોડેથી પૂનાંની ભક્તિ ફળવાનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય તેમ તેને લાગ્યું.

સાંજ પડી ગઈ હતી અને હજી ગોવાની ગાયો સીમમાંથી આવી ન હતી. મોંસૂઝણું બંધ થયું તોપણ ગાયો આવી નહિ, એટલે ઘણાંખરાં દનિયાં તો ઘેર ચાલ્યાં ગયાં: માત્ર પેલો જુવાન ઓશરીમાં ખાટલા પર બેઠો હતો અને પૂનાંને આવતી નિહાળી રહ્યો હતો.

પૂનાં વારંવાર બહાર જઈને જોતી હતી, પણ રબારીનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

એટલામાં રબારીને બદલે કોઈ પરેલ આવ્યો. 'ક્યાં છે ગોવો?' કહીને તેણે દૂરથીમાંથી કર્કશ અવાજે બૂમ પાડી. એ કર્કશતાની સામે વિરોધથી શોભી ઊઠતો ગોવાળણીનો મધુર પ્રત્યુત્તર આવ્યો: 'હજી આવ્યા નથી. આજ મોડું થયું છે.'

'ક્યાંથી આવે! ગાયો ખેતરમાં પડી'તી તે ડબામાં પૂરી આવ્યો છું.' ગોવાળણી કાંઈ બોલી નહિ, પણ તેની વ્યથતા સ્પષ્ટ હતી. એ જ વખતે પેલો જુવાન ખાટલા પરથી બેઠો થયો અને દૂરથીમાં આવ્યો: 'એલા કોણ છે? કોમો પટેલ?'

કર્કશ કણબીએ ગુલામના જેવી નિર્બળતાથી જવાબ આપ્યો, 'હા, જમાદારસાહેબ! એ તો હું જ છું.' જુવાને આજ્ઞાવાહી સ્વરે કહ્યું: 'ઠીક જા. ડબામાંથી ગાયો હાંકીને આંહીં પહોંચાડી જા. જોતો નથી દૂધ વિનાના છોરાં છોએ?'

'પણ મને શી ખબર?' એમ કહીને કણબી નિર્બળતા બતાવવા લાગ્યો. એટલામાં ગાયની ઓળખાણ થઈ અને ગોવો ધોયોધાગો પગલે આવતો લાગ્યો.

ગોવાળણી જુવાનની સામે પ્રશંસાથી જોઈ રહી. ગોવો આવ્યો, પણ 'ગાયો ઢચામાં પુરાઈ છે' એટલું કહીને જ તે બહાર બેસી રહ્યો. પૈસાની વ્યવસ્થા કરવા જતાં પૂનાંનો જીવ બળીને રાખ થઈ થશે એ એને ખબર હતી, એટલે વધારે ન બોલતાં ચૂપ જ રહ્યો.

જુવાનનો સ્વર વધારે સત્તાદર્શક બન્યો: 'ડોસા પટેલ! ગાયો હાંકી લાવો કે હું ઢચે ધક્કો ખાઉં?'

'હાંકી લાઉં! હાંકી લાઉં!' કહીને કણબીએ ગોવાને જ પોતાની સાથે આવવા કહ્યું.

ગોવો ગયો. પૂનાં પ્રશંસાથી જુવાન તરફ જોઈ રહી. અકારણ એ ઉપકાર કરી રહ્યો હોય તેમ એને લાગ્યું. અને, ગોવાળણીથી નબળાઈમાં કે આભારમાં જરાક મોં મલકી ગયું.

'તમે આજે ઠીક ખપ આવ્યા,' ગોવાળણી જુવાન સામે જોઈ મીઠા સ્વરે બોલી.

'એમાં શું?' કહીને જુવાને વાત ઉડાવી: પણ તેની આંખનો સ્પષ્ટ નશો ગોવાળણી કળી ગઈ. તે જરાક આગળ સર્યો, ને 'આ તમારા દાંતના ચૂડલા બહુ ભારે છે હો. કેટલાના આવે?' એમ કહીને ધીમેથી પૂનાંનો હાથ હાથમાં લીધો.

પૂનાંએ મીઠા મૌનથી એને ઉત્તેજન આપ્યું. પ્રગલ્ભતાથી પૂનાંના હાથ પર એક મીઠું ચુંબન લીધું. હાથથી પૂનાંની નમેલી ડોકને ઊંચી કરી . . . .

પૂનાં પણ જરાક તો ગળી ગઈ, ને બન્ને વચ્ચેનો પડદો ખસતો લાગ્યો: ખસ્યો નહિ, ખસતો લાગ્યો.

એ વાતને પંદરેક દિવસ વીતી ગયા.

ઘરમાં એક નવી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈઃ મહારાણી જેવી જાંબલી ગાય માંદી પડી.

ગોવો સાંજે ધણમાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે પહેલવહેલો ગાયને જોવાને દોડ્યો.

નીરેલું ખડ એમ ને એમ પડ્યું હતું. પાણીની કથરોટ પણ અબોટ રહી હતી. ગોવાએ તેની પાસે જઈ તેની ડોકે ને મોઢે હાથ ફેરવ્યો. 'બાપ જાંબલી! બાપ જાંબલી!' રડીને દિલથી તે બોલાવતો ગયો, પણ ગાયે એક વખત તેની સામે જોઈને તેના હાથમાંથી માથું છોડાવી એક તરફ ઢાળી દીધું. ગોવાએ નીરણ સમારી પાણી વધારે પાસે મૂક્યું, પણ ગાય તેને અડી નહિ.

સોઢિયું વાળીને એક તરફ ઊભેલી પૂનાં આંસુ સારતે સાદને બોલીઃ 'આજ તો એક તણખલાને ય અડી નથી. કાલે તો એક પૂળો ખાધો'તો.' ગોવાએ આશ્વાસન આપ્યું: 'ભગવાનનું ધાર્યું થશે.' પણ ગાયની સ્થિતિ જોઈ એનું હૈયું હાથ રહ્યું નહિ. 'બાપ જાંબલી!' એટલું બોલતાંમાં તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં: ગાય એક વખત આંખ ઉઘાડીને પાછી મીંચી ગઈ, અને ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં પછી તો આંખ મીંચીને પડી રહી.

'બાપ જાંબલી!' પૂનાં પણ આવીને મીઠા શબ્દે બોલાવવા લાગી. બંને જણાં મોડી રાત સુધી ફાનસ લઈને ત્યાં બેઠાં, પણ ગાય શાંત પડી રહી.

છેક મોડેથી બંને જણાં સૂવા ગયાં.

પાછલી રાતે ગોવો અચાનક જાગી ઊઠ્યો. એના મનમાં 'જાંબલી જાંબલી' થઈ રહ્યું હતું. એ ગાય વિનાનું

જગત કલ્પતાં એનું શરીર આખું ધ્રૂજી ઊઠવા લાગ્યું.

તે ફાનસ લઈને ધીમેધીમે પગલે ગાયના ખીલા તરફ ગયો. હતી તેમ જ ગાય પડી રહી હતી. ઉપર નિઃસીમ આકાશમાં અનેક તારા ખીલી રહ્યા હતા. ધીમા ઠંડા પવનની લહેરથી ઝાડનાં પાન હાલતાં હતાં. બાકી સર્વત્ર પ્રસરેલી નિઃસ્તબ્ધતા મનનાં દ્વાર ઉઘાડે તેવી હતી.

ગોવે ગાયના શરીર પર હાથ ફેરવ્યો: 'બાપ જાંબલી! બાપ જાંબલી! બાપ જાંબલી!' એમ ત્રણ વખત હેતથી ગાયને બોલાવી. પરંતુ ગાયે આંખ ઉઘાડી નહિ, કાન ફફડાવ્યો નહિ, કે પૂછડું પણ હલાવ્યું નહિ.

ગોવાની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરવા લાગ્યાં. કેટકેટલાં વર્ષનો આ ગાય સાથેનો સંબંધ આજે છેવટનો થઈ જશે, અને કાલે સવારે તે પોતાનું નાનું ધણ લઈને નીકળશે ત્યારે મહારાણી જેવી 'જાંબલી' વિના કેવો અંધકાર લાગશે, એ વિચારથી એનું હૃદય વલોવાવા માંડ્યું.

'બાપ! જાંબલી!' તેણે એક વખત ફરીથી ગાયના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.

મરણની છેલ્લી બૂમ પાડતી હોય તેમ ગાય બેબાકળી બેઠી થઈને અતિ દુઃખમય સ્વરે બે વખત 'ભાં! ભાં!' કહીને પાછી હતી તેમ પડી ગઈ.

'અરેરે! અમારાં પાપે ગાય ગઈ!... જાંબલી! મહારાણી!...મ...હા...રા...ણી...બા...પ!'

અને જૂની કથામાં સાંભળેલાં કે કોઈ બ્રાહ્મણે કહી સંભળાવેલાં વચન તેના મનમાં આવીને ઠસી ગયાં. ઘણી વખત દુઃખને આવતું જોઈને, એ પાપનું પરિણામ છે એમ

માનવાની બુદ્ધિ માણસમાં પ્રગટે છે.

'મારું પાપ! મારું પાપ!.. એને પરિણામે ગાય ખોઈ,' તે મોટેથી બોલી ઊઠયો.

તરતની જાગીને ગાય જોવા આવતી પૂનાં 'પાપ!' અને 'એને પરિણામે ખોઈ' એ બે વાક્યો સાંભળીને ભડકી ઊઠી.

ગોવાનાં વાક્યોને પૂરાં સમજ્યા વિના તેમનો પોતાના જીવન સાથે જ સંબંધ બાંધીને આ ગાય પોતે જ પૂછે છે એ વિચારે તે ગભરી બની ગઈ!

તે ગોવા પાસે આવી પહોંચી.

'ગાય છેલ્લી બાંભરી તે સાંભળ્યું?'

'હા...' પૂનાં નરમ બની ગઈ. તે રોવા જેવી થઈ ગઈ. ગોવાને રોતો જોઈને તેને અત્યંત ખોટું લાગ્યું.

'મારા પાપનું પરિણામ છે,' ગોવો રોતો રોતો બોલ્યો, 'તને ખબર છે, તે દિવસે મેં ગોકળ ફૈરની ને એક દોણું બચારું તરફડનું નીચે પડી ગયું! અરેરે! પાપના દંડ તો બધે જ છૂટકો!'

પૂનાંનું અંતઃકરણ છેક જ ગળી ગયું. 'દોણાને અક-સ્માત્ લાગતાં તેને પાપ માનનારો ક્યાં ભોળો રબારી અને ક્યાં પોતે હાથે કરીને પાપમાં પડવા દોડતી રબારણ!...'

તે અચાનક નીચે નમીઃ ગોવાના પગ પાસે પડીઃ 'રબારી! રબારી! મારા પાપે આ જંગલી ગાય જાય છે.'

'તારા પાપે?.. અરેરે! તારા જેવીના ઓછાયામાં પણ માણસ પવિત્ર થઈ જાય છે.'

'ના, મારા પાપે ગાય મરે છે. ગાયને આભડછેટ

લાગી છે.'

'અરે ગાંડી શાસ્તરમાં ઢોલા માર્યાનું પાપ છે.'

પૂનાં તો ઘ્રુસકે ઘ્રુસકે રોવા લાગી: 'ના, મારું પાપ. મારા પાપે ગાય ગઈ. તું મને માફ કરય લે.'

'પણ શું તારું પાપ?'

'મેં નાં ઓલ્યો જુવાન હમેશાં આવે છે એને કનડર નાખવા દીધી છે. આ ઈ પાપે આપણી જાંબલી ગાય અભડાણી છે.'

ગોવો થંભી ગયો. જોગમાયાના અવતાર જેવી પોતાની પૂનાંમાં આટલી કાંકરી છે એ વાત જ એના માન્યામાં આવે નહિ.

'ગોકળી! હવે તું મને ડંડ દે!'

'ડંડ દેનાર છે દીનોનાથ, પણ રબારણ ભલા કે'તો ખરી કે તેં મારામાં શું ખામી જોઈ?'

પૂનાં ઊભી થઈ. તેની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં: 'રબારી, તું બત્રીહલખણો છે, પણ હું જ પાપી છું.'

ગાય જરાક સળવળતી લાગી.

'હેં! હાલી કે નહિ?'

જરાક ખખડાટ થતો સાંભળીને ગોવાએ ડોકું પાછું ફેરવ્યું: ગાય જાણે તણખલાં માટે ડોક લંબાવતી હોય તેમ લાગ્યું. ઊંડા સંતોષથી રબારી બોલ્યો: 'પૂનાં! ગાય જાણે જીવવાની લાગે છે!'

'કેમ નો જીવે? હે દીનોનાથ! મારી પાપણીના પાપે મારા રબારીની રતન જેવી ગાય લેશો મા, માબાપ! ગાયને બદલે મને જ ઝ. ડ. પી...'

'૬...૬...૬..!' કરતા રમારીએ પૂનીના હાથને પકડી લીધો, અને આંસુ વડે શુદ્ધ બનેલા દિલગરથી બને એકબીજાના હાથમાં મિલાઈને ઓશરી તરફ વળ્યાં.

ફિલસૂફનો ભ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ચારિત્રનું મીઠું ઝરણું કયારેક સુકાઈ જાય છે, પણ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદનું ચારિત્ર શુદ્ધ હતું એમ ઘણા કહેતા: અને તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું તેમ સૌ કહેતા. નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતો; શોપનહોર ને નીત્શે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને હેગેલ, કેન્ટ ને શંકર એ ફિલસૂફોમાંથી અને ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ને કાર્લાઇલનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધાદ્વૈત ને દ્વૈતાદ્વૈત એ બધી ફિલસૂફીમાંથી હજારો સિદ્ધાંતો નંદનપ્રસાદના નાના માથામાં ઘર કરીને રહ્યા હતા. એણે જ્યારે કૉલેજમાં *The Sick Soul* એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું, ત્યારે જાણે મૂર્તિમંત ઉપનિષદ પશ્ચિમને પૂર્વનો જીવન્ત સ્પર્શ આપે છે, એવી લાગણી થઈ: વાતાવરણ બધું મૃત્યુ પછીના જીવનના કોયડાથી ભરાઈ ગયું, ને હજારો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે અંતઃકરણથી નમી પડયા હતા.

રસસુંદરીના સ્મિત જેવી ઉષા પોતાનો નવરંગી સાળુ

પાથરતી હતીઃ એમાંથી ઊડની સુગંધથી વાતાવરણમાં નવયૌવનનો તનમનાટ હતો. એ વખતે ભદ્રાવતીના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મકાનની જાળીમાંથી નદી પર નજર ઠેરવીને એક જુવાન બેઠો હતો. ઇંઢીથી ઝૂકતા મજૂરો ને થાકથી લથડતાં પશુઓ ધીમેધીમે નદીનું પાણી કાપી રહ્યાં હતાં. રેતીના વિશાળ મેદાનમાં એક સાધુ બેઠો હતો. તેનાથી થોડે દૂર બેચાર કૂતરાં ગેલ કરતાં હતાં. અને, છેક દૂર, એક ઝાડ પર, એક વાંદરો આ દૃશ્ય પર ડહાપણભરેલી સમાલોચના કરતો, જરા વધારેપડતી ગંભીરાઈમાં, ડાચું મોં રાખી બેઠો હતો.

પેલો જુવાન આ બધાં દૃશ્યો એકીસાથે જોઈ રહ્યો હતો.

તેટલામાં અચાનક બારણું ઊઘડ્યું.

એણે પોતાની દૃષ્ટિ નદીપટ પરથી ખેંચી પાછળ જોયું. વિવેક જાળવવા શીખેલા ચહેરામાં જરા સ્મિત આવ્યું, ને તે બોલી ઊઠ્યો:

'અરે! ઉષા! તું અત્યારમાં ક્યાંથી? હેં!'

'આજે પ્રભાતના ઊડતા રંગ પકડવા છે!'

'એમ?...તો..' તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયો: 'જો, અહીંથી આ દૃશ્ય આબાદ છે! બરાબર ઉતારવા જેવું!'

ઉષા આગળ વધી ને પ્રોફેસરની ખુરશી પર બેઠીઃ પૂર્વના આકાશની ચટકી ત્યાંથી નાના સ્વરૂપમાં રૂબરૂ ખડી થતી હતી. પાસેનું દ્વાર ખોલી તે અગાશીમાં ગઈ; વળી પાછી ફરીઃ અને ઉત્કટે અગાશીમાંથી ઊડતા રંગને કાગળ ઉપર જાગામાં ઉતારવા લાગી.

'હા હા હા! મારા પ્રોફેસર! ફિલસૂફ! . . . તમે આટલું જ ગણિત જાણો છો?'

પોતે એક વિષયમાં પારંગત છે એ દર્શાવવા બીજા વિષયમાં બાળક જેવી અજ્ઞાનતા દેખાડવી એ વિદ્વાનોનો દંભ ક્યાં છાનો છે?

'અરે! ઉષા!' નંદનપ્રસાદ બોલ્યો: 'પછી નોકરે મને સમજાવ્યો કે સાહેબ, બશેરમાં બશેર પણ સમાય ને પોણાબશેર પણ સમાય.'

'બરાબર ન્યૂટન જેવું.'

'હાં, ઠીક એ દાખલો તને યાદ છે.'

'તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસુ મિત્ર જોઈએ . . . .'

નંદનપ્રસાદની આંખ ચમકી. પણ નિર્દોષ સરલતાની મૂર્તિ જેવું ઉષાએ આછું હાસ્ય કર્યું: મોડેમોડે તે સમજી કે એના બોલવામાં નંદનપ્રસાદને કાંઈક સંદિગ્ધ લાગ્યું છે.

'હા. બસ એ જ ઉષા! *Genius*–એનું રક્ષણ સ્નેહની હૂંફ વિના કોણ કરે?'

અને હવે ઉષાની આંખને ચમકવાનો વારો હતો. પણ તે તો કેન્ટનું એક સૂત્ર સંભળાવી વિવરણ માગતી ઊભી: *The senses are blind without the soul: the soul is empty without the senses. What is the relation between the senses and the soul?* આત્મા વગર ઇંદ્રિયો અંધ છે. ઇંદ્રિયો વગર આત્મા ખાલી છે: આત્મા ને ઇંદ્રિયોનો અન્યોન્ય સંબંધ શા પ્રકારનો?

એવો જ એક બીજો દિવસ.

પણ તે દિવસ ગંગાનાં કિનારાથી ઉષાના ગામ પર સંધ્યાની સરખાની લાલી વધારે પ્રકાશિત થતી હતી. તે દિવસે ઉષા અને નંદનપ્રસાદ નવાનવી ઓળખીતાં થઈ ચૂક્યાં હતાં. ઉષા નંદનપ્રસાદ જેવા Genius—પ્રતિભાશાળી પુરુષ પાસે પોતાને બાળકી જેવી જોવા લાગી. એના અધીર સ્વરૂપમાં શાંત ઊભી હતી: અને તે એક વિચારથી જ પ્રેરાઈ હતી: 'આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષને એકલટોકલ મુસાફર રાખવો એ પાપ નથી? નંદનપ્રસાદ પેલી લીટીઓ બોલતા તેની સાથે જેના એ ગાન ઉષાને યાદ રહી ગઈ હતી: *Alone, unfriended—melancholy—slow.'*

કૉલેજના દિવસો પૂરા થતાં પોતે જેને પૂજ્ય માનેલ છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો, એથી ઉષાને દિલગીરી થવા લાગી: તે જ સમયે પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ પણ ઉષાના જ્ઞાનથી એના તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને તે મૈત્રી આજે એકબીજાના જીવનસાથી બનવાના કોલમાં પૂરી થઈ. તે કોલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી: અને હવે ઉષા નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે: વારંવાર તેને મળે છે ને ફિલસૂફને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

ત્યાર પછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ઈંગ્લંડ ગયો. હવે ઉષા એકલી—જે નદીના કિનારા પરથી પહેલાં પ્રભાતનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે: પણ તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ સમજાય છે: પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી

ધ્યાર્ડ સંબંધી એકસના કેવી આવે છે? આથી જ સ્થિતિ નંદનપ્રસાદ જેવા વિદ્વાનને હતી, અને પોતે એના સમાન કાબેલ સાથી નથી, તોપણ વિશ્વાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, જે પોતે કરેલા કાર્યની મહત્તા સમજી આનંદ લે છે. પ્રોફેસર ગયા પછી ઉમાએ પોતાના બંગલામાં પેટા બાદલ નહીં એક માણસને રાખ્યો હતો. તે બિચારો સાધારણ કાનૂન હતો, ભલો ને ભોળો હતો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, વ્યવહારકુશળ છતાં, ભોળો હતો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ ભોળું હતું.—શાંતિલાલ. મહાત્મા શાંતિલાલ ઝુમખો ઓઢી પોતાના રૂમમાં ચારપાઈ-પલંગ ખાટલી પર કરતા કરતા 'હરિ: ૐ' કરતા હોય; ને જાણે એમના માથા પર તે દિવસનો નવો સૂર્ય પ્રકાશતો હોય ... કદાચિત માળા પણ રાખતા: ને ઉમાની કામ કરનારાઓ સાથે નવ પાંચ ઉભા રહી, 'કાંઈ તો સારું, કરવા લાગતા હતા, ... બોલી 'હરિ: ૐ' એમ માળા ... ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવો ભલો હતો તેવો જ ડરપોક પણ હતો. (મકાનની ... બાજુ ... કેટલો ... આવી હતી ... શાંતિલાલ તેને ... જાગી ... હતો ... શાંતિલાલે પોતાની ... નામ ... પાડ્યું હતું. ... હતો: ... ને ઉમાને ... એક વખત ... મેલો ...

[illegible]

...ની કરવાની જરૂર હતી. આથી ભાઈસાહેબનુ પ્રબંધ હતો તેથી બાબુને ડોકટરનો ભંગ કરવો પડ્યો હતો. સામ સુરેશરોની શી વાત કરવી, ઓફસરો પણ ક્યારે ડોકટરોને પાળે છે !

આ બાબુ જેવો રમતિયાળ તેવો ખુલ્લા દિલનો: જેવો ખુલ્લા દિલનો તેવો નિર્મળ ચહેરાનો, અને જેટલો તોફાની એટલો જ આનંદી હતો. બાબુ ઉમા પાસે વારંવાર જતો: ત્યાં તે ડાહ્યોડમરો થઈ બેસી રહેતો, જોકે પછી છેવટે

તાં ઊઠતાં, બંધમાં રાખેલી તોફાની વૃત્તિ ' કાં મોટીમા! કેમ ?' એટલું કહીને પણ તોફાન કર્યાનો સંતોષ લઈ લેતી. પુ પર ઉમાને મા જેવો પ્યાર હતો: ને બાપુને પણ જાણે યા તો બીજા સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ લાગતું. શાંતિલાલ ઓફિસમાં જાય ત્યારે બાપુ ઉમાબ્હેન પાસે રમતો હોય, ભણતો હોય ને ક્યારેક વાતો સાંભળતો હોય! એ ળી બાપુથી માણસવાળું લાગતું.

ઉનાળાની મોડી સવાર હતી, અને કૂતરાનાં બચ્ચાં શાંતિલાલની ઓરડી તરફ નજર રાખીને ઊભાં હતાં: એ ઓરડીમાંથી હંમેશ એક તોફાની છોકરો આવી, વિદ્વાનોનું પેલું મશહૂર વર્ગીકરણ—' નખવાળાં પ્રાણી '—એ ભૂલી જઈ તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ કૂતરા પણ, ક્યારેક દેશી રાજ્યના અધિકારીઓને ગવર્નર કે એજંટ બોલાવે ને દોડે તેમ દોડતાં. પણ આજે એ ઓરડીમાંથી દુઃખી શાંતિલાલનું મોં પહેલાં દેખાયું:

' મોટીબાઈ! . . . . . હરિઃ ૐ. '

અત્યારે પણ સહજ બનેલું હરિઃ ૐ શાંતિલાલના મોંમાં આવ્યું.

' અરે! મોટીબાઈ ઉમાબ્હેન છે કે!'

' હા કેમ ? '

' આ જુઓને, આજ અમારા બાપુને તાવ આવ્યો છે: કાલે રાત્રિનો. '

' ઓય વોય—એ વળી ક્યાંથી ? છોકરાં રખડે બહુ તો—પાણીમાં લાગ રખડે છે. મારી, કાંઈ કોઈનું માને

છે ?' એટલામાં ઉષા પણ અગાશીમાં આંટા મારતી દેખાણી: શાંતિલાલની વાત સાંભળતાં તે નીચે આવી, ડૉક્ટરને બોલાવ્યો, ને શાંતિલાલ ઑફિસમાંથી પાછો આવ્યો ત્યાં સુધી પોતે તેની પાસે બેઠી રહી. આજે એને પ્રથમ ખબર પડી કે માધુ ન હોય ત્યારે રૂમમાં અનિમિષ શાંતિ હોય છે!

કેટલાંક છોકરાં એવાં આનંદી ને રમતિયાળ હોય છે કે બપોરે મરવાનું હોય તોપણ સવારે રમી લેવાનાં! માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. અગિયાર દિવસ તાવની સખત બિમારી છતાં તે ઉષાબહેન પાસે કાંઈ ને કાંઈ આનંદની વાતો કરી લેતો. છેવટે પેલાં મીઠીમા દડી ગયાં હતાં એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને હસાવતો. શાંતિલાલ બિચારો માધુને હસતો જોઈ ઓછોઓછો થઈ જતો, ને ઉષા તો મૂર્તિમાન માતૃહૃદય. છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની ભૂલ ન જોતાં હૃદયની અગાધતા જ દેખતી. પણ, એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયાં— એટલાં ધાટાં કે તિલમાત્ર જગ્યા મળે નહિ. હવે જ કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ રાડો પાડે, ને શીતળા પણ ટચકચી ગયાં. માધુનું જીવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સૌનાં હૃદય ધડકી ગયાં.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસમાની આકાશમાં તારા હતા. ઉષાના રૂમમાં ભયંકર શાંતિ હતી. જે વખતે જીવ જવારહેવાનો સવાલ હોય, તે વખતે દરેક ઘડીમાં હજાર વર્ષનું ગાંભીર્ય આવે છે. રાત્રિના લગભગ બાર થયા હશે. તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર બે જણ જાગતાં બેઠાં

હતાં: ઉષા અને શાંતિલાલ. દર્દીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે ઉષાનું જીવન ફરી ગયું. અચાનક બાબુએ અસહ્ય દુઃખથી રાડો પાડીઃ 'મા! મા!' અને 'હું બેટા! હું બેટા!' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિલાલ દિઙ્મૂઢ બની ગયો. કોઈને કેમ સાંત્વન દેવું તે સૂઝે તેવું હતું નહિ. પણ હવે બાબુને સાંત્વનની જરૂર ન હતી. તે સળવળતો ઊઠ્યો બળથી પથારીમાંથી બેઠો થયો અને ઉષા તરફ દોડ્યો; એના આત્મામાંથી હજાર શબ્દનો એક શબ્દ આવ્યોઃ 'મા! . . .'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિલાલે તેને અટકાવ્યોઃ 'બેટા! બેટા! માને અડકાય નહિ હો!' લથડતે પગે બાબુ પાછો ફર્યોઃ 'અરે! બાપુ! મારે એક વખત ઉષાબહેનને— માને . . . માને—બેટવું છે! . . . મને તો ટાઢક થાશે!'

'જો બાપુ! . . .' શાંતિલાલ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

પણ બાબુની બંધ આંખોનાં બધાં વાક્યો ચહેરા પર પથરાતાં હતાંઃ 'મા! . . .'

અને તે અચાનક દોડીને ઉષાને બેટી પડ્યોઃ શાંતિલાલ ભયથી—ક્રોધથી શૂન્ય બની જોઈ રહ્યો. પણ ઉષાના કુમળા હાથોએ બાબુને ઉપાડી લીધો હતો, ને જ્યાં સુધી મા દૂરથી બેટા કહીને દોડી જાય, ત્યાં ઉષાએ તેના માથા પર અને વાંસા પર વારંવાર હાથ ફેરવ્યો. આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ બાબુને કંઈક ઠંડી થઈ. 'મા!' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા! બાબુ! હું ઉષા તારી મા છું હો! બાપુ . . .'

ઉષાના આંસુમાં બીજા શબ્દો ડૂબી ગયા.

પણ શાંતિલાલ ઉષાના વિચારથી ધ્રૂજી ઊઠ્યો.

ઉષાએ ફરી માધુને બોલાવ્યો; તેને હાથમાં રાખી રમાડ્યો, ને પછી ધીમેથી પથારીમાં સુવારી દીધો.

એ ઊંઘમાંથી માધુ ઊઠ્યો નહિ, ને બીજા દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં કુરકુરિયાં રાહ જોતાં જ ઊભાં રહ્યાં. પોતાના એકના એક આશાના થંભને ગયેલો જોઈને શાંતિલાલ દીવાનો બની ગયો, ને મગજની નબળાઈના ઉપાય માટે ગાંડાની હૉસ્પિટલમાં ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજે કે ત્રીજે દિવસે ઉષા પર શીતળામાતાનો હલ્લો થયો હતો. મીઠીબાઈની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ તેણે એક આંખ ગુમાવી: ને મોં પર પરોપકારના ન ભૂંસાય તેવા કલ્યાણમય ચાંદલા પડ્યા. શરીર બેડોળ બની ગયું, ને આત્મા વધારે સુંદર મધુરતાની મૂર્તિ જેવો બન્યો.

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લંડથી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની મેઘલી ભળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાંટા શરૂ થયા હતા. એક જુવાનબાઈ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને થોડી વાર શાંત ઊભી: પછી વિચાર કર્યો, ને છેવટે ઘરની સાંકળ ખખડાવી.

'કોણ?' અંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ તૂટી પડ્યો, ને 'નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઊઠી!'

'હું ઉષા!'

'હા. આવું છું હો!' અવાજ મોરા પણ ઠંડા હતો, અને પ્રોફેસરે તરત જ દ્વાર ખોલ્યું. દ્વાર ખોલતાં જ તે આભો બની ગયો: જેન એગ્રેમઅરની મૂર્તિને બદલે શીળીના ડાઘાવાળી, એક આંખનો ડોળો બહાર નીકળેલ, કદરૂપી સ્ત્રી જોઈ.

'આ કોણ? ઉષા તું?'

'હા. તમને ખબર નથી? હું હજી આંહી જ છું. એમ. એ. માટે વાંચવા રહી ગઈ.'

'એમ કે? બહુ ઠીક કર્યું; શું ફિલસૂફી લીધી છે કે?' પ્રોફેસરના માપાણુ ઠંડા શબ્દો આવ્યા: ઉષાના ચહેરા પરથી અનુમાન કરવા જેટલું 'ડાકટરું' તો એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઈની ખોડ વિષે ઉલ્લેખ કરવો એ ઠીકપણ નથી.

પણ ઉષા હિંમત બની ગઈ. જેની સાદ જોઈ પોતે અભ્યાસ કરવા જોડાઈ ગઈ હતી, ને જે પ્રભાવશાળી પુરુષે તેને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધારણ ફેર કેમ હતો? આંખમાં, આવકારમાં કે શબ્દમાં ક્યાંય ઉષ્મા કેમ ન જણાઈ?... નિર્દોષ મૂર્તિ!...ને મોઢુંમોઢું બબડી ને મનમાં બબડી: 'હા, ઠીક; મારું સ્વરૂપ કરી ગયું છે!'

'કેમ તમે બોલતા નથી?'

'શું બોલું, ઉષા! તારી આવી મુશ્કેલીઓ તો ફિલસૂફીમાં મળીજ—વગેરેવગેરે જ.'

'આભાર પણ...' ઉષા મૂંઝ.

'ભારે ધક્કો પડ્યો તેમ લાગે છે, ઉષા' તેને જરૂર ગમ્યું તો નથી થતું કે?'

ઉષા અંતે નિર્ભિક સ્વરે જ બોલી ક્યારેક વાકું અવાજ જ હોય છે.

‘ આપણી કલ્પના—જીવનભરની નહીં અમી ગણ કે શું ! મેં મારું જીવન ત્યારે જ હતી તમારે માટે આપવાનું છે.’

પ્રોફેસરનું મોં જરીક વધારે ઉદાસ થયું. આંખની આંખો નાક પર આવી: ને પણ સ્નેહાળ જ નિશ્ચલ સ્વરથી બોલ્યો:

‘ આપણી મૈત્રીને મેં કોઈથી ગંભીર માની છે ?’

‘ એનું જીવન મેં ... છે. એટલે એને અને એ પછીની ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર માનેલ છે.’

‘ હં !’ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ હસ્યા. ‘ હા ! હા ! હા ઉષા ! ભોળવાદ !’

‘ એમ નહિ . . .’ નંદનપ્રસાદ હું અર્થ બનવા નથી માગતી. કહો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે તમે વચન આપ્યું નથી સ્નેહલગ્નનું ? . . . અને હવે . . .’

‘ હવે ? . . . ઉષા !’ નંદનપ્રસાદની મદદે એની ફિલસૂફી આવી: ‘ જીવન એ વિકાસ છે. એ વચનથી આજે જુદી દૃષ્ટિ છે.’

‘ બરાબર !’ એકલી શ્રદ્ધાનું તેજ આવ્યું: ‘ પણ તમે એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મારા સ્વરૂપમાં તમને કંટાળો છૂટે છે ?’

‘ ના.’

‘ આ કેમ થયું તે તમે સાંભળ્યું છે ?’

‘ હા.’

‘ તમને લાગે છે કે આ વાત—મારા સ્વરૂપની આપણી આડે આવે છે ?’

‘ હા અને ના.’

'ત્રિશંકુથી ચોખ્ખું બોલી શકે જ નહિ; વ્યાકરણમાં વિકલ્પ જ હોય: ચોખ્ખું બોલે સ્નેહ ને શ્રદ્ધા: જાઓ નંદનપ્રસાદ, સ્થાણોર્વા પત્રિો: ભ્રમ વાંચો; વાંચવાનો પણ રોગ છે! અને બીજા રોગોમાં જ્યારે આંખ, કાન, નાક, હાથ, પગ, પેટ ખોવાય છે, ત્યારે વાંચવાના રોગી આત્મા ખુએ છે! અભણ શબ્દ વિના લાગણી બોલે છે: ભણેલા લાગણી વિના શબ્દ બોલે છે. એટલો ભ્રમ!'

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો, વેદાન્તી હતો, વૈયાકરણી હતો; આવા ઊછળતા શબ્દોથી તે ડગે તેવો નહિ હતો: નિસ્ત્રૈગુણ્યે પથિ વિચરતાં કો વિધિ કો નિષેધ: । નંદનપ્રસાદે મોંએથી આગળું અટકાવ્યું. 'ઉષા!' તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: 'It was lovely to be myself: but not to be myself was death in life: Do not be tempted to accomodate yourself to the world by moral suicide.' *

ઉષાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર મકાન તરફ જોયું; નંદનપ્રસાદના ઓટલા તરફ એક દૃષ્ટિ ફેંકી: ને પછી ઘોર અંધારી રાત્રિના ગાઢા અંધકાર વચ્ચે થઈ ચાલી ગઈ. એ નંદનપ્રસાદને ખરી બાઈ એ વાત પણ ઘોર અંધારા જેટલી જ સાચી રહી.

•

* આટલી સ્વચ્છ રચનામાં પણ કાંઈ ખૂબી છે. જેમાં દોષ નથી એમ નથી, દોષ પણ હશે. પણ જે રચનામાં દોષ-ગ્રહણ નહિ તે રચના તો પૂરી જ બનાય નહિ. રચનાની રીતિ બતાવવા માટે બીજાને અનુકૂળ બનવાની આવશ્યકતા. નીતિને અંતે નમતું ન આપ્યું.

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

સ્વપ્નસુંદરી

વિંધ્યાચળની પર્વતમાળા એવી જુદીજુદી રમણીય જગ્યાઓથી ભરપૂર છે કે દરેક દરેક જગ્યામાં પોતપોતાની મોહિની છે. પણ જ્યાં ભગવતી નર્મદાનો પ્રવાહ પડે છે, અને જ્યાં પ્રાચીન વખતમાં મહર્ષિ ભૃગુનો આશ્રમ હતો, ત્યાં—ભેડાઘાટ આગળ—એનું રૂપ કાંઈક જુદું જ છે. પૃથ્વી એવું રૂપાળું મોં ક્યારેક જ ધારણ કરે છે.

ત્યાં નાખી નજર ન પહોંચે એવી અનંત વનરાજિ ખીલી રહી છે. કોણ જાણે કોણે ગોઠવ્યા હશે એવા ગોળ મોટામોટા પથ્થરના ડુંગર ઉપર ડુંગરા ખડકાયા છે. ધમધમ ધારમાર કરતી, ક્યાંક મંદમંદ હસતી, તો ક્યાંક ગંભીર ધુનામાં નિઃશબ્દ વહી જતી ભગવતી નર્મદા એવા-એવા વેશ ધારે છે કે માણસ એને કાંઈ કાંઈ કલ્પી શકે તો જાણે [illegible] આંખે એટલાં નિત્ય નવાંનવાં રૂપ એને ગણાવવાનાં મળે!

ભવભૂતિનો જમાનો હતો. ત્યારે આ વિંધ્યાચળમાં એક જોગી રહેતો હતો. એને સૌ પ્રિયનાથ કહેતા. એ

ક્યાંથી આવ્યો, ક્યારે આવ્યો, અને અહીં શું કરે છે તે વાતની કોઈને ખબર નહોતી. આસપાસનાં જંગલોમાં ભીલ લોકોનાં પુષ્કળ જૂથો વસતાં હતાં. રાજા નરસિંહદેવની અકાલ મૃત્યુ પામેલી નગરીનાં ખંડચિહ્નો પણ આ જંગલમાં જ હતાં. જંગલી પ્રાણીઓ, રક્ષણ માટે રાજાઓએ બાંધેલા કિલ્લાઓ, ભીલનાં ઝૂંપડાંઓ અને નર્મદાતટે આવેલી ધર્મશાળાઓ તથા સાધુઓની પર્ણકુટીઓ, એમ અનેકરંગી પ્રદર્શન આ જંગલના અંતર્ભાગમાં એકબીજાથી દૂરદૂર પથરાયેલું હતું.

પ્રિયનાથનો એક ભાવિક શિષ્ય હતો. ભૃગુઘાટ—ભેડાઘાટમાં એક માલધારી રહેતો હતો. તેને ત્યાં સહેજે બસોઅઢીસો જીવ હશે. તેનું ઘર એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું, મજબૂત, ને ઝૂંબલા થોરની વાડથી વીંટાયેલું હતું. આ માલધારીનું નામ શંકર હતું.

શંકરને સ્ત્રીઓમાં રૂપમણિ જેવી જુવાન વહુ હતી. તેનું નામ સોનાં. વરસાદથી ધોવાઈ ધોવાઈને ઊજળા બનેલા નર્મદાના સફેદ આરસમાંથી, જાણે કોઈ જાગનાચારીએ જીવનની ધન્ય પળમાં હળવે હાથે કોતરી કાઢી હોય તેવી તે સુંદર હતી. શુદ્ધ સંગેમરમર જેવી ગોરીગોરી રૂપરૂપનો ખજાનો હતી. જાણે કેસૂડાંની ટોચથી ધોયેલું આકાશી ફૂલ કોઈ અપ્સરા નર્મદાના સંગેમરમરના ખડકોમાં ભૂલી ગઈ હોય, જાણે કામદેવને શોધવા નીકળેલી રતિ હોય, જાણે રૂપની, રસની અને રંગની અધિષ્ઠાત્રી મૂર્તિમાન ‘ કલા ’ હોય એવી એ લાવણ્યભરેલી હતી. વિંધ્યાચલ, વનરાજિ, નર્મદા અને આરસના પહાડો એનાથી રસરસ ભર્યા લાગતા. શંકરને તે

પ્રાણુથી પણ વહાલી હતી: અને ધણીધણિયાણીનો મેળ દૂધ ને સાકર જેવો એકરસ અને અખંડ હતો.

સાંજે જ્યારે પ્રિયનાથ આ ડુંગરાઓમાં રખડતો ફરતો ત્યારે તેનો પ્રિય શિષ્ય શંકર હમેશાં સાથે જ હોય. ધોળા દૂધ જેવા આકાશી નાગની ભાનથી નર્મદાતટના આસપાસના ખડકો શોભી નાખે, ને ધોધનાં પાણીનો એકસો અવાજ આખા જગતને કોઈ જેવી વાતાવરણથી છાઈ દે, ત્યારે શંકર પોતાને ઘેર જાય. પણ પ્રિયનાથ, ધોધનો થાક્યો હતો—વહી જતો—અખંડ પાણીના પ્રપાત જોતો જોતો મોડી રાત સુધી ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહે.

સવારે શંકર પ્રિયનાથને શોધતો શોધતો દૂધનો લોટો લોટો લઈને આવતો. રાત્રે છુટા પડ્યા હોય ત્યાંથી થોડે દૂર કોઈ સુરક્ષિત ગુફામાં પ્રિયનાથ ઈશ્વરધ્યાનમાં તલ્લીન બેઠો હોય!

શંકર એની સમાધિ છૂટવાની રાહ જોતો અને પછી પાણીઆર સુધી ગુરુશિષ્ય સાથે બેસીને જગતની નવીનતાની વાતો કરીને છુટા પડતા.

આ પ્રમાણે પ્રિયનાથ અને શંકર સિવાય બીજા કોઈને જાણતો નહિ: એકાંત, શાંત, તપશ્ચર્યા ને એકાકાર [illegible] આનંદ. જંગલના પ્રાણ કોઈ આત્માના આધ્યાત્મિક [illegible] કેમને [illegible] ન હતો.

પણ આખા જગતમાં કોને ખબર હતી કે [illegible] [illegible] એક [illegible] કે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

એમ બીજી સ્ત્રીઓ કહેતી. એ શંકરનો અવતાર છે એમ ચોસઠજોગણીના મંદિરનો મહંત કહેતો.

એ ગમે તે રૂપ લઈ શકે છે, અષ્ટમહાસિદ્ધિ એને વરી છે, દુર્ગા એને હાજરાહજૂર છે, જોગીઓની બીજી પણ ઘણી વાતો ચાલતી. પણ એ બધી પ્રશંસાથી અલિપ્ત પ્રિયનાથ કીર્તિના અંધકારને ફેંકી દઈને જીવનનો મર્મ શોધવા મથી રહ્યો હતો.

એક વખત સવારે તે સમાધિમાંથી જાગ્યો ત્યારે શંકર હાજર ન હતો. આ પહેલો જ દિવસ હતો કે જ્યારે શંકર હાજર ન હતો. જોગી તો નર્મદાતટ પર ફરવા ગયો અને સોનેરી તડકાથી રંગાયેલા આરસના ખડકો એકીનજરે જોઈ રહ્યો.

ત્યાં, ખુદ મહેશ્વરને હંફાવવા જાણે અનંગે સ્ત્રીશરીર ધારણ કર્યું હોય તેવી રસની પ્રતિમા જેવી શંકરની સ્ત્રી સોનાં, દૂધનો લોટો હાથમાં લઈને સામેથી ચાલી આવતી પ્રિયનાથની નજરે પડી.

સોનાં આવી. તેણે પ્રિયનાથને લજ્જાભર્યા મોંએ પ્રણામ કર્યા ને દૂધનો લોટો ધર્યો.

સોહામણું સોડિયું વાળીને ઊભેલું સ્ત્રીશરીર પ્રિયનાથને અનેક રીતે આકર્ષવા લાગ્યું. આ આકર્ષણ પૃથ્વી જેટલું જૂનું છે, આકાશ જેવું સર્વવ્યાપી છે, ને ઈશ્વર જેવું સનાતન છે.

પ્રિયનાથે ધીમેથી પૂછ્યું : 'હમેરે પ્રિય દોસ્ત કહાં હૈ? આજ ક્યું નહિ આયે? કુછ બિમાર તો નહિ હૈ?'

રસબિંદુ જેવા થોડા મીઠા શબ્દો સોનાં બોલી: 'મારાજ,

એમને તો અંગેઅંગે તાર બાંધ્યો છે. હવે આવજો.'

પ્રિયનાથને પ્રણામ કરીને તે પોતાને ઘેર ગઈ.

બીજે દિવસે પણ, જ્યારે સંધ્યાને અંતે એની એ રસમૂર્તિ આવી, ત્યારે પ્રિયનાથની આર્જવતા જરા વધી હતી, આકર્ષણ વધારે દૃઢ થયું હતું; ને આરસપથ્થર પરનો સોનેરી તડકો જોતા ટેવાયેલી તેની દૃષ્ટિ ગુલાબની પાંદડી પર ઢળી ચાંદની રમતી હોય એવી સોનાની દેહલતા નિહાળી જરાક ઉંડે ચડી હતી.

ત્રીજે દિવસે મેંદીના પાનથી રંગાયેલા આછા લાલ રંગવાળા હાથે જ્યારે દૂધનો લોટો સાધુ પાસે મુકાયો, ત્યારે સાધુએ પહેલી વખત તાજા ઉઘડેલા કેસુડાના ફૂલ જેવી સોનાની કાંતિ નિહાળી.

તે રાતે આછી ચાંદનીમાં આરસના ધોળાધોળા ખડકો પર બેસીને, પ્રિયનાથ પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચતો હતો. તરતના વેરેલા ચોખ્ખા હાથીદાંત જેવા, તાજા દૂધના ફીણ જેવા, સમુદ્રફેન જેવા, નર્મદાતટના સંગેમરમરના પહાડો પર, નિર્મળ વૃત્તિ જેવી ધોળી ચાંદની પથરાતી હતી. નર્મદાના પાણીમાં ઊભા ને ઊભા પડેલા આરસપહાણના પડછાયા, સોંસરવા નીકળેલા શબ્દો જેવા, સ્પષ્ટ ને સુંદર દેખાતા હતા. ખડકો સ્થિર હતા; રાત્રિ ઠરની હતી; ને વનવનનો પવન સંગેમરમરને ચંદનરસની સુગંધથી ધોઈ રહ્યો હતો.

રસનાં સ્વપ્નમાં આવે તેવી મધુર રાત્રિ હતી. પ્રિયનાથ પોતાનાં સ્વપ્ન ઘડતો હતો.

તેમાં તેના સ્વપ્નની મધુર મૂર્તિ સોનાં—સુવર્ણરેખાથી ઘડેલી પ્રતિમા જેવી ઊભી હતી.

તરંગે ચડેલા મનુષ્યના વિચારો સોનાની રજ જેવા છે. એ રજમાંથી તે સુવર્ણની પ્રતિમા રચે છે, ને એ સ્થિર થાય ન થાય ત્યાં પ્રતિમા ખરી પડીને રજરજ થઈ જાય છે. પ્રિયનાથ પણ તરંગે ચડ્યો હતો. એના મનમાં વારંવાર એક જ પ્રશ્ન ઘોળાતો હતો: 'પણ એ અહીં ક્યાંથી?'

અને 'એ' એટલે કોણ?...

ઊગતી જુવાનીનાં, સુંદર ઉષા જેવાં સંસ્મરણોના આછાઆછા રંગોમાંથી, યોગી પ્રિયનાથ એક મૂર્તિ રચતો હતો અને તેને સોનાં સાથે સરખાવતો હતો: તેનાથી પવનમાં હાથ વીંજતાં વીંજતાં, છેવટે મોટેથી બોલાઈ ગયું: 'આ–હા–ખરી! ખરી! એ તો એ જ. રસમૂર્તિ! સ્વપ્નસુંદરી!'

અને સ્થળ તથા સમય બન્ને વટાવીને ઓરિસ્સાના પ્રાણ જેવા એક વખતના મહાન ભુવનેશ્વર મંદિરના વિશાળ ચોગાનમાં તે ફરી રહ્યો હતો. ભયંકર દુકાળથી પીડિત માલધારીઓના અનેક નેસડા આસપાસ પથરાઈ ગયા હતા, અને સૌ વિંધ્યાટવીને આશ્રયે જવા માટે નીકળ્યા હતા. પ્રિયનાથ એક વખત ખંડગિરિ અને ઉદેગિરિના જોગી લોકોને મળવા ગયો, ત્યારે રસ્તામાં એક નેસમાં પાણી પીવા ને રોંઢો ગાળવા થોભ્યો હતો. ત્યાં એણે કનકની મૂર્તિ જેવી એક કન્યા જોઈ અને ઓરિસ્સાની રતૂમડી માટીથી રંગાયેલા એના પગ નજરમાં ઠસી ગયા. એ કનકમૂર્તિ એની નજરમાંથી પછી ખસી જ નહિ. એ ઉદેગિરિ ગયો, ત્યાં ઘણો વખત રહ્યો, ને પછી વિંધ્યાટવીમાં રખડવા ચાલી નીકળ્યો: પણ પેલી રસમૂર્તિ એની કલ્પનામાં આવી જતી,

અને એનો સૌમ્ય દર્શન દેતી.

આજે એ વાત પાછી સાંભરીઃ સોનાંના મેંદીથી રંગાયેલા હાથે, તેને ઓરિસ્સાની રતુમડી માટી સંભારી આપી.

એના હાથે મીઠું પાણી પીધેલું, ને એણે મીઠામીઠા શબ્દોમાં દૂધ લેવા આગ્રહ કરેલો. પ્રિયનાથ આવાંઆવાં આછાં સંસ્મરણોની માળા ગૂંથવા લાગ્યો. બાળાએ એને હસીને પૂછ્યું નહોતું, કે 'મારાજ! આવડી વયે આવો ઉગ્ર જોગ કેમ ધર્યો?' અને એ સાંભળીને તો તેનાં માતાપિતા પણ હસી પડ્યાં હતાં. પછી તેણે પોતાના હાથથી સમારી સમારીને તરબૂચ નહોતું આપ્યું?—અને એ વખતનું એનું મોં કેટલું સુંદર! કેટલું નિર્દોષ! કેવું રમતિયાળ!

અને છેવટે તે ઊઠ્યો ને રજા લીધી. તે સૌની સાથે બહાર આવી ને પ્રિયનાથે ફરી પાણી પીવાની માગણી કરતાં પોતે લોટો ભરીને પાણી લાવી. પ્રિયનાથે લોટો ન લેતાં ખોબો વાળ્યો, ને તેણે નીચા નમીને તેને પાણી પાયું'—બધું ભુલાય, પણ એ સંસ્મરણ જાય?

બસ એ જ. ઓરિસ્સામાં જોયેલી એ કનકમૂર્તિ તે જ સોનાં. એ વખતે રતુમડી માટીમાં ચાલવાથી પગ સહેજે રંગાયેલા રહેતા, આજે એણે મેંદીના પાનથી હાથને બીના કર્યા હતાઃ એટલો જ ફેર. . . પણ એ જ!

કોઈ પર્વતના સુંદર શિખર પર, શંકરના લલાટે શોભતા બીજચંદ્ર જેવો નાનો તારો જોયો છે?....એને આપણે ક્યારે આપણા ઘરમાં દીવાની જગ્યાએ મૂકવાના હતા?.... પણ ઘણી વખત એની રટ લાગે છે તે છૂટતી નથી. આ

રહમાં પ્રેમની ખાતર પ્રેમ છે: નિર્મળ સૌન્દર્યે પ્રેરેલો શાંત, શુદ્ધ, અત્યંત ગંભીર એવો પ્રેમ છે.

જોગી પ્રિયનાથને આ સુવર્ણકન્યાની રઢ લાગી હતી. બસ, એને સંભારવી, એની મૂર્તિ ઘડવી, એને નિહાળવી, એનાં સંસ્મરણથી પોતાના એકાંતજીવનને રસમય કરવું અને એની કલ્પનામૂર્તિમાંથી કોઈ આકાશી શક્તિનું સૌમ્ય દર્શન કરવું.

પછી તો પાછો શંકર નિયમિત દૂધ દેવા આવવા લાગ્યો. એને આ જોગી પુરુષની સેવાની લગની હતી. અને કોઈને દાદ ન દેનારો પ્રિયનાથ, ઘણી વખત શંકરના માનની ખાતર પોતાની પાસે રહેલી અકસીર દવા ભોળા જંગલીઓને આપતો. એ ગુરુશિષ્યનો ક્રમ તો એમ જ ચાલતો.

એક વખત પ્રિયનાથે શંકરને સ્હેજ જ પૂછ્યું હતું: 'ક્યું! અમારી બહન તો અબી કોઈ દિન આતી ભી નહિ.' . . . ભોળા શંકરે તેને જ દૂધ લઈને બીજે દિવસે મોકલી હતી. અને, પછી તો ઘણી વખત આ કનકમૂર્તિને જોવા માટે જોગી પ્રિયનાથ શંકરને ઘેર જતો!

લોકવાયકા હતી કે જોગ ડગે છે. ચોસઠજોગણીના મંદિરનો મહંત કહેતો કે સોનાંની કનકમૂર્તિ જોતાં હવે પ્રિયનાથ વધારે વખત જોગ નહિ સેવે. સાથીઓ ગુપચુપ કહેતા કે 'જોગટો' છેવટે દગો દેશે . . . અને, જબરદસ્ત, ઝેરીમાં ઝેરી નાગના ઝેરને પ્રિયનાથે ઘણી વખત ઉતાર્યું હતું: પણ થોડા દિવસ ઉપર એક ભીલના છોકરાને વાંસમાં રહેનારો લીલો નાગ કરડ્યો ત્યારે પ્રિયનાથની સત્તા ચાલી નહિ. આ વાત અને સોનાંની અતિરમ્ય દેહલતા, શંકરની

મૈત્રી, અને જોગીની આસક્તિ....એ બંધાનો ગોળ જમાવતાં જમાવતાં છેવટે એક જ પડછંદ પડવા લાગ્યો કે જોગીએ શક્તિ ગુમાવી છે અને જોગ પોતો જાય છેઃ અને એને આવી માયા લગાડનાર સોનાં પણ એમાં સટ્ટર બની છે.

એક વખત અતિરમ્ય બપોર હતી. વિંધ્યાટવિમાં પડતો તાપ શિતળ બનીને આનંદ ફેલાવી રહ્યો હતો. એકલા કેસુડાંથી ભરચક જંગ ખાખરા શોભી રહ્યા હતા; બીજાં પર વાંદરાં રમતાં હતાં: અનેકવિધ ચંપા, ગુલાબ ને નારંગીના ઝાડની શિતળ છાયા નીચે, ઢેલો અને મયૂરો પ્રેમની ભાષા બોલી રહ્યાં હતાંઃ તે વખતે જોગી પ્રિયનાથ પોતાના નિયમવિરુદ્ધ ડુંગરાઓ પર ભમતો હતો, ને નીચે મેદાનમાં સોનાં માલ સાચવતા ઊભી હતી. પરમ સૌન્દર્યનું દર્શન હોય તેમ તે એના તરફ એકીનજરે જોઈ રહ્યો, અને પછી ધીમેધીમે નર્મદાના તટ પર ફરવા ચાલ્યો ગયો.

ઘણે દૂરથી શંકરે આ જોયું હતું. એને મનમાં જરાક શંકા પણ ઉત્પન્ન થઈ કે કંચનકામિનીથી જોગ તૂટવાનો જૂનો કોયડો ફરી નવું રૂપ તો નહિ ધરે કે?

હવે તો પ્રિયનાથ ઘણી વખત શંકરને ત્યાં આવતો. શંકરને જે શંકા જન્મી હતી તે ખરી પડવાના કિસ્સાઓ બનતા ચાલ્યા. ઘણી વખત 'અમારી માઈજી તો અબ દર્શન દેયું નહિ દેતી!' કરીને પ્રિયનાથ શંકરને તેના સમાચાર પણ પૂછતો. ડુંગરાઓમાં રખડતો જોગી, ને મેદાનમાં હરતી-ફરતી સોના એ દશ્યો પણ વારંવાર જોવાતાં; માઈજીના હાથનું દૂધ પીવા પ્રિયનાથ ચાલીને ઘેર પણ આવતો હતો.

શંકરના અંતઃકરણ પર આ ઘા થવા લાગ્યો. તેને જોગી માટે વધારે ને વધારે શંકા થતી ચાલી. પ્રિયનાથ જે દિવસ સોનાંને ન જુએ તે દિવસ તેને ચેન પણ પડે નહિ એવો તાસ થવા લાગ્યો.

અત્યંત દુઃખી થઈને ભોળા માલધારીએ આ વાત સોનાંને કરી. ચતુર સ્ત્રી તુરત સમજી ગઈ, અને પ્રિયનાથ પોતાનો પડછાયો પણ ન જોઈ શકે એવી રીતે રહેવા લાગી.

એક વખત અરધી રાત્રિ જામી હતી. આકાશમાં રૂપેરી ચાંદો શોભતો હતો, નર્મદાનાં ધોળાં પાણી, ધોળા પથરા, ધોળા આરસ ને ધોળી ચાંદની, બધાં એકરસ બની ગયાં હતાં: એકરસમાં [illegible] હતો પવન પણ શાંત હતો: અને મૂંગાં ઝાડ ચુપચાપ ઊભાં હતાં. અત્યંત એકાંતની [illegible] જેવી શાંતિ હતી. તે વખતે પ્રિયનાથ અચાનક જાગી ઊઠ્યો.

જિંદગીની એકલતા, એકાંત ને શાંતિ વેદના આપતાં હતાં. વેદના તો નહિ પણ હૃદય પર ભારભાર લાગતો [illegible]

[illegible]

પાણી પાણી!'

તે શંકરને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે મોડી રાતે સૂવાવાળા સાથીઓ પણ ખાળવા પર ઠંડનું ઓઢીકું ફરી નિદ્રાને ઘેરતા હતા. મગ્ન પડી હોય તેમ અનેક ગાયો લાંબી થઈને સૂતી હતી, પણ ઘણી તો બેઠી બેઠી ઝોકાં ખાતી હતી. એક પગ ઓડંગીને શંકરનો ઘોડો મીઠી નિદ્રા લેતો હતો. પ્રિયનાથ દબાતે પગે સોંસરવો થઈ શંકરના બારણા પાસે જઈને ઊભો.

સુખના પડદા જેવી પરમશાન્તિ ઘરમાં પથરાયેલી હતી.

તેણે બારણું ખોલ્યું.

જવાબ આવ્યો નહિ.

ફરી બારણું ખોલ્યું. અને 'એવા કોણ છે અત્યારે રાતે?' એવો ઊંઘમાંથી જાગેલા શંકરનો જવાબ આવ્યો.

મધુર શબ્દોથી રાત્રિને બોલાવતી હોય તેમ સોનાં પણ કાંઈક બોલી, 'કોણ છે?'

'ભાઈ, શંકર, એ તો હું પ્રિયનાથ છું!'

'હેં! અત્યારે કાંઈ મારાજ!'

'હા, ભાઈ. ઉઘાડ, ઉઘાડ, મને તો ભારે તરસ લાગી છે.'

'તરસ લાગી છે? તરસ લાગી છે! અરે મારાજ આખાં રેવાણ ભર્યાં છે ને આ શું?' શંકર બેઠો થઈને આગળ આવ્યો.

'તમે જ છો કે?'

'હા હા, ભાઈ, ઉઘાડ.'

શંકરે બારણું ખોલ્યું. ખાટલામાંથી બેઠી થઈને ઉતાવળે સોડિયું વાળતી સોનાંએ કોડિયાની વાટ સંકોરી એટલે

ઘર તેજથી લીંપાઈ ગયું.

'કેમ મારાજ, જોગીરાજ!—તમારે ભેખને વળી પાણીની ચિંતા હોય? મારાજ! આ શું?'

સોનાં પાણીનો લોટો લાવીને આગળ આવી.

'બસ, માઈ, એ જ લોટો ને એ જ પાણી. બીજું ખપે નહિ!'

દબાવેલા ગુસ્સાથી શંકર પ્રિયનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. સોનાંએ પાણીનો લોટો નીચે મૂકીને ચાલવા માંડ્યું.

'ના, માઈ, એમ નહિ. એમ તરસ નહિ જાય. તું પા. જો મેં આ ખોબો વાળ્યો.'

સોનાંને અચાનક પેલો ઉદેગિરિ ખંડગિરિનો નેસ ને તે જુવાન મારાજ સાંભરી આવ્યા: 'આ તો એ જ મારાજ કે શું?' તે કાંઈક કૌતુકથી, કાંઈક અતિથિધર્મના માનથી, કાંઈક મહારાજનું મન રાખવા પાછી ફરી: લોટો લીધો ને પાણીની ધાર કરી.

પણ . . . ધાર કેમ મોળી પડી?—

તેણે શું જોયું?

હા; તે જ જુવાન જોગી—જેણે એને પ્રથમ દર્શન આપ્યું હતું તે જ. આ દિવસ સુધી જેને ઓળખી ન શકી તેની યાદી આજ પેલો જ બનાવ ફરી બનતાં સહેજે આવી ગઈ—આવી ગઈ ને ચાલી ગઈ: એ જ મહારાજ છે, એટલું જ.

પાણી પી સંતોષ પામીને પ્રિયનાથ પાછો ફર્યો. થોડે મૂકી આવવા શંકર સાથે ચાલ્યો. સોનાંએ તેને જતાં જતાં મહારાજ ઉદેગિરિ ખંડગિરિમાં આ પ્રમાણે જ એક વખત

પાણી પી ગયા એના એ વાત કહી.

'ઠીક,' કહીને શંકર મહારાજ સાથે ચાલ્યા.

જ્યારે ઠીકઠીક દૂર પહોંચ્યા. ધોળા પથ્થર દેખાવા લાગ્યા, રૂપાળાં પાણીનાં ઝીણ નજરે ચડ્યાં, જંગલના દેખાવ આવ્યા, ત્યારે પ્રિયનાથે શંકરને પાછા ફરવા કહ્યું.

'ના મારાજ, મારે તમને એક વાત કહેવી છે. તમે મારી વહુને ઓળખો છો!'

પ્રિયનાથ કૌતુકથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

'હા, ભાઈ! કેમ નહિ? ઉદેગિરી ખંડગિરિ હતા ત્યારની જૂની પિછાન છે.'

'અને તમને જોગીને—ભેખને આ મોહ શોભે! તમારે તો નારી નરકની ખાણ જેવી.'

'ભાઈ! શંકર! હું તો જેમ કોઈ મધુર સ્વપ્નને સાચવે, ફૂલની તાજગી સાચવે, પ્રેમની છાની કથા સાચવે, તેમ સોનાને પવિત્ર સૌન્દર્યની પ્રતિમા જેમ સાચવું છું!'

'એમ કે—ભાઈ!—મારાજ! હું રબારી છું: માલધારી છું. ખબર છે કે? જો હવે કોઈ દી એ વાત સભારી કે ડુંગર પર રખડતાં રખડતાં સોનાને નિહાળતા જોયો તો મારુ તો ઠીક—પણ તારી ને સોનાની બેયની જો માથાવઢ ધિંગાણાની વાત ન કરું તો રબારી નહિ. એકલિંગ મહાદેવના સોગનથી વાત કરું છું!'

'પ્યારા ભાઈ, શંકર, સાંભળ'—પણ શંકર તો રવાના થઈ ગયો.

'ભાઈ!'

ગુસ્સે થયેલા માલધારીની મોટી ધબધબ ડાગનો પડઘો

જ માત્ર સંભળાયો !

પ્રિયનાથ અનેક તારાઓ સામે, અસંખ્ય વૃક્ષો સામે, ચોખૂટ ધરતી સામે જોઈ રહ્યો.

'કદાચ. . . . એ સુવર્ણપ્રતિમા ભાંગી નાંખશે.'

અનંત સૌંદર્યનો સ્વામી પણ આવી રજ ક્યારેક જ મેળવે છે. અને તેને જીવનનો મર્મ મળ્યો હોય તેમ તે ઘડીભર શાંત ઊભો. પણ પ્રિયનાથ !—નિર્મળ પ્રેમને આટલી દર્શનની પણ ઇચ્છા શી? . . . .દૂર. . . . દૂ. . . .રથી એના સ્વપ્નસૌંદર્યનો જ હું તો પૂજારી. . . .ચાલો !

અને તે ત્યાંથી તરત ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે વનવનના પવન ફૂંકાતા હતા; નર્મદાજી વેગે વહી રહ્યાં હતાં; આકાશમાંથી વિલાપી તારાના મૂંગા રુદનસ્વર છૂટતા હતા: પણ કાંઈ ન હોય તેમ તે ચાલી નીકળ્યો. એની સાથે માત્ર સૌન્દર્યની એની રાણી, પવિત્રતાની એની પ્રતિમા, એના મધુર સ્વપ્નની દેવી—ખીલતા ફૂલ જેવી, ઊગતી ઉષા જેવી, પ્રેમનાં આંસુ જેવી, સોનાં—સોનાં ગઈ! . . . . સ્વપ્નારૂપે.

આંસુની મૂર્તિ

'**અ**રે ભાઈ! એમ નહિ'—અમે એને બહુ વાર્યો. પણ એ માને શાનો? આઠદસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. જૂનાગઢમાં રસિકમાં રસિક સ્થળ પંચહાટડી છે. દહીં-વાળાની, મીઠાઈવાળાની, પાનવાળાની ને બંગડીઓવાળાની એવી ચારપાંચ દુકાનો ત્યાં પાસેપાસે છે. અને રાઘવજી ભટ્ટની વીશી પણ ત્યાં જ, એટલે એ સ્થળ રસિક ઉતારુઓ માટે ને રસિક વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ યોગ્ય મનાતું. જુઓ ભાઈ, આમ મેં બે વખત રસિક શબ્દ વાપર્યો છે માટે ખિજાતા નહિ; આ તમારો સેવક રાઘવજી ભટ્ટની વીશીનો જ નિત્યમિજમાન હતો.

આ વીશીના અનેક ગુણુગ સદ્ભ્યોમાંથી અત્યારે તો માત્ર ત્રણની જ સુગંધસહવાસ મળશે. એક તો જાણે, વીશીવાળા રાઘવજી ભટ્ટ! સારામાં સારી મોટરની ઝડપ કેટલી ગણાય? સો માઈલની?—ત્યારે રાઘવજી ભટ્ટ કલાકની સો 'સાબ ફૂલકાં' રોટલી ઉતારતા. 'સાબ ફૂલકાં' એટલે કે, રાઘવજી ભટ્ટ રોટલી ઉતારીને પછી, 'સાબ ફૂલકાં

લેશો ?' એમ બોલતા ને જમનારામાં ટીખળી વિદ્યાર્થીઓ બહુ હતા, એટલે પછી એ રોટલીનું નામ જ 'સાબ ફૂલકાં' પડી ગયું. એ રાઘવજી ભટ્ટનાં રાણી—અથવા જવા દો, એમના વિષે પછી કહેવાશે.

બીજાં રાઘવજી ભટ્ટના ભાઈની વહુ, અ. સૌ. ગુલાબભાભી.

અને, ત્રીજા આ અમારા ભાઈ—રસિકલાલ ગાંધી, જેમને અમે શહીદ ન થવા માટે વારી રહ્યા હતા અને કહી રહ્યા હતા, કે 'અરે ભાઈ! એમ થાય નહિ. બીજી વખત પાસ થવાશે.'

વાત એવી હતી કે રસિકલાલ નાપાસ થયા હતા, અને તેથી હવે ઘેર શું મોં બતાવું એમ વિચારી ભાગી જવાની તૈયારી કરતા હતા.

અમે સૌ તેમને 'શહીદ' ન બનવા વીનવતા હતા.

રસિકલાલ હતા જરા રસિક—જરાક એટલે થોડાક. રસિકલાલ સૌથી પહેલા સવારે નવ ઉપર પાંચ મિનિટે આવે. પછી કામવાળી બાઈને બોલાવી પોતાની થાળી મંજાવે, પછી બે આનાનું દહીં મંગાવે, પછી એક આનાની ખાંડ મંગાવે, પછી 'મારાજ ઘી છે કે !' એમ રાઘવજી ભટ્ટને પૂછે, પછી પોતે 'સાબ ફૂલકાં' રોટલી જમવા બેસે. અને જો રાઘવજી ભટ્ટને બદલે અ. સૌ. ગુલાબભાભી રોટલી કરવા બેઠાં હોય, તો તમારે, તે દિવસે રસિકલાલ જમતા જાય, 'ભાભી! કેળાં ખાવાનું મન થયું છે' એમ જરા લાડમાં બોલતા જાય, અને છેવટે ભાભી કહે, કે 'મોકલીને પૂરીને, લઈ આવશે,' એટલે પોતે કામવાળી

પૂરીને ખીસામાંથી પૈસા કાઢીને આપના જાય, પણ તે દિવસે પાટલા પરથી એઠા થવાની વાત નહિ !

કામવાજી પૂરી તેનું ભાન રાખતી, કારણ કે પોતે મહિનો પૂરો થાય એટલે એક 'આઠ આનડી' ફેંકી દેતા. 'આનડી' શબ્દ માટે મને મહેરબાની કરીને કોઈ ધોલપંચે લેતા નહિ. કારણ કે એ શબ્દ રસિકલાલનો છે. પોતે મહિનો પૂરો થયે અરધો રૂપિયો પૂરીને આપના ત્યારે તેના તરફ ફેંકીને બોલતા 'લે પૂરી ! આ ઠ આ ન ડી.'

અ. સૌ. ગુલાબભાભી જરાક શ્યામ રંગે હતાં, પણ એ રંગ એમને શોભતો બહુ: એ હસમુખાં તો બહુ જ હતાં. જ્યારે જુઓ ત્યારે હસીને જ બોલે. 'લ્યો, રસિકભાઈ તો જમવા આવ્યા,' એમ કહીને હમેશાં તે આકર્ષક રીતે મોં મલકાવતાં, ને પોથીનો રંગ મૂકેલા એમના દાંત શોભી રહેતા. એમના મીઠા સ્વભાવ માટે સૌ કોઈને નિર્મળ પ્રેમ હતો. રસિકલાલ ને અ. સૌ. ગુલાબભાભી તો કોઈ મીઠા ઘરનાં દિયરભોજાઈ હોય તેમ વર્તતાં. રસિકલાલ ભાભી માટે બગડી લાવતો, અને ભાભી પણ શાક પીરસતી વખતે રસિકલાલના ઉપકારનો બદલો વાળી દેતાં !

રાઘવજી ભટનો ભાઈ તો આફ્રિકામાં કમાવા માટે ગયો હતો, અને દરમહિને ત્યાંથી પચાસ રૂપિયા મોકલી આપતો. ગુલાબભાભી કામેકાજેથી પરવારે ત્યારે અગાશીમાં જઈને એ ઘડી બેસે, અને નીચે આવતાજતા માણસોની ઠઠ જોયા કરે. કોઈ વખત કપાળે હાથ દઈને એકલા ઊંડા વિચારમાં બેઠાં હોય, ત્યારે તો બારે કલાક હસનુરમનું એમનું મો જે વેદના બતાવે, તે જોઈને ભલભલા તર્કવાદીઓ

પણ લાગણીવશ થઈ જાય. ગુલાબભાભી જ્યારે જુઓ ત્યારે ચાલતાં ન હોય પણ દોડતાં જ હોય. એમના પગ પણ ‘ ધબ ’ દઈને જ પડે.

આટલાં રમતિયાળ ભાભી, કોઈક દિવસ શાંતિભરેલી વેદનામાં પડી જાય, ત્યારે રસિકલાલને તો ખાવાનું જ ભાવે નહિ. બીજે દિવસે, જ્યારે સૌથી વહેલો જઈને, ‘ ભાભી ! કાલે મારા ભાઈ સાંભર્યા હતા કે ?’ એમ કહીને ભાભીનું મોં જરા મલકાવે ત્યારે જ તેને નિરાંત થાય.

હિંદુઓના બારે માસમાં શ્રાવણ માસ જેવો રસિક મહિનો એકે નથી. રસિકતા અને ધાર્મિકતા એ બન્ને હિંદુસંસ્કૃતિમાં ‘ હરિ હર બન્ને એક જ રૂપ ’ જેવાં હોવાથી, રસિકતા ધર્મનાં અનેક રૂપોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. શ્રાવણ માસ આવ્યો. આકાશમાં વાદળાં ઘેરાય, વરસાદ પડે, ને ઘડી પછી સ્વપ્નની માફક બધું વેરાઈ જાય.

ગુલાબભાભીએ આ મહિનામાં પાડપૂજા ને એકટાણાં કરવા માંડયાં. અચાનક રમતિયાળ સ્વભાવ છોડીને એકદમ શાંત બની ગયાં. કેટલાંક જાનવરો જ્ઞાનને લીધે નહિ પણ પ્રેરણાને લીધે આગામી તોફાનનાં ચિહ્ન અંતરમાં ઊંડા-ઊંડા અનુભવી શકે છે, તેમ ગુલાબભાભી, તેના હૃદયમાં પ્રેરણા જન્મી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ વારંવાર બોલતાં કે ‘ રસિકભાઈ! પીટયું એવું થાય છે કે પેટમાં જાણે આખો દી બળ્યાં કરે છે. મને લાગ્યા કરે છે કે હવે સુખના દિવસ પૂરા થાય છે. ’

રમતિયાળ ભાભીને આવું બોલતાં સાંભળીને રસિકલાલ ગળગળો થઈ જતો. તે પહેલાં તો ગુલાબભાભી

ત્રણચાર મહિને કયારેક ટંક બપોરે જ ગંભીર બની જતાં અને થોડી વારમાં જ તેમનો મૂળ સ્વભાવ પાછો ફરતો—પણ આખો શ્રાવણ માસ લગભગ હમેશાં, ગુલાબભાભી, ઊંડી વેદના અનુભવતાં હોય તેમ નહિ પણ કોઈ જબરદસ્ત તોફાનનાં ચિહ્ન જોતાં હોય તેમ, વ્યગ્ર બની રહેતાં. શ્રાવણ માસનો છેલ્લો દિવસ હતો. તે દિવસે સોમવાર હતો. વિદ્યાર્થીઓએ ને વીશીના બીજા નિત્ય જમવાવાળાઓએ એક મિજબાની ગોઠવી હતી. રાધવજી ભટ્ટ અને તેનાં વહુ કામમાં મશગૂલ હતાં. માત્ર ગુલાબભાભી કામમાં મન ચોંટયું નહિ તેથી કે ગમે તેમ અગાશીમાં બેસીને નીચે આવનારજના માણસોને શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. હરતાંફરતાં આવું જોતી ત્યારે રાધવજીની વહુ તેને ઠપકો આપતી: 'એલી વહુ! તું તે બાધાની જેમ બેઠી બેઠી જોયા કરે છે અને આ કામ પડયું ઈ કોણ તારો દાદો કરવાનો છે? મહિના દી થયાં, બાઈ' આ વહુએ તો ઉપાડો લીધો છે. ધણી તો કેટલીયે બાઈઓના પરદેશ વેઠે છે, પણ આવો ઉપાડો તો કોઈ લેતું નથી.'

ગુલાબભાભી કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ તેમણે મંજળ નેને જેઠાણી સામે જોયું. 'બા!' એટલું જ તે બોલી શક્યાં.

રાધવજીની વહુ આ દૃશ્ય જોઈને થંભી ગઈ. તેને પણ લાગ્યું કે દેરાણી કાંઈક એવુંએવું અંતરમાં અનુભવી રહી છે કે અત્યારે વધુ બોલવામાં સાર નથી. તે અગાશીમાં પહોંચી માનસ્થી લઈને રસોડા તરફ ચાલી. ધબધબ પગથિયાં ચઢીને કોઈ આવતું હોય તેમ લાગ્યું એટલે ઊભી રહી ગઈ. એટલામાં રાધવજી હાંફળોફાંફળો ઉપર આવ્યો.

ગુલાબભાભી સફાળાં બેઠાં થયાં, ને લાજમાંથી તેના હાથ લટકતા પીળા કાગળ તરફ જોઈ રહ્યાં.

રાઘવજીની વહુને ફાળ પડી: 'શું છે? કોઈનો તાર છે?

'હા. ક્રૂચી તો ત્રણ પૈસે શેર છે. પછી બટેટાં લાવ્યો. પણ કોઈ છોકરો નથી આવ્યો?'

'ગુજરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સેજે'

ગાતો ગાતો રસિકલાલ ઉપર આવતો હતો. ગુલાબભાભી એકીટશે સાક્ષાત્ મૃત્યુને જોતી હોય તેમ તા સામે જોઈ રહી. રસિકલાલ તો, ઘરના એક ખૂણામાં છત્ર ફેંકીને ટોપી હાથમાં લઈ ગાતો ગાતો આગળ આવ્યો:

'ગુજરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સેજે.'

ગુલાબભાભી આતુરતાથી અક્ષરે અક્ષર અનુભવતી હોય તેમ લાગ્યું. રાઘવજીએ તારવાળો હાથ રસિકલાલ તરફ લાંબો કર્યો. તેનો સાદ જરાક ખોખરો થઈ ગયો: 'રસિકલાલ! કોનો તાર છે?'

રસિકલાલે તાર હાથમાં લીધો. કવરની ઉપલી કોર ફાડી. એ જરા જેટલો અવાજ જાણે ભયંકર વેદનાભરી ચીસ હોય તેમ ગુલાબભાભી વ્યગ્ર બની ગઈ. રસિકલાલની આંખ તારના અક્ષરો પર ફરી.

'આફ્રિકાથી છે.'

શારણીના જેવી, હૃદયને ફાડી નાખનારી, ઝીણી વેદનાભરી ચીસ સાંભળીને રાઘવજીની વહુએ પાછું ફરીને જોયું. ગુલાબભાભી નીચે પડી ગઈ હતી. રાઘવજી 'શું છે? દિવાળી ઉપર આવે છે?' એમ કહીને વ્યગ્ર ચિત્તે રસિકલાલ તરફ જોઈ રહ્યો.

રસિકલાલની આંખમાંથી આંસુ ખરવાં લાગ્યાં. એક ઘડીમાં બોલ્યા વિના બધું સ્પષ્ટ થઈ ગયું. રાઘવજીની વહુએ વેદનાભર્યા આર્તસ્વરે ઘર ગજાવ્યું. રાઘવજી નીચે બેસીને રોઈ પડ્યો.

મિજબાનીની મોજ લેવા આવતા બેચાર જણ આ દેખાવ જોઈને પગથિયા પર જ થંભી ગયા. 'રાઘવજીનો ભાઈ આફ્રિકામાં મરી ગયો,' એમ છાનેછાને વાત કરીને એક પછી એક સૌ સરી જવા લાગ્યા. પાળ તૂટતાં જેમ પાણી વહી જાય છે તેમ ધણી મરતાં હિંદુ સ્ત્રીનાં બધાં સુખ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એ ની એ ગુલાબભાભી જાણે વૃદ્ધ ડોશી હોય એટલી ગંભીર અને શાંત બની ગઈ; છતાં ક્યારેક ક્યારેક એનો મૂળ રમતિયાળ સ્વભાવ પાછો ફરતો: પણ પોતે કઈ અવસ્થામાં છે એ ભાન આવતાં જ પાછી શૂન્ય બની જતી.

હવે રાઘવજીની વહુને 'વહુ'ના ઢંગ સારા નથી એમ લાગવા માંડ્યું.

હવે રસિકલાલ જ્યારે જ્યારે 'ગુલાબભાભી !' કહેતો ત્યારે ત્યારે રાઘવજીની વહુ એની સામે જોઈ રહેતી: અને વહુ રસિકલાલને થાક પીરસવા જાય ત્યારે પણ રાઘવજીની વહુ એકીનજરે અનિમેષ નયને, જાણે કાંઈ અદ્ભુત દેખાવ જોવાનો હોય તેમ, જોઈ રહેતી.

એક સાંજે રસિકલાલ જમવા આવ્યો ત્યારે ગુલાબભાભી એકલા જ ઘેર હતા.

ગુલાબભાભીને જીવન એવું આકરું થઈ પડ્યું કે કેટલા વર્ષ કે કેટલા દિવસ નહિ પણ પોતાને કેટલા

કલાક જીવવાનું હશે એનો હિસાબ પોતે માંડી રહી હતી: કારણ કે એને જીવનની ભયંકર શૂન્યતા કલાકે કલાકે પ્રત્યક્ષ થતી હતી: રાઘવજી આફ્રિકા ગયો હતો—એના ભાઈની કાંઈ માલમિલકત હોય તેની સંભાળ લેવા. રાઘવજીની વહુ તો જ્યારથી ગુલાબભાભી એકલી બની ત્યારથી એને બોજારૂપ માનતી થઈ ગઈ, અને હવે તો હરઘડીએ એના પર ચિડાતી. ગુલાબભાભી બેઠી હતી, ત્યારે રસિકલાલ આવ્યો.

'કેમ ભાભી! જમવાને કેટલી વાર?'

'શાક ચડે છે. પછી બેસી જાઓ.'

'ભાભી! તમે કેમ હમણાંહમણાંમાં તદ્દન લેવાતાં જાઓ છો? દુનિયામાં કોઈના ઉપર દુઃખ જ નહિ પડતું હોય એમ?' પડી ગયેલું છોકરું હિમ્મતભેર આવતું હોય તેટલામાં કોઈ કહે કે 'ફિકર નહિ, લાગ્યું નથી હો.' તો તરત રડી પડે છે, કારણ કે ટકાવી રાખેલી હિમ્મત બીજું કોઈ હિમ્મત દેવા આવે ત્યારે પીગળી જાય છે.

ગુલાબભાભી તરત રડી પડી. થોડી વાર પછી સ્વસ્થ થઈને બોલી: 'રસિકભાઈ! પેલી કવિતા ફરી ગાઓ તો!'

'કઈ!'

'પ્રભુનો નાથ સેજે ને એવું છે નાં!'

'હા, હા,' રસિકલાલે ગાવાનું શરૂ કર્યું:

'સુખદે જે ગિરિ તારે જગતનો નાથ તે સેજે,
સહુનું જે પ્યારું પ્યારાએ, અતિ પ્યારું નથી લેજે.
દુનિયાની બળી વાણી વિષે તે દુઃખ પામે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના આશા થવા દેજે.'

એટલામાં 'કાં વહુ! શાક બેસ્યું!' એમ બોલતી

બોલતી રાઘવજીની વહુ આવી પહોંચી. આ દશ્ય જોઈને એની આંખ ફરી ગઈ.

ગુલાબભાભી એ ની એ હતી. કામકાજ એનું એ હતું. રસિકલાલ ને બીજા જમવાવાળા એના એ હતા. પણ પરિસ્થિતિ એ ની એ ન હતી.

રસિકલાલ ને ગુલાબભાભીનો નિર્મળ સંબંધ રાઘવજીની વહુને કણાની માફક ખટકવા લાગ્યો: એટલી હસમુખી ને રમતિયાળ ને પ્રેમભરી સ્ત્રીને તદ્દન શાંત ને શૂન્ય થઈ ગયેલી જોઈ, જમનારા તેને વધુ ને વધુ માયાથી બોલાવવાનું કરતા, પણ તે સૌમાં રસિકલાલ તો પહેલેથી જ ગુલાબભાભીના લાડકા દિયર જેવો હતો એટલે તેણે ગુલાબના જીવનમાં પડેલા ઘા ભુલાવવા માટે થઈ શકે એટલું કર્યું. 'ભાભી! આ ફેંગા તમારે માટે મૂક્યાં છે. ભાભી! દહીં મેળવ્યું છે એ મને ભાવતું નથી, તમે ઉપયોગમાં લેજો. ભાભી! આજ મેળો જોવા જેવો છે હોં. ભાભી' આ ચોપડીમાં રામાયણનાં ચિત્રો સારાં છે તમે જોઈને મને સાંજે આપી દેજો—' આમ દરેક નાની નાની તક લઈને આ રખડુ વિદ્યાર્થી, ગુલાબના ઘા પર મલમપટા કરતો અને આવી મમતાની નાનીનાની બાબતો વીણી વીણીને ભેગી કરી, રાઘવજીની વહુ તેમના ભયંકર કાંટા બનાવી દેતી.

એક દિવસ સાંજે રસિકલાલ જમીને નીચે ઊતર્યો ત્યારે છેક છેલ્લા પગથિયા પર ગુલાબભાભી એક તરફ ઊભાં હતાં' રસિકલાલ જેવો નીકળ્યો કે તરત જ ગુલાબે ઉતાવળથી તેને કહ્યું: 'રસિકભાઈ' એક માગણી કરવી છે. માગણી નઠારી છે પણ તમે સમજુ છો એટલે

સમજી જશો.'

રસિકલાલ શાંત ઊભો રહ્યોઃ 'ભાભી, શું છે? બોલો.

'ભાઈ!' ગુલાબ બોલી, 'માઠું ન લગાડતા. પણ તમે હવે વીશી બદલો તો સારું.'

ગુલાબ એથી વધારે બોલી શકી નહિ.

રસિકલાલે એક વખત તેની સામે જોયું. છેલ્લી વખત જોઈ લેતો હોય તેમ, પોતાની સામેનું દુઃખભરેલું હેતાળ મોં હૃદયમાં ઉતારી ગયોઃ જરાક વેદનાભરેલું હસ્યો અને ધીમેથી બોલ્યોઃ

'ભાભી, સમજ્યો. કાલથી હું નહિ આવું!'

અને, ગુલાબ કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં તે શેરીના અંધારામાં ચાલી ગયો.

ત્યાર પછી થોડા જ દિવસ કોઈ જાનવર કસાઈખાના-માંથી જીવ લઈને જેટલી વ્યાકુળતાથી ભાગે તેટલી જ વ્યાકુળતાથી ગુલાબભાભી એક સાંજે નાનું સરખું પોટલું લઈ વીશીમાંથી નીચે ઊતર્યાં. સડક ને એક વખત પાછાં ફરીને દાદર સામે જોઈ લીધું; અને અનેક ફૂલો અજાણતાં કરમાઈ જાય છે તેમ, અનેક તારા અજાણપણે ખરી જાય છે તેમ, પોતે ભયંકર અંધકારમાં છુપાઈ ગયાં. ક્યાં ગયાં એ કોઈને ખબર પડી નહિ. શાસાજીની વહુના દુઃખે ગયાં એ સૌને ખબર હતી, પણ કોઈ બોલ્યું નહિ. જાણે એ રસિયાળ લતામાં નિર્દોષ ગુલાબભાભી કોઈ દિવસ સંસારમાં હતાં જ નહિ એવો પડદો પડી ગયો. પરીક્ષામાં ત્રીજી વાર નાપાસ થયેલા રસિકલાલ ગાંધીને એ ખબર પડી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એક દિવસ, સવારે નવ વાગે, તે પોતાના [illegible] તુલસીકૃત રામાયણનાં પાનાં ફેરવી રહ્યો હતો. [illegible] [illegible] સામેના ઝાડ પર [illegible] [illegible] ગાવામાં લીન બન્યો. 'જે ન મિત્રદુખ હોહિં દુખારી તિન્હહિં બિલોકત પાતક ભારી. નિજ દુખ ગિરિ સમ રજ કરિ જાના મિત્રક દુખ રજ મેરુ સમાના.'

નિયમ પ્રમાણે એ ચોપાઈની ધૂનમાં તેણે રામાયણ બંધ કર્યું: સામેના ઝાડ પર ન જોયું, પણ નીચી મૂંડીએ આંખો બંધ કરીને.

'તિન્હ બિલોકત પાતક ભારી—જે ન મિત્રદુખ હોહિં દુખારી' એ ધૂનમાં પડ્યો. એટલામાં પાસેના હાટ પરથી પાન લઈને મોંમાં પાન ચાવતી એક સ્ત્રી આવી, તેણે તેને જગાડ્યો.

'આ કાગળ લખજો'—

એટલું બોલીને તેણે તેની સામે ક્વર ધર્યું: નીચી મૂંડીએ યંત્રવત્ શાહીમાં કલમ બોળીને તેણે કાગળ પર ધરી:
'શું ક્યાં લખવો છે?'

'લખો મુંબઈથી લખતંગ—'

'લિખિતંગ પછી'—તેણે નીચી મૂંડીએ લખતાં લખતાં જવાબ મળ્યો—'શું લખવાનું છે તે કહો?'

બાઈ લખાવવા માંડી.

દરેકે દરેક વાક્યમાં, લખનાર પીગળી જાય એવી કરુણ દલીલ આવતી હતી.

હમેશાં આવી દલીલોના પરિચયથી કાંઈક કઠણ કાળજાનો થઈ ગયેલો લખનારો અટક્યા વિના લખ્યે જ ગયો:

'મારી આજ આવી દશા થઈ ને તમને કોળિયો ધાન ગળા હેઠે ઊતરે છે એટલો કળજુગનો મહિમા ગણજો. ધણીવિનાની થઈ, એટલે હું માણસ પણ મટી ગઈ. તમારા ઘરનું ઢોર પણ આટલી વેદના નહિ સહેતું હોય—હું બીજું તો શું કહું, પણ તમને આ ચોથો કાગળ લખ્યો છે. તમે આવીને મને આ નરકખાનામાંથી નહિ છોડાવો, તો ઈશ્વર એ અન્યાય સાંખશે નહિ. તમારું નિર્વંશ જશે, તમારું ધનોતપનોત થઈ જશે, અને એક અબળાના નિઃશ્વાસથી તમારું છેવટે સારું નહિ થાય. લોકનિંદાથી ડરીને મને આંદી ને આંદી રાખી મેલો છો, અને આંખઆડે કાન કરીને મને મરેલી ઠરાવો છો—પણ હું જીવતે જીવત મરેલી છું. તમારા ઘરમાં ટાઢો ટુકડો ખાઈને પડી રહીશ, પણ એક વખત મારી ભૂલ વિસારીને મને પાછી તમારા આશરામાં લેવા આવો.' છેલ્લું વાક્ય આવ્યું—'તમારે ત્યાંથી ભાગી એ મારી ભૂલ થઈ. રસ્તામાં મને લબાડ મળ્યા અને મારી આ દશા થઈ. પણ હવે એ બધું ભૂલી જાઓ.'

હં, હવે પતું પૂરું થાય છે.'

વેદનાની જ્વાળા હજી પણ શમી ન હોય તેમ બાઈ ફરી બોલી: 'જો મને નહિ ઉગારો તો આ મારો શાપ છે કે તમારા જેવા જેટલા હોય તે રૌરવનરકમાં પડજો, અને

[illegible]

[illegible] 'ગુલાબભાભી!'

રસિકના હાથમાંથી કાગળ પડી ગયો. તેણે ગુલાબની સામે જોયું. જે હેતાળ ગુલાબભાભીને તેણે હૃદયમાં ઉતાર્યું હતું તે આજે ફરી યાદ થઈ ગયું : રમતી, હસતી, ફરતી પ્રેમભરેલી ગુલાબભાભી તેની સામે આવી ગઈ. તેનાથી બોલાઈ ગયું :

'ગુલાબભાભી!'

તેના હાથમાંથી કાગળ લેવા લાંબો કરેલો ગુલાબનો હાથ થંભી ગયો—તેણે રસિક સામે જોયું : જરાક વ્યગ્ર બનીને ગુલાબભાભી યંત્રવત્ ધીમું હસી :

'રસિકલાલ! હું તો પડેલી સ્ત્રી—વેશ્યા છું. હું ગુલાબભાભી નથી.'

'મારે મન તું પડેલી સ્ત્રી નથી : એની એ—એટલી જ હેતાળ, રમતિયાળ ગુલાબભાભી છે. હું સગાંસંબંધી સૌથી વિખૂટો પડેલો, માતાપિતાવિનાનો, એકલો રસિકલાલ—જૂનાગઢની વીશીમાં જમવા આવતો જૂનો રસિકલાલ જ છું. ભાભી, ચાલ, ચાલ, તું મારી સાથે ચાલ. તું હવે મારી સાથે રહે.'

આંસુ આવવાથી વધારે હેતાળ ને વધારે દુઃખમય

એવું ગુલાબબાબાનું મોં રસિકલાલનું હૃદય વલોવી રહ્યું. તેણે ગાભાણ્યું, ખડિયો ને કલમ હાથમાં લીધાં: ગુલાબનો હાથ પકડીને તેને ઊભા કરી, 'બાબી, ગુલાબબાબી, ચાલ—મારે ઘેર ચાલ, હું તને જીવનભર સાચવીશ: અને તું મને સાચવજે.'

'એ ટેકરી'—કરીને ગાયેલી રસિકલાલની ધૂને કેટલાક લખનારાનાં ને કેટલીક સ્ત્રીઓનાં ધ્યાન તેની તરફ ખેંચ્યાં. પાઈએ પાઈનો હિસાબ કરનારા આ વેપારી લખનારાને પણ લખતાં લખતાં મોહનાસ્ત્ર લાગ્યું એમ ધારીને તે સૌ અંદરઅંદર ધીમુંધીમું હસવા લાગ્યાં.

રજપૂતાણી

ચોમાસામાં જ્યારે બે કાંઠામાં ચાલી જતી હોય ત્યારે રૂપેણ નદી બહુ ભયંકર બની જાય છે. જે ઝપાટામાં આવે તે ઘૂમરી ખાતા ધરામાં પડીને ઘડી એ ઘડીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એક વખત ચોમાસું હતું. રૂપેણ બેય કાંઠામાં આવી હતી, ખેતર છલકાયાં હતાં, નદીનાળાં તૂટ્યાં હતાં, અને બારે મેઘ ખાંગા થઈને આજ ને આજ આકાશ પૃથિવી એક કરવાનું જોસ બતાવી રહ્યા હતા: તે વખતે એક ગરાસિયો પોતાની ઘોડી પર સવાર થઈને ત્યાંથી નીકળ્યો.

પોતાની ઘોડી તેણે રૂપેણમાં નાખી. ઘોડી બહુ પાણીદાર ને જાતવંત હતી. પણ પાણીનો વેગ ઘણો જ હતો અને થોડી વારમાં સવાર તથા ઘોડી, પાણીમાં ગોથાં લેતાં, ઘૂમરી ખાતાં, ધરામાં જઈને પડ્યાં.

ગરાસિયાની બધી મહેનત નકામી ગઈ અને થોડી વારમાં જ એ સાહસ ને શૌર્ય અચેતન થઈ ગયાં.

રૂપેણમાં થઈને જતો એ માર્ગ, આડે દિવસે, બહુ

રળિયામણો ને સુંદર વનરાજિથી ભરપૂર છે. તેમજ ગાડાં વિસામો લે એવી એક વડલાની ઘટા પણ ત્યાં જામી ગઈ છે. એ સુંદર વડલા નીચે કૈંક મુસાફરોએ આરામ લીધો હશે, અને કૈંક થાકેલાં પશુઓ આનંદ પામ્યાં હશે. રૂપેણ નદી, આવો સુંદર વડલો, રૂપાળી ચોખ્ખી જમીન, નાનું પણ સારું ને રળિયામણું, ભયંકર ન લાગે તેવું વન, એ બધાંને લીધે પોચામાં પોચો વાણિયો પણ ત્યાં આરામ કરવા લલચાય એવી એ જગ્યા બની રહી છે.

પણ આ ગરાસિયાના મૃત્યુ પછી એ સુંદર માર્ગ ઉજ્જડ પડતો ગયો, ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ લોકો લાંબો માર્ગ લેવા લાગ્યા.

ચારે તરફનાં ગામડાંમાં વાત ચાલતી હતી કે એ માર્ગે થઈને કોઈ મુસાફર સહીસલામત જઈ શકતો નથી, એટલે રળિયામણો માર્ગ છોડીને લોકો વેગન માર્ગે જવા લાગ્યા, અને છોડી દીધેલો માર્ગ ધીમેધીમે ભયંકર બનવા લાગ્યો.

એક વખત ખરે બપોરે ધૂમ તડકામાં એક ચારણ પાસેના ગામડામાં થઈને આ રસ્તે આવવા નીકળ્યો, ગામ-સોંસરવો નીકળ્યો ને માર્ગ પૂછવા લાગ્યો, ત્યારે કેટલાકે વગરમાગી સલાહ આપી: 'ભાઈ, એ રસ્તે જવા જેવું નથી; એ રસ્તે જનારનું માથું ધડ ઉપર રહેતું નથી.'

'કેમ, એવું શું છે?'

'પાંચ વરસ પહેલાંની વાત છે. પણ એક ગરાસિયો અવગતે ગયો છે ત્યારથી એ રસ્તો ઉજ્જડ બન્યો છે. ગરાસિયો ચોમાસામાં નદી ઊતરતાં તણાયો ને આશાભર્યો

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

હતો, એક તરફ કસુંબો ઘૂંટાઈ રહ્યો હતો, બીજી તરફ હોકાની થાળ બળી રહી હતી. આજ ગામનો ગરાસિયો પરીમ-મુસાફરીમાં આરામ લેવા બેઠો હોય તેવો સમભાવ રૈયો, પણ જાનવર ને શૌર્યની રેખાએ રેખા સાચવતો આ દેખાવ જોઈને, ચારણ પણ ઘોડી ઉપરથી ઊતરી પડ્યો ને ડાયરા તરફ ચાલ્યો.

એને આવતો નિહાળીને જુવાન રજપૂત જરા મલક્યો. તેણે ડાયરા તરફ અર્થવાળી દૃષ્ટિએ જોયું, ને ચારણને આવકાર દેનારા પચીસપચાસ સાદ એકસાથે થઈ રહ્યા: 'આવો, આવો, બાપ, આવો, ટાણાસર છો. ક્યાંથી આવો છો ?'

ચારણ બેઠો, પણ આખી સભામાં કોઈના મોં પર માનુષી તેજ લાગ્યું નહિ. તે જવાબ દેતાં ખંચાયો; પણ વડલાની નીચે હણહણાટ કરતાં જાતવંત ઘોડાં જોઈને રૂડે પેરે સામે બેઠો. ડાયરામાં ફરતો રૂપેરી હુક્કો આવ્યો. તેની બેચાર ફૂંક લીધી. ખાંગી આડી હથેળી ભરીને કસૂંબો પણ લીધો. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ચડ્યો હોય તેમ ચારણ જાતજાતની વાતો કરવા લાગ્યો.

'દેવીપુતર છો કે ?' પેલા જુવાન રજપૂતે અચાનક વચ્ચે પૂછ્યું, 'એક સવાલનો જવાબ દેજો.'

ચારણ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

'એવું છે કે ઈશ્વરે આટલાઆટલા દી ને આટલી-આટલી ઋતુ ઘડી છે પણ એક જનની મીઠાશ બીજી રતમાં મળે નહિ, પણ બધી રતુમાં—સારામાં સારી ને મીઠામાં મીઠી કઈ ?'

[illegible]

'ભારે કરી ચારણ બહુ કરી, દેવીપુત્ર ખરો,' કહીને રજપૂત બેઠો થયો. તે ઊઠીને ચારણની પાસે આવ્યો, ને

તેનો હાથ ઝાલીને તેને ઊભા કર્યા.

'દેવીપુતર ! હું ગભરાયો છું,' રજપૂત બોલવા લાગ્યો. ચારણે વિહ્વળતાથી આસપાસ જોયું. ત્યાં ડાબરો ગોળ થયેલો લાગ્યો. ઘોડાનો હણહણાટ એકદમ બંધ પડતો લાગ્યો. માત્ર પોતે ને ગમાણિયો બે જ જણા વડ નીચે ઊભા હતા !

'અને, બહેનો નહિ હો—'

ચારણ હસ્યો : 'શું બહેન ! બોલ બાપ, રજપૂત, તારે કહેવું હોય ઈ કહી દે.'

જુવાન રજપૂતના મોં ઉપર આશાનાં કિરણ ફૂટતાં લાગ્યાં. તેણે વધારે પ્રેમથી ચારણનો હાથ દાબ્યો :

'પાંચ વરસ ઉપર બરોબર ચોમાસે રજપૂતાણીને મળવા હું નીકળ્યો. ફેરણ બેય કાંઠામાં આવી હતી, અને પેલો ધૂનો—તેણે વેદનાથી હાથ ઊંચો કરીને ધૂના તરફ અત્યંત દુઃખભરી દૃષ્ટિ કરી.

'ધૂનામાં હું ડૂબ્યો અને રજપૂતાણીને મળવાની આશા અંતરમાં રહી ગઈ !'

નિરાશાના ડુંગરા દાબવા યત્ન કરતો હોય તેમ રજપૂત ઘડીભર શાંત થઈ ગયો.

'અને દેવીપુતર ! બે માણસના વજોગ જેવી વસમી વાત કઈ છે ?'

'હા બાપ, હા. તું તારે તારી વાત પૂરી કરી જા.'

'સાતસાત જનમારાનાં ચક્કર મારા ઉપર તોળાઈ રહ્યાં છે. તું મારું એક કામ કરે તો આ અવગતિયો દેહ ગતે જાય, તને ખબર છે, કે દેહ વિનાની એકલી વાસના,

આગના ભડકાની પેઠે, ન બળી શકે એવા આત્માને પણ ભરખી જાય છે ?'

'હા.'

'ત્યારે તું રૂપેણ ઊતરીને આથમણી કોર હાલ્યો જા. પાંચ ગાઉ ઉપર, દાંતાસર ગામ છે ત્યાં નરી કંકુમાંથી ઘડી હોય એવી મારી રજપૂતાણી રહે છે. જો રજપૂતાણી મને એક વખત આવીને આંહી દર્શન દઈ જાય, તો મારો જીવ હેઠે બેસે. તારા વિના આ કામ બીજું કોણ કરશે ?' આજીજીભર્યો રજપૂતનો દુઃખી સ્વર બંધ થયો કે તરત જ ચારણે જવાબ વાળ્યો : 'રજપૂત ! મારો કોલ છે કે જો સાચો દેવીપુતર હોઉં તો રજપૂતાણીને એક વખત આંહી લાવું. પણ તું જો અણિશુદ્ધ ગરાસ્યો હો તો વેણ દે કે આ રાજમારગ જેવા મુસાફરીના મારગ ઉપર પછી કોઈ દી ઊભા ન રહેવું.'

'કોલ છે, જા કોલ છે, કે પછી આ મારગ છોડી દેવો. અને ચારણ ! હું ચોમાસામાં મર્યો છું એટલે મને ચોમાસું ખારું લાગે છે. મુસાફરને કઈ રત સારી એમ જ હું પૂછું છું. હેબતથી કે બેથી, માણસ બીજેત્રીજે દિવસે મરી જાય છે. મુસાફરો આ રીતે મરે છે, એમાં મારો વાંક નથી, ચારણ !'

'બહુ સારું બાપ ! ત્યારે આજથી આઠમે દિવસે રજપૂતાણી આંહી આવશે.'

ચારણે ડોકું ધુણાવ્યું ને ઘોડાની રેનને પકડવા પાછળ નજર કરી. તેણે ફરી વાર જોયું ત્યારે માત્ર વડલાનાં પાન ખખડતાં હતાં, તીવ્ર વેદના ભોગવવા તે એકલો જ ઊભો

રહીને પાન ખખડાવી રહ્યો હતો.

રજપૂતે કહેલો માર્ગ પકડીને ચારણ દાંતાસર આવ્યો. ચારણ તો જાહેરમણે ચડેલા રજપૂતનો આનંદ છે : અને રાજદરબારે, જ્યારે મેંઘો રાણીવાસ સૌના ઉપર કાંઈ ને કાંઈ આળપંપાળ ચડાવી જાય, ત્યારે એકલો રાજકવિ જ એમાં નિર્દોષ મનાય છે. ચારણ રજપૂતના સસરાને ત્યાં ઊતર્યો અને રજપૂતાણીને એકલો મળ્યો.

'ગરાસણી! જેજે બાપ! પાછું ડગલું ભરતી, એક કામ સારૂ સંભારી છે.'

કાઠિયાણી બોલવે જરાક જાડી લાગે છે. પણ ગરાસણી તો એના શરીર જેવી બોલવે મીઠી હોય છેઃ સોનરેખ દાંત દેખાતા હોય, અને ધાટીલાં નાનાં કોળિયાં કાનમાં લટકતાં હોય, એવી ગરાસણી જ્યારે બોલે છે, ત્યારે જાણે બોલમા મીઠપનો પાર નથી એમ લાગે. ગરાસણીએ જવાબ વાળ્યો : 'બોલો, મારા જેવુ શું કામ પડ્યું?'

'બાપ જીવતા નેહ તો માનવીમાતર રાખે છે પણ આ તો મર્યા પછીના નેહની વાત છે.'

ગરાસણી ચમકી. ચારણ બોલે તે સાંભળવા વધારે આતુર બની.

'દરબાર ગામતરે ગયાં કેટલાં વરસ થયાં?'

'પાંચ વરસ.'

'બજે બાપ! સાચું બોલજે તો પછી તને દરબાર સપનેય મડેલ ખરા કે?'

'ના. ક્યારે ય નહિ. જાણે ગયા પછી પ્રીતિ ભૂલી જ ગયા છે.'

'ના બાપ, ના. સાચો અણિશુદ્ધ ગરાસ્યો કાંઈ સતીને ભૂલે? શંકર પારવતીના જોગમાં કાંઈ મણા હોય! ભૂલ્યો નથી, હજી ગરાસ્યો તને ભૂલ્યો નથી. અને સાંભળજે બાપ, ભડકતી નહિ હો, સાચી ગરાસણી છો કે?'

રજપૂતાણી ટટ્ટાર થઈ; ચારણ ધ્રૂજે એટલી દઢતાથી બોલી: 'આજ પરીક્ષા કરવી છે?. . . શું ગરાસ્યાએ ભૂત થઈને મારી ખબર કઢાવી છે નાં?'

ચારણ હેબતાઈ ગયો: 'રજપૂતાણી! ગજબ કરી, તને ખબર ક્યાંથી?'

'ખબર ક્યાંથી? રણસંગ્રામમાં મરે નહિ. એ રજપૂત માત્ર ભૂત. અને એવા ભૂતને વાસનાસહિત જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા માટે જ, હું ગરાસણી છતાં સતી નથી થઈ. બોલ, ચારણ હવે કાંઈ કહેવું છે!'

'ગરાસ્યો તને મળવા આવતાં રૂપેણમાં ડૂબ્યો છે. એ નેહ કાંઈ જેવોતેવો કહેવાય!'

'ના, ના, નેહ કાંઈ જેવોતેવો કહેવાય!' ગરાસણી [illegible] હસી, 'અને એટલે જ ડપાળો [illegible] [illegible] હોય એવો [illegible] ગરાસ્યો [illegible] કરી રહ્યો છે, સાચું કે!'

'સાચું' બાપ' સાચું. પણ [illegible] [illegible] કાંઈ [illegible] હોય! [illegible] કાંઈ [illegible] થવાય' [illegible] [illegible] વાસના [illegible] [illegible] [illegible] નાખો. એટલે [illegible] [illegible]. [illegible] બાપ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અને ઝડપ ફેરીને ને એક કમાંગ લેખુ ભીરી ઉપરથી કાઢી નાગણ જેવી તલવાર લીધી. એને નાગી કરીને મ્યાન ફેંકી દીધુ 'આવો ! દેવીપુત્ર ! મોરા આગળ ચાલો. આજ એ માર્ગને નક્કી કરી નાખ્યો છે.'

બોલ્યા ચાલ્યા વિના ચારણ આગળ ચાલ્યો. અને પાછળ મહિષાસુરને હણવા ચડેલી જાણે રણચંડી હોય તેવી રજપૂતાણી ચાલી.

બપોરની બાર વાગ્યાની તક સાધીને જ રજપૂતાણી અને ચારણ વડલા હેઠે આવી પહોંચ્યાં. વડલાનાં પાન એવી ભયંકરતાથી ખખડી રહ્યાં હતાં કે કાચુંપોચું હૃદય તો ત્યાં જ ગેબ થઈ જાય. આખી સીમમાં બીજું કોઈ દેખાતું નહોતું. વડલા નીચે કોઈ પણ મુસાફર નહોતો: અને આવી ભયાનક એકલતામાં ચારણ ને રજપૂતાણી એ જ જણાં ઊભાં રહ્યાં.

'ક્યાં છે રજપૂત!' રજપૂતાણી બોલી, અને એના અવાજથી જાણે ધ્રૂજતો હોય તેમ વડલો વધારે ખખડ્યો. 'આંહી તો કોઈ નથી!'

'હવે ઘડી બે ઘડીમાં તમને આવ્યા દેખાડું.' થોડી વાર સુધી બન્નેના મૌનથી જગ્યા વધારે ભયંકર થતી લાગી.

અચાનક એક ઘોડેસ્વાર દેખાયો. રજપૂત પોતાની પાણીપંથી ઘોડી લઈને જાણે ચાલ્યો આવે છે. નજર તો રૂપેણની સામે ને સામે મંડાઈ રહી છે.

ચારણે વિહ્વળતાથી રજપૂતાણી સામે જોયું. રજપૂતાણીના ચહેરા પર ભયનું નામનિશાન ન હતું, તેણે પોતાની તલવાર વધારે જોસથી પકડી. અને ચારણને પડકાર્યો: 'જોજે મરદ થાજે હો!' થોડી વારમાં ઘોડેસવાર છેક પાસે આવ્યો. અઠાવીસઓગણત્રીસ વર્ષનો ભર-જુવાનીમાં આવેલો રૂપાળો રજપૂત દેખાયો.

'બસ એ જ. આવવા દે.'

[illegible]

[illegible]

'[illegible]'

'હા હા,' રજપૂતાણી [illegible]

'એ ક્ષ. આપ!' આટલું રજપૂતાણીને ન આવ્યું. રજપૂત અભિમાને ચડી ગયો. તેના હાથમાંથી [illegible] જેમ [illegible] લાગી તેવું અત્યંત દુઃખભરી [illegible] રજપૂતાણી સામે જોવું: ' રજપૂતાણી !'

'મારે કામનાં આવાં અભિમાન આપણાંને આવાં શોભે છે?'

' મેં? મેં નથી આવાં રજપૂતાણી!'

' એમ અભિમાન [illegible] હો, તો તૈયાર થઈ જા,' ગગનસિંહનો દેખાવ વિકરાળ થઈ ગયો. આગળ [illegible] જેમ લાગ્યું. પણ જેમ ભયંકર ચીસ પાડે તેમ ગગનસિંહના હાથની તલવાર ઉપાડી ને [illegible] કાપી નાખે તેમ એવા જોરથી તેણે ગગનસિંહ પર ઘા કર્યો.

' આવો બાપ! બારે કરી,' કહીને આગળ [illegible] પણ ગગનસિંહ ત્યાં હતો નહિ: અને રજપૂતાણીની તલવારનો જોસભર્યો ઘા ખાલી જવાથી જોરભેર નીચે નમી ગઈ હતી તલવારના ઘાથી ઊડેલી થોડીક ધૂળ જ માત્ર દેખાણી.

' બારે થઈ બાપ!'

'વાંધો નહિ, દેવીપુતર તેં તારું વેણ પાળ્યું છે.' હવામાં ખાલી શબ્દો જ સંભળાયા!

રજપૂતાણીએ ઝડપથી પાછળ જોયું. ગરાસિયો નદી તરફ ઘોડો હાંકીને જતો દેખાયો. તે તેની પાછળ ઉઘાડી તલવારે દોડી, અને એને વારતો ચારણ પાછળ પડ્યો.

રૂપેણનાં ચોખ્ખાં પાણી ચાલ્યાં જતાં હતાં. ગરાસિયો ઘોડા સહિત તેને કાંઠે પહોંચ્યો. રજપૂતાણી પાછળ ચાલી.

'ગરાસ્યો હો તો ઊભો રે!' રજપૂતાણીએ હાકલ મારી. એ સાંભળી ગરાસિયો સ્થિર થઈ ગયો.

રજપૂતાણી છેક તેની પાસે પહોંચી. ફરી ત્યાં કોઈ મળે નહિ... પણ પાણીમાં રજપૂતાણીનું વસ્ત્ર ખેંચાતું લાગ્યું. રજપૂતાણીનો ઘાઘરો પલળ્યો હતો, અને તેમાંથી પાણીની ધાર ચાલી રહી હતી. રજપૂતાણીએ નીચે જોયું. ત્યાં જાણે પાણીમાં અત્યંત વેદનાભર્યું રજપૂતનું મોં, એ તરસ્યા હાથનો ખોબો વાળીને આ પડતું પાણી ભારે વિહ્વળતાથી પી રહ્યું છે! ઘટ્ટક.. ઘટ્ટક.. ઘટ્ટક ઘૂંટડા લે છે.

રજપૂતાણી જોઈ રહી. રજપૂતે તેની સામે જોયું. પણ આહ! કેટલી વેદના! કેવું દુઃખ! કેવી નિરાશા! કેટલી તૃષ્ણા કે ન પૂછો વાત. રજપૂતાણીથી અત્યંત માયાભર્યા અવાજે બોલાઈ જવાયું: 'રજપૂત, આ શું?'

'બસ, હવે તૃપ્તિ—અતિતૃપ્તિ થઈ ગઈ. હવે તલવાર ચલાવી લે, રજપૂતાણી! એ બીજા મૃત્યુની કંઈ વળી ઓર મજા આવશે.'

રજપૂતાણીના હાથમાંથી તલવાર ઢીલી પડી ગઈ. તેણે નીચે નમીને રજપૂતનો હાથ પકડી લીધો.

[illegible]

[illegible] ના, ના, [illegible]

[illegible]

પણ કલ્પવૃક્ષ[illegible] છાયામાં [illegible]. કલ્પવૃક્ષ [illegible]. કલ્પવૃક્ષની આશા નથી, [illegible] કલ્પવૃક્ષ[illegible] આશા [illegible] કલ્પવૃક્ષ [illegible]. કલ્પવૃક્ષની આશા નથી, પણ કલ્પવૃક્ષ [illegible].

[illegible] 'હવે [illegible]!'

[illegible] કલ્પવૃક્ષ[illegible] 'ના, ના, [illegible] હવે હું [illegible]!'

[illegible]

[illegible]

અચાનક પેલા બેઠકો આવ્યો. ભયભત [illegible] હોય તેવો ગાડાવાળો બોલ્યું અચાનક ભૂતિયાં આવતો લાગ્યો અને બાપ મોરીને પહેરી રહ્યું પણ [illegible] 'કાંઈ હશે તો નહિ હોય ના ?' એવી બીક [illegible] આખું ખવણું જોયું. પણ અંધકાર ને અંધારામાં અખડતા વડનાં પાન સિવાય ઝબકી [illegible] કાંઈ વધારે નિશાની દેખાવામાં આવી નહિ.

⌑

'કેમ રેવું, જાગે છે કે ?' ગાડાવાળાએ અચાનક પૂછ્યું. પેલો ભયંકર બોકો પાસે આવતો હતો ત્યાં એક મોરો [illegible] હતો, અને બાપું જંગલ પણ ત્યાંથી શરૂ થયું.

એટલે ગાડાવાળાનો પ્રશ્ન સાંભળતાં મારાં હાંજાં ગગડી ગયાં. 'કાંઈ દગો તો નહિ હોય ?' કાંઈ નહિ કાંઈ નહિ તોપણ બસેંચારસેંની રકમ મારી પાસે હતી.

'હા હા, ઊંઘ ક્યાંથી આવે ? ભૂખ્યે પેટે ઊંઘ આવે ?'

'કેમ ભૂખી છે ?'

'હા. આજે નીમી અગિયારશ છે ને ?'

'હવે તારે ને અગિયારશને શું લાગેવળગે ? પણ, દેવુ ! આજે દરબાર કેમ નથી ?'

દેવુ જાતની કોળણ હતી પણ એક કાઠી દરબારની સારી પિછાન ધરાવતી. આ કાઠી દરબાર લૂંટફાટ માટે પ્રસિદ્ધ હતા. ગાડાવાળાએ દેવુ પાસે એને સંભાર્યા એટલે મારી શંકા વધારે સતેજ થઈ. દેવુ, ગાડાવાળો તથા દરબાર ત્રણે એક હશે, અને આ વેંકળો આવ્યો, એ વિચાર આવતાં હું વધારે સતેજ બની ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. મારો ઉકળાટ પામી ગઈ હોઈ તેમ દેવુ હસી ને બોલી :

'શેઠ ! પાસે કાંઈ જોખમ લાગે છે ?'

હવે ? આ તો પોતાના મોંએ જ એકરાર કરવો એવી વાત થઈ. મેં વાત ઉડાવી : 'ના ના, જોખમ તો આ જમાનામાં કોણ પાસે રાખે ? પણ કહ્યું છે ને, ચેતતા નર—' એટલું બોલીને મેં હસીને વાત અધૂરી જ ઉડાવી દીધી.

એટલામાં તો જાણે નવું ચેતન આવ્યું હોય તેમ ગાડું જોરથી ચાલવા લાગ્યું. આવા પ્રસંગની અનુભવી હોય તેમ દેવુ સફાળી બેઠી થઈ ગઈ.

'મેપા !' એ બે અક્ષર બોલવામાં ઘણો અર્થ સમાવ્યો હોય તેવી ઢબથી તે બોલી : 'મે . . . પા !' મેપો કાંઈ

[illegible]

'એ તો હું જે. પી.'

'એવા બાપું ઓકું—ઓકું લાવ. ઓકું લાવ. કાંઈ ઉતારાપાણી હાય એવું છે.'

ગુહની બાહક મેં એના તરફ ને રેણુ તરફ જોયા કર્યું. અંધકારમાં મેં એના મુખ ભાવ જાણવી શકાય તેમ ન હતું. અજાણ્યા લાગતા અવાજે રેણુએ જવાબ વાળ્યો

' દરબાર, આજ હવે ઉતારાપાણી ઘેર જ કરો.'

'એલા કોણ છે એ ? માથામાં બહુ રાય આવી લાગે છે !'

એટલામાં મેપાએ 'એ તો દે . . બુ છે,' એવો જવાબ આપ્યો, અને જાણે એ શબ્દના જાદુથી તોફાન શમી જતાં હોય તેમ સામેનો આદમી શાંત થઈ ગયો.

'ઓય માડી, એ વળી આ ગાડામાં ક્યાંથી નીકળી પડી !'

'મેં તમને નો'તું કહ્યું, દરબાર ? આજ મારે નીમી અગિયારશ છે. આજનો દી મારા જાણતાં પાપ કરો માં.'

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના દેવુનો પ્રતાપ સ્વીકારતો હોય તેમ પેલો આદમી પોતાની લાકડી ખભે મૂકીને અદૃશ્ય થતો લાગ્યો.

પવન પાસે વાદળ વીખરાઈ જાય તેમ એક ઘડીમાં સામેનો માર્ગ ચોખ્ખો બની ગયો, ને ગાડામાં બેસીને દેવુએ મેપાને કહ્યું, 'લે, મેપા ! હવે ગાડું લઈ લે.'

એક ઘડીમાં પાછું જંગલ હતું તેવું જ થઈ ગયું. મેપો ગાડું હાંકવા લાગ્યો. [illegible]

[illegible]

અમો હવા લાગ્યાં. પણ અભિલાષ કોળણ ને આશાના
ગાયા કરતી હતી:

'આ ! મારે ફૂલડે તે આવ્યું આનંદ,
'આ ! આવાં આભૂષાં પાનાં બનાવ,
કાજે રમત બની છે રોજ !'

§ ૨. આશાનું બિંદુ

દુઃખીમાં દુઃખી કુટુંબ તરીકે અમો પ્રીતમલાલનું કુટુંબ માનતા. પ્રીતમનો સ્વભાવ એવો ઉદાસી જેવો, એની મા એટલી બધી અરસિક, વહુ એટલી બધી કામઢી અને છોકરો એવો આડધરો, કે એ ચાર જણાંનો સંસાર કાંઈ ને કાંઈ વિટંબણાથી ભરેલો હોય જ. 'કેમ પ્રીતમલાલ આજે!' એ સવાલ, અમારા મંડળમાં સાંજે પ્રીતમલાલ અમારી સાથે ફરવા આવે ત્યારે પહેલવહેલાં જ પૂછવાનો શિરસ્તો પડી ગયો હતો; અને પ્રીતમલાલ જવાબ દેતા, 'શું યાર! આજે તો બે શાક કરવાનાં હતાં એમાં જે માણી આડે પડ્યાં કે એકેય શાક ન થયું ને પાણી જેવી દાળથી જ ચલાવી લીધું!' હા, એક વાત નોંધવી જોઈએ: પ્રીતમભાઈનો પ્રિય વિનોદ જ ભોજન.

પ્રીતમલાલ એવા ઉદાસી ને ઉગ્ર સ્વભાવના હતા કે ઘરમાં સૌ એમનાથી ડરતાં, પણ કોઈ એમને ચાહતું નહિ. પ્રીતમ ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી છોકરો આડોઅવળો રમ્યા કરે. પ્રીતમની વહુ બહુ ઉદ્યોગી હતી. રાતના ચારે ઊઠે અને રાતના બાર સુધી કામ ખેંચે, પાડોશમાં જઈને કામ કરી લાવે: કોઈના પાપડ વણે, કોઈને શેવ કરી આપે,

કોઈના છોકરાને ઝભલું સીવી આપે. કોઈ કણબણને 'કોથળી' મંગાવી દે. કોઈને કાગળ લખી આપે. એમ એની અનેકદેશી પ્રવૃત્તિ મચી જ રહી હોય. પ્રીતમ તો રૂપરડી વીસનું કારકુનું કરતો—અને એમાં પાછો ખમીસ, કોટ, બૂટમાં અક્કડ રહેતો. એટલે એની વહુ આવીઆવી પ્રવૃત્તિ કર્યા કરતી, તેમાં ક્યાંયથી દાણા, ક્યાંયથી તલ, કોઈ ઠેકાણેથી શાક, એવું-એવું પેદા કરીને પરચૂરણ ખર્ચ કાઢી નાખતી. પાડોશમાં એને સૌ ચાહતા. એ સૌને ચાહતી.

એની પાડોશમાં બધાં જ સાધારણ માણસ હતાં: ખેડૂતનું એક બહોળું કુટુંબ, કોળીનું કુટુંબ, એકલો વૃદ્ધ વાણિયો, બે બૈયા—અને ચેવડો કરીને વેચતા, ખેડધારી લુહાણાનું કુટુંબ: એવાં સાદાં, સારાં ને ઉપયોગમાં આવે તેવાં જ સૌ હતાં. પણ પ્રીતમ પાંચ વાગે ઑફિસેથી પાછો ફરે ને ત્યાં ફળીમાં કોળીની વહુ એનાં એક, બે ને ત્રણ છોકરાં લઈને ઊભી હોય. એટલે એનો પિત્તો જાય: 'સા....ળાં ...વાઘરાં ! આપણે હજાર કામ હોય, ઑફિસનાં કામ હોય, કાગળ લખવા હોય, કોઈ મળવા આવે ને આવાંઆવાં ફળીમાં રખડયાં કરે એ શું ? તારે એવું શું વાતો કર્યા વિના નથી ચાલતું ?' આવી રીતે વહુને ધમકાવી કાઢે.

એની વહુ જવાબ આપતી: 'એ તો અમસ્તી જ બિચારી આવી હતી. છો ને આવે, આપણું શું જાય ? પ...ણ જુઓ, આ શાકની મોસમ આવી એટલે હમેશાં બશેર શાક એના વાડામાંથી મળશે. અધમણની શેવ મેં વણાવી'તી તો.'

પ્રીતમ વધારે ઉગ્ર બને: 'હવે દીઠું બશેર શાક.

આપણું અંતરમાંથી લાગશે. પણ એટલા માટે એવા સાથે સંબંધ રાખવો આપણને અમલદાર માણસને શોભાય નહિ સમજ્યો કે ?'

એની વહુ કાંઈ જવાબ વાળતી નહિ. પણ મનમાં સમજતી કે બજાર શાકના ત્રણ આના ઓછા, અને વીસ રૂપિયામાં માડી રાણીના પણ વાંધા પડશે. પણ એ કાંઈ બોલતી નહિ. માત્ર અંતરથી પ્રીતમને 'મૂર્ખ' માનતી. અને પ્રીતમ ન હોય ત્યારે આડુંઅવળું કામ કરીને ઘર ચલાવ્યે રાખતી.

પ્રીતમના લાંબા મંદવાડે તેને વધારે ઓશિયાળી બનાવી દીધી. ઘરમાં ગેરવ્યવસ્થા જાગી હતી. અને, એ તો પ્રીતમની વહુના આગલાપાછલા સંબંધ એટલે કોઈ વસ્તુની ખામી જણાયા વિના ઘર ચાલ્યાં કર્યું; બાકી, દરમહિનાની પહેલી તારીખે પગાર લઈને પાછા વીસમી તારીખથી પગારની રાહ જોનારા બીજા કોઈ કારકુનના ઘરમાં તો ઘરેણાં વેચવાનો કે ઠામણું મૂકવાનો સમય આવ્યો હોત. પણ આ ડાહી બાઈ ઘરનો ભાર વહ્યાં કરતી, અને તેથી ઘરની ગરીબી ઢંકાઈ ગઈ હતી.

પણ એમાંથી પ્રીતમને જાણે નવી સમૃદ્ધિ મળી હોય કે સુખની સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેવું લાગ્યું.

એણે માંદગી મટ્યા પછી પણ માંદગીના બહાના નીચે ઓફિસે જવાનું મુલતવી રાખવા માંડ્યું. બસ, સવારમાં સાતે એક તૂટેલી ખુરશી ને ભાંગેલ ટેબલ લઈને ફળીમાં બેસે, ચાકોરી આવે તો ધીમેધીમે સ્વાદથી પીએ, પાન મોંમાં નાંખે અને પછી લોટવા માંડે. પછી જમે. બપોરે

જરા આરામ કરે. રોટી પાણી આણી લેવાનાં અને સાંજે ફરવાનું. ઘરના ખર્ચ વિશે પોતે જાણતા છતાં જાણે જવાબદારી સમજતો ન હોય તેમ કાંઈ બોલે જ નહિ. કોઈ એ વાત કાઢતું નથી. માટે ગમે તેમ ખર્ચ નભે છે એમ તેણે માની લીધું. અને આ સ્વપ્ન મિથ્યા થવાના ભયથી તેણે તે વિશે કોઈને પૂછ્યું પણ નહિ. પ્રીતમને આવી આરામમય જિંદગી ધીમેધીમે સદવા લાગી.

પ્રીતમના આ આરામથી ઘરમાં શાંતિ જન્મી. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ જે ગેરવ્યવસ્થા કરાવતો તે ચાલી ગઈ, અને આખું ઘર એની વહુની શીળી છાયા અનુભવવા માંડ્યું.

પ્રીતમની વહુએ જાણે આવું બને તોપણ પહોંચી વળવાની અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હોય તેમ લાગ્યું. ચોમાસું માથે આવ્યું હતું ને પ્રીતમે ચાર માસની રજા લીધી હતી. કાંધાથી રૂપિયા આપવાની શરતે તેણે એક ભેંશ લીધી. જાણે નવું જીવન આવ્યું હોય તેમ ઘર ફરવા માંડ્યું. ધીમેધીમે આ જીવનનો રંગ પ્રીતમને ચડ્યો. તેને હવે કારકુનનું જીવન કેદ જેવું લાગવા માંડ્યું!

પણ ચાર માસ જોતજોતાંમાં ચાલ્યા ગયા.

સવારે સાડા દશે છત્રી ખંખેરી પ્રીતમ એક દિવસ પાછો ઉગ્ર સ્વભાવનો કારકુન થવા માટે તૈયાર થયો. તેણે છત્રી હાથમાં લીધી, પગથિયા નીચે પગ મૂક્યો, ત્યાં એની વહુ બોલી: 'તમને કેટલું રોજ મળે છે!'

'બાર આના!'

'ઠીક, ત્યારે આ ભેંશને ગોંદરે મૂકી આવો, સાંજે લઈ આવજો, અને બેચાર પાડોશીના કાગળ લખજો. અને,

જરાક ઘીના ભાવની ખબર કાઢી આપો. બાર આના તમને હું આપીશ!'

'તું!'

'હા, હા, હું. તમને છ મહિના ઘરઓમાં મેં જ ખવરાવ્યું ને? એ અનાજ ક્યાંથી આવ્યું?'

'ક્યાંથી શું? ઘરેણું મૂક્યું હશે.'

'તમે સ્ત્રીજાતને ઓળખતા જ નથી. અમારા નાના નાના ઘરઉદ્યોગે તો આવાં કૈંક ઘરેણાં કરાવ્યાં છે—લ્યો હવે.'

સત્યની પહેલી દૃષ્ટિ મળી હોય તેમ પ્રીતમલાલ સ્થિર થઈ ગયો. તેણે પોતાની છત્રી બંધ કરી, કોટ કાઢી નાખ્યો, અને ધીમેથી પગથિયા પર જ બેસી ગયો. એના મનમાં પહેલવહેલું જ સત્ય સ્ફુર્યું: સ્ત્રી—અને માત્ર સ્ત્રી જ પુરુષને પરાધીન થતો બચાવી શકશે.

વીસ રૂપિયાનો અમલદાર પ્રીતમ પોતાનું રાજીનામું ઘડી રહ્યો હતો.

૬ ૩. અવિરામ યુદ્ધ

દરિયો કેટલો તોફાની હતો એ બરાબર યાદ છે. મેલાં, ડોળાં પાણીનાં ડુંગરડુંગર જેવડાં મોજાં ઉપરાઉપરી આવ્યાં આવતાં હતાં, અને ખડકની સાથે પછડાઈને જાણે પાણીનો પણ લોટ થઈ જતો હોય તેમ નીચે પથરાતાં હતાં. એક જગ્યાએ તો ખડકમાં ઊંડીઊંડી બે હતી એમાં પાણી ધસારાબંધ ચાલ્યું જતું હતું, અને એક ક્ષણમાં તોપ જેવો અવાજ કરીને પાછું નીકળી, સામેના ખડક સાથે પછડાઈ ઊંચે ઊડી, રજકણ જેવું બનીને બીજી ક્ષણમાં નીચે

પડતું હતું. રાક્ષસની ચીસો હોય તેમ પવન સુસવાટા બોલાવતો હતો. મોજાં ઊછળી ઊછળીને ખડકમાં પછડાઈને મોટા ‘ધૂમ’ અવાજ સાથે ધસારાબંધ પાછાં દોડતાં હતાં. સાંજની ધૂસર જામતી આવતી હતીઃ અને દેવદાનવના યુદ્ધ જેવો દરિયાનાં પ્રચંડ મોજાંનો અવાજ અંધકારને લીધે વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો હતો.

એવી સાંજે દરિયાકિનારે માત્ર એક જ સ્ત્રી પોતાના છોકરા સાથે ઊભી હતી. હમેશાં દરિયાકિનારે જ ફરવાનો શોખ હોવાથી મને ખબર હતી કે દરિયો આટલા વામાં બહુ તોફાની ગણાય છે. માછીમારના કુટુંબનાં માણસો ટોળેટોળાં મળીને દરિયાપાર ગયેલા પોતાના આદમીઓની રાહ જોતાં ઊભાં રહે છે તે સ્થળ અહીંથી ઘણું દૂર હતું.

સહજ જ મારાં પગલાં એમના તરફ વળ્યાં. મને જોતાં છતાં દેખતાં ન હોય તેમ બન્ને એક મીટ માંડીને દરિયા તરફ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. છોકરો ખુશીમાં આવીને ઊંચો ઊછળ્યો, અને ‘આવી આવી’ કહીને કૂદવા લાગ્યો. મેં દરિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી તો દૂરદૂર ઝાંખાઝાંખા અંધકારમાં એક નાની સરખી હોડકી, હિમાલય હિમાલય જેવડાં મોજાં ઉપર ચડીને, નીચે પછડાતી ને પવનના ઝપાટાથી હાલકડોલક થતી નજરે ચડી. જેવો આનંદ આવ્યો તેવો જ ગયો હોય તેમ માદીકરો બન્ને અનંત ચિંતાતુર ચહેરે એકીટશે માણસનું અને કુદરતનું તુમુલ યુદ્ધ નીરખી રહ્યાં, અને બીજી ક્ષણે તો જેમ તીર જાય તેમ છોકરો બૂમાબૂમ કરતો, હમેશ ઊતરવાના કિનારા તરફ દોડ્યો. ત્યાં માણસોની ઠઠ જામી હતી. હોડી એટલે બધે દૂર હતી, પવનનો ઝપાટો

એટલો આકરા હતા, દરિયાનો વેગ એવો ભયંકર હતો, સુસવાટા એવા ભયાનક હતા, કે ભેગા મળેલામાંથી કોઈ પણ પેલી હોડીની મદદે જવા તૈયાર નહોતો. ઊકરો બૂમાબૂમ કરતો એ ટોળામાં પહોંચ્યો. પવનનો એકેએક સપાટો હોડીને ઊંધી વાળીને હિમાલયના ડુંગર ઉપરથી જાણે નીચે ફેંકતો હોય તેમ હોડીને અફાળી રહ્યો હતો. માણસનું બળ થાક્યું હતું, કુદરતનું બળ વધતું હતું. આખા ટોળાને 'આવી જાવો' એમ આહ્વાન કરતો હોય તેમ દરિયો વધારે ને વધારે પ્રચંડ બનતો હતો. આ રુદ્ર રૂપ હવે ક્યાં અટકશે એ કળવું જ મુશ્કેલ હતું. એમ જ બને છે. શાંત જણાતું આકાશ ફૂટે છે, કે પાન પણ ન ચાલતું હોય તેવી ગંભીરતામાંથી પવન છૂટે છે, કે કોઈ અતળ માનવહૃદયમાંથી જ્વાલા પ્રગટે છે, ત્યારે એ ક્યાં અટકશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. કેટલાક જીવોના અંતે તેનો ભોગ લેવાનો વખત થયો હતો, ને ભોગ લીધા વિના નહિ અટકે એમ લાગતું હતું. હોડી અને માણસ પરાજય ઉપર પરાજય સહી રહ્યાં હતાં. પછાટ ઉપર બીજી પછાટ ને તરત ત્રીજી એમ એક પછી એક પરંપરા ચાલી હતી. સુસવાટ કરતા, જાણે રાક્ષસ ગર્જના કરતો હોય એવા ભયંકર અવાજે, આકાશપાતાળ વીંધી નાખતા, પવનના એક ઝપાટે હોડીને અને માણસને જુદાં કરી નાખ્યાં—અને જાણે આ કૃત્યની જ રાહ જોતા હોય તેવા એક પ્રચંડ મોજાએ બન્નેને દૂરદૂર ફેંકી દીધાં: જીવનને અને જીવનના આધારને.

બધા જાણે સમજી ગયા હોય કે દરિયો ભોગ લેશે જ તેમ તદ્દન શાંત બની ગયા: બળતે હૃદયે, લાચાર મનોદશાએ,

[illegible] થયા. [illegible] હતો. [illegible] હતો. [illegible] છે. [illegible] એટલા જ [illegible] હતો.

સવાર થયું. દરિયો જાગ્યો. રાતમાંથી રહેલા અનેક રસ્તો ઉઘડ્યા. પેલાં માછીડાનું જેવું ઝાડ તેવું કરુણ આક્રંદ પોતાના પ્રચંડ અવાજથી દાબી દેતો દરિયો વધારે ને વધારે ભયંકર ભાસતો ગયો. એ કરુણ ભયંકર દશ્ય ઘણા દિવસ સુધી આંખ પર ને આંખ પર અટકતું હોય તેમ જ્યારે જ્યારે હું ફરવા નીકળું ત્યારે નજર આગળ ખડું થઈ જતું.

લગભગ એકાદ વર્ષ વહી ગયું હશે.

એક સવારે વહેલો ફરવા નીકળ્યો. દરિયાકિનારે બીનાશ જાગી હતી. બધે આછી ધૂસર જેવું લાગતું હતું. એ રસ્તા પર થઈને પસાર થતાં, અચાનક પેલા છોકરા પર દૃષ્ટિ પડી. તે દિવસે તેણે કરેલું આક્રંદ, મારેલા પછાડા, ને દોડી દોડીને જાણે દરિયા વચ્ચેથી હડી કાઢીને બાપને મળવા જાઉ એવી એણે બતાવેલી ચેલછા, બધાં દશ્યો નજર આગળ તરી આવ્યાં. તે દિવસે એ એવું રડ્યો હશે કે દરિયો પથરાનો હોત તોય પીગળી જાત. 'મને હડી કાઢવા દો, હું દોડીને મારા બાપને બચાવી લાવું: મને હડી કાઢવા દો—' એ જ એની ધૂન હતી. 'મારી પ્રચંડતાને પણ કુછ નહિ ગણનાર આવડો નાનો છોકરો નીકળ્યો,' એ જોઈને કદાચ દરિયાને પણ શરમ થઈ હશે.

આંજે એ પોતાનું હોડકું તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની મા પણ એની પાસે ઊભી હોય એમ લાગ્યું. હું આગળ

જવાબ: 'કેમ હોય! કોણ જાણે પડે કે?'

ભૈરવું મારી સામે જોયું! પણ એને કૈંક જોઈ નહિ, એટલે પોતાના કામમાં મશગૂલ બની ગયો.

'આ તમે માછીમાર જબરા હેવા! તારો બાપ તોફાનમાં સપડાયો હતો એ નજર સામે દેખાય છે, ત્યાં તું પાછો એનો એ ધંધો લઈને બેઠો?'

તે ઘડી વાર બોલ્યો નહિ. પોતાના કામમાંથી નવરો થઈને મારી સામે ઊભો રહ્યો: 'સાહેબ! ભગવાને આ ધંધો સોંપ્યો છે, બીજા ધંધા સાથે આવડતો હોય તો ઠીક. નહિ તો બીજાના માથે બાપદાદાનો આ ધંધો છોડું તો તો મારું નાક વઢાઈ જાય!'

'પણ દરિયાનું તોફાન માંભરે છે!—તે દિવસ—'

'અરે! મારા સાબ' દરિયાને તોફાન કરતા આવડે છે ને ભગવાનને બચાવતાં નથી આવડતું? મારો બાપ એ તોફાનમાં મર્યો: મારા બાપનો બાપ પણ દરિયામાં જ મર્યો: અને મારું થવાનું હોય ઈ થાય. પણ બીકનો માર્યો દરિયામાંથી પાછો પડું, તો તો આ મારી મા લજાઈ! એનું નામ જ લાજે ને?' તે પોતાની મા સામે જોઈને હસ્યો અને ઝપાટાબંધ ચપળતાથી હોડકામાં ચડી બેઠો: 'લ્યો રામ! રામ! સાંજે ફરવા આવશો કે?'

અને ગીત ગાતો ગાતો, જાણે દરિયો રમવાનું મેદાન હોય તેમ, તે આનંદભેર ચાલ્યો ગયો.

'માડી! સાચવજો,' એટલું કહીને, એની મા ઘર તરફ પાછી ફરી: 'અમારો તો સાબ ધંધો. એમ બીક રાખતી કાંઈ પોહાઈ? અમે દરિયાના દીકરા, દરિયો અમારો

બાપ. વેશુંમોહું સૌને મરવું છે ને?'

પેલો છોકરો આનંદભેર દરિયાનાં મોજાં કાપતો, મજા કરતો જતો હતો: હજી મારી સામે હાથ લાંબો કરીને રામરામ કરી રહ્યો હતો: હું એકીટશે દરિયો, હોડી, છોકરો, ને અનેક મછવા જોઈ રહ્યો. દરિયાના મોજા જેવો વિચાર પસાર થઈ ગયો, 'શું શ્રમભરેલું જીવન અને રણમેદાન જ નિર્ભયતા આપતાં હશે? અને નિર્ભયતામાંથી જ ચારિત્ર ઘડાતું હશે?'

§ ૪. એક રાત્રિ

તમે રાત્રિએ ફરવા નીકળ્યા છો? મુંબઈ અમદાવાદમાં નહિ હો, પણ જ્યાં ગગનચુંબી શિખરો ઉપર રજનીરાણી પોતાની તારાંકિત ચાદર ઢાંકે છે, જ્યાં ડુંગરાની સ્પર્ધા કરતાં દેવદારુનાં વૃક્ષોની હારની હાર ઊભી છે, જ્યાં તાજાં જલબિંદુએ ભીનાં કરેલાં પાંદડાંમાંથી કૌમુદી પોતાની તેજ-છાયાની રસભરી રંગોળી પૃથ્વી પર પૂરે છે, જ્યાં શાંત વાતાવરણમાંથી સ્વરોનું અગમ્ય સંગીત મળે છે—ત્યાં, ભવ્ય પર્વતોની હારમાળાના કોઈ પ્રદેશમાં. એવે સ્થળે, તમે રાત્રિએ —આછાં વાદળાંવાળી અજવાળી રાત્રિએ એકલા ફરવા નીકળ્યા છો? નહિ? ત્યારે તમે ટૂંકા જીવનમાં ક્યારેક જ પ્રાપ્ત થતી વિરલ પળ ગુમાવી છે.

એવી એક રાત્રિ આજ સાંભરે છે. નીચે એક તરફ દેવદારુ વૃક્ષોથી ભરેલી ખીણ તદ્દન શાંત—જાણે નાનું બાળક સૂતું હોય તેવી—સૂતી છે: બીજી તરફ ઉપર ગગન સુધી

ડોકિયું કરીને, વાદળાંને, તારાને, આકાશને ધારી રહેલો ભવ્ય પર્વત ઊભો છેઃ તેની કમ્મર પર રૂપેરી કંદોરો હોય તેવો આ માર્ગ ચાલી રહ્યો છે. બન્ને તરફ વૃક્ષો ઝૂકી રહ્યાં છે. તેમાંથી ચળાઈને આવતી રજની પૃથ્વી પર નાના બાળકે પાડેલી કંકુભરેલી પગલી જેવી મોરપગલી પાડી રહી છે, અને પાનમાંથી તદ્દન ધીમે કળી ન શકાય તેવી રીતે, ક્યારેક જલબિંદુ ખરે છે, અને કોઈ અકાળે જાગેલું પક્ષી ઝીણો મધુરો સ્વર કરીને શાંત થઈ જાય છે. આજ એ રાત્રિ, એ ચાંદની, એ દૃશ્ય યાદ આવે છે.

ધીમે પગલે, જાણે રાત્રિ જાગશે એવો ભય રાખીને, હું ચાલ્યો જતો હતો. નિઃશબ્દ જંગલ શબ્દોથી ભરપૂર હતું. આવી સુંદર રજની, આવું જંગલ, આવો રમણીય માર્ગ, આ બધું જોઈને જેમ શૂન્યમાંથી આકાર થાય તેમ, અત્યાર સુધી સૂતેલી કોઈ મૂર્તિ જાણે હૃદયમાંથી અચાનક ઊભી થઈ. દિવસોના દિવસો સુધી જાણે છે જ નહિ તેવી રીતે, હૃદયના ઊંડાઊંડા ભાગમાં સૂતી હોય, અને આજે જાણે માત્ર અંગુલિસ્પર્શથી જ જાગી હોય તેમ, જરાક ઘેનભરી, જરાક નિદ્રસ્થ, રસ, સૌંદર્ય ને પ્રેમની પ્રતિમા હોય તેવી, તે કલ્પનાની સામે ઊભી રહીઃ અને એક ઘડીમાં તો ગાઢ મૈત્રી હોય તેમ પોતે એકલી જ હૃદયમાં વસી રહી. ઘણા વખત પહેલાં આવી જ એક રાત્રિએ અને આ જ જગ્યાએ તે મને મળી હતી. આજે અચાનક એનું સ્મરણ હૃદયમાં જાગે છે.

મને બરોબર યાદ છે કે આવી જ રજનીમા અચાનક એક દિવસ હું ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે એ મને મળી હતી.

જ્યાં રસ્તો પૂરો થાય છે ને અટકે છે ત્યાં મેદાન છે. એ સ્થળે લીલાછમ ઘાસ પર ફૂલોની પથારી જામી હતી. એ સુંદર સ્થાનમાં જ હું બેઠો હતો. મૂર્તિમાન મહત્ત્વાકાંક્ષા જાણે નિદ્રા લેતી હોય તેવી એક કરતાં એક વધારે ઊંચી અનેક ટેકરીઓ શાંત ઊભી હતી. ઉપર નિઃસીમ આકાશ હતું. સ્થળની વિશાળતા અને સમયની શાંતિ બન્નેના મિલનમાં એક પ્રકારનું અજબ માધુર્ય હતું. સમજી ન શકાય પણ અનુભવી શકાય એવા શબ્દોમાં શાંત સંગીત ચાલતું હતું.

આ સંગીતમાંથી ઊભી થઈ હોય તેવી એક સ્ત્રીને એક તરફથી આવતી નિહાળીને હું સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. આવી રાત્રિ, આવું એકાંત, અને અત્યારે અહીંયાં એક જ સ્ત્રી !

તે છેક પાસે આવી. મારી સામે જ આવીને ઊભી રહી. 'તમે ભૂલા પડ્યા છો ?' તે બોલી. એનું નાનું મોં, નાનું નાક અને નાના પાતળા હોઠ બધામાં રસિકતાની સ્પષ્ટ રેખા હતી. હું જવાબ આપતા પહેલાં એક ઘડીભર થોભ્યો. સામે ઊભેલી મૂર્તિ નખથી શિખ સુધી એટલી સપ્રમાણ, સુકોમળ ને રસિક હતી કે ઘડીભર તો એ સ્ત્રી નહિ પણ સ્વપ્નની દેવી હોય તેમ લાગ્યું.

'ના. પણ તમે ભૂલાં પડ્યાં છો કે ?'

'હા. આ રસ્તા પર હવે એકલા જવાની મારી હિમ્મત નથી. તો મૂકી જશો—મારા ઘર સુધી—'

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના હું ઊઠ્યો: 'હા, ચાલો.' તે આભારથી જરાક નમતી લાગી. પણ તેણે તરત જ

પોતાની શાલ બરાબર કરી લીધી અને પોતે આગળ થઈ. આખે રસ્તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના અમે બન્ને ચાલતાં રહ્યાં. એ આગળ ચાલતી હતી, હું પાછળ ચાલતો હતો. સૌંદર્યમાં, રસમાં, અને એથી વધુ તો મધુરતામાં આજ દિવસ સુધી આવી સ્ત્રી મેં કોઈ જોઈ જ નહોતી. તમને વીંધી નાંખે એવું કાતિલ સૌંદર્ય એનામાં નહોતું, તમને ભાન ભુલાવી દે એવી ખુલ્લી 'રસિકતા' પણ એનામાં નહોતી: પણ તમે ભૂલી જ ન શકો, સંભાર્યા જ કરો, એવી કાંઈક અજબ મધુરતા એનામાં હતી. એક જ ઘડી—માત્ર એક જ ઘડી—એની પાતળી દેહલતા ઊંચકીને એનું મોં ફરીફરી જોવાની લાલસા જાગૃત થઈ: પણ વિશ્વભરને મોહ પમાડે તેવી અજબ મોરલી જેવી આ સ્ત્રી હતી. આ વિચારમાત્રથી જાણે અગ્નિના સ્પર્શે ફૂલ કરમાતું હોય તેમ, તે સ્ત્રીના પગ જરા ધીમા પડ્યા; ઘેલી લાલસા તો તરત મરી ગઈ, પણ તેને સ્થાને એનું મોં—હવે તો સામે જોવાની હિમ્મત થઈ નહિ એટલે જેવું જોયુ હતું તેવું મોં—મધુરતાની કોમળ મૂર્તિ હોય તેવું હૃદય સોંસરવું પેસી ગયું. એક પણ શબ્દ બોલવો—વાત—કરવી તે નરી સરલતાને કરમાવવા જેવું લાગ્યું. તદ્દન શાંત—એટલી અગાધ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંત—બનીને અમે ચાલ્યાં: એનું ઘર આવ્યું. એ ઊંબરા પર ઊભી રહી: મારી સામે જોઈને મીઠું હસી, અને જરાક નમીને ચાલી ગઈ. એ સ્વપ્ન હતું, માયા હતી, કે મતિભ્રમ હતો—એ કોને ખબર છે? એ સ્ત્રી હતી, કે રસિક કલ્પના હતી—એ પણ કોને ખબર છે? મને તો માત્ર એટલું જ ભાન છે કે જ્યારે રસની અસાધારણ રસિકતા દર્શાવે છે,

ત્યારે એ સ્ત્રીની દેહલતા, પેલું મીઠું હાસ્ય કરતું મોં અને એની બે સુંદર આંખો ખડાં થાય છે. જાણે એ જ નિઃશબ્દ રાત્રિ છે, અને એ જ રસિક કોમળતા મને દોરી રહી છે!

આજે કદાચ એ જ મેદાન પર એવી કોઈ સ્ત્રી મળશે, વખતે એ પોતે જ મળશે, એવી ખોટી આશામાં હું ઉતાવળે પગલાં ભરતો ચાલ્યો. એ નું એ મેદાન, નિર્મળ આકાશ અને થંભી ગયેલા ડુંગરાઓ—સઘળે નિઃસ્તબ્ધ વિશાળતા વ્યાપી રહી છેઃ કલાકમિનિટ વિનાનો અનંત સમય પથરાઈ રહ્યો છે. પણ ત્યાં, છેક ખૂણામાં, પેલા પથ્થર ઉપર કોણ બેઠું છે? એક સ્ત્રી . . . વળી એક સ્ત્રી. આ શું? આ મેદાન ઉપર રાત્રે સ્ત્રીઓ જ ફરે છે કે શું?

હું આગળ વધ્યો. મારો ધીમો પગરવ સાંભળેલો નહિ, એટલે એકચિત્તે જે ધ્યાનમાં પોતે હતી તે ધ્યાનમાં જ પેલી સ્ત્રી બેઠી રહી. એની નજર જ્યાં ચોંટી રહી હતી ત્યાં તે દિશા તરફ મેં જોયું.

દૂરદૂર અનેક નાનામોટા ડુંગરાઓની પેલી પાર એક જગ્યાએ બે દીવા બળતા હતા. રાત્રિ વાદળીવિનાની હતી એટલે બન્ને દીવાઓ જાણે સ્થિર તારા હોય તેવા દેખાતા હતા. પહેલાં તો આકાશમાં ઊગેલા બે તારા જ લાગ્યા. પણ વધારે બારીકાઈથી જોતાં કોઈના ઘરના બે દીવા હોય તેમ લાગ્યું. એટલી વારમાં પેલી સ્ત્રીએ એક મટકું પણ ન માર્યું. પણ પછી અચાનક પાછળ જોયું. એ ચહેરો જોઈને થંભી ગયો.

તાજા આંસુની ધારથી જરાક ખરડાયેલો. કરચલીવાળો. કોઈ વૃદ્ધ ડોશીનો દયામણો ચહેરો નજરે પડ્યો.

'ડો-શી-મા! અત્યારે અહીં શું કરો છો?'

ડોશી બોલી નહિ, પણ તેણે આંગળીથી દૂરદૂરના દીવા બતાવ્યા.

'દીવા છે, ડોશીમા!'

'મારા દીકરાના ઘરના છે!'

'એમ!'

'હા.'

'તમે હમેશાં જોવા આવો છો?'

'ના દીકરા, આવી ચોખ્ખી રાત હોય ત્યારે હાલ્યાં આવીએ. આ ડુંગરાઓમાં કાંઈ કાગળપતર મળે છે? દીવો જોઈને મનને ટાઢક વાળીએ.'

એણે ફરીથી પેલા દીવા જોયા: ફરી જોયા, ને પછી ઊઠીને ચાલતી થઈ.

. . . .

અને, ત્યારે તો, તે રાતે મળેલી પેલી સ્ત્રી કોઈ પ્રિયતમના ઘરના દીવા નિહાળવા આવેલી રસિક સ્ત્રી હશે?

અત્યાર સુધી જે ફરવાનુ મેદાન લાગતું હતું તેને જાણે પોતાનો ઇતિહાસ કહેવાનો હોય તેમ તે નવા જ રૂપે દેખાવા લાગ્યુ.

૫. એક ટૂંકી મુસાફરી

આ આપનો સેવક એક વખત વરસાદના ઝપાટામાં આવી ગયો, ત્યારે એના પર જે જે વીત્યું તે તેણે, કંગાળ માણસ રત્ન સાચવે તેમ, સાચવી રાખેલ છે. સેવકને નશીબે

કચ્છના નાના રણ પાસે એક ગામડાની મુલાકાત લેવાનું આવ્યું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. ને બરાબર એક અઠવાડિયા સુધી ગામની બહાર પણ પગ ન મુકાય એવો ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. ગામની ચારે તરફ પાણીપાણી જ થઈ રહ્યું, અને રણમાં તો એ પાણીનો દેખાવ પણ ખાસા હિલોળા મારતા સરોવર જેવો થઈ રહ્યો: ગામની બહાર નીકળીએ એટલે ચારે તરફ જાણે મહાસાગર ભર્યો હોય તેવો દેખાવ નજરે ચડે. આ બેટમાંથી બહાર નીકળવા માટે એક બીજું અઠવાડિયું વિતાવ્યું. બરાબર ચૌદ માઈલ ઉપર સ્ટેશન હતું; અને ત્યાંથી પણ ગાડી ચાલુ નહિ થયેલી, એટલે બીજા વીસ માઈલ ચાલવાનું હતું. જેમતેમ કરીને દેવા રાવળને મનાવ્યો, અને તેણે સાંઢ લઈને સ્ટેશન સુધી આવવાનું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછીની મુસાફરી જોઈ લેવાશે એમ આકાશી આધાર રાખી લીધો.

સવારે સાતે દેવાને ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે એ હજી નિરાંતે સૂતો હતો. તેને ઉઠાડ્યો. 'મારાથી તો નહિ અવાય. સાથી આવશે,' એમ કહીને એ તો પાછો સૂઈ ગયો. હજી વિચાર કરું છું કે હવે શું કરવું, એટલામાં બરાબર સાડાચાર ફૂટ લાંબું, જાડું, ટૂંકા હાથપગવાળું, બેઠી દડીનું એક મનુષ્ય દેખાયું: જાડા ટૂંકા વાળ, ઉઘાડું શરીર અને મોટાં નસકોરાંથી શોભતું તે છેક પાસે આવ્યું.

'લ્યો સાલો, તયાર જ સો નાં?'

ચુપચુપ સામાન મૂક્યો. સાંઢ પર કાઠું મુકાયું, ને એ પડ્યા કે મર્યાં એમ કરતું ક ને, પોતાના શરીર જેટલી જ કદંગાઈની ઊંટ બેઠું થયું. દેવાએ સૂતે સૂતે કહ્યું, 'ઓલા

ધ્યાન રાખજો શેઠ પડે નહિ ને સાંઢ ફસાઈ જાય નહિ.'

'હવે એમ તે કંઈ થાય? આ ગોય જનમારો કાઢ્યો એ કે વાતું!' એમ બોલતાં ક ને આ ટૂંકા બાજુએ ઊંટ હાંકી મૂક્યું.

થોડેક ગયા એટલે એણે વાત ઉપાડીઃ 'ઈ તો દેવાને મારું કર્યું નો કર્યું કરવાના દેવા સે. બાકી મારી બેન બધુંય હમજે એવી સે તો.'

ખાસ અતિ શુદ્ધ બોલવાના આગ્રહમાં કેટલાક અતિપંડિતો અતિ અશુદ્ધ બોલે છે, તેમ આ ઊંટ પરનો સજ્જન પણ, પછી પોતે શુદ્ધ ભાષા બોલી શકે છે એમ બતાવવા માગતો હોય કે ગમે તેમ, પણ ગામડિયાની જાતમાં પણ નથી થતો એવો એવો 'હ' ને 'સ' નો કયારેક 'ચ' ને 'છ' નો વિચિત્ર રમુજી મેળ કરવા લાગ્યો. વરસાદના જગાજરા છાટા પડવા લાગ્યા, એટલે તેણે કહ્યું, 'સેઠ! બો રાખસો માં હો. હા, તમતારે 'ચત્રી' ઉઘાડવી હોય તો ઉઘાડજો ભઈ! સાંઢનો બો રાખહો માં. મારો હાથ વરતે તો.'

એ જ વખતે જરાક ઉતાવળે ચાલતાં, સાંઢનો પગ એ ગયો, એ ગયો, એમ થઈ ગયું.

'તમારે દેવો શું થાય!'

'કેમ વળી? દેવાના ઘરમાં મારી બેન સે તો. દેવામાં શું અક્કેય બળી સે. મારી બોન જ બધુંય હાયવેકરાવે.'

'એ–મ?'

'તઈ.'

એટલામાં નીચે ચીકણો કાદવ આવતાં સાંઢનો પગ ફરી વાર સર્યો. અને, એક તરફની વાડમાં 'જોયાં કરોડાં?'

એમ કહીને મને તે કંટોલાંનો વેલો બતાવવા ગયો ત્યાં સાંઢ વાડના વેલા જ ખાવા માંડી, ને વાડમાં જ પેસવા માંડી. એને જોર કરીને તે હાંકવા ગયો એટલે સાંઢ ગાંગરવાં માંડી, ને ત્યાં ગોઠણપૂર પાણીમાં જ ઝુકાવવાનો સદાગ્રહ શરૂ કર્યો. છેવટે તે ચાલી તો ખરી, પણ સેવકનું ખાસ્સું અરધું ધોતિયું વાવટાની જેમ કેરડાના છોડ પર લટકતું રહ્યું. અને, એનો અફસોસ પણ કરવાનો વખત મળે તે પહેલાં 'ઓ–ય–રે!' કહીને, જાણે હમણાં સાંઢ પરથી કૂદશે એમ તે અરધો ઊભો થઈ ગયો. નીચે જમીન પર કાળો સોયરા જેવો એક સર્પ ફૂંફાડા મારતો ચાલ્યો ગયો.

'સાંઢને નો ડગવા દઉં હો. મારો હાથ વરતે તો. દેવાને હાથ નો રિયે,' એમ કહીને તેણે સાંઢને હંકારી. હવે આ સદ્‌ગૃહસ્થનું મુબારક નામ જાણવાની ઇચ્છાથી મેં પૂછ્યું: 'તમારું નામ?'

'મારું નામ કાળો.'

'એમ કે કાળાભાઈ ... તમે આ ધંધો.' હું કાંઈ વધુ બોલું તે પહેલાં તેણે કહ્યું: 'આ સાંઢ મારો હાથ બહુ વરતે તો. દેવાને હાથ નો રિયે'

'હાં. પણ કાળાભાઈ...'

પૂરું વાક્ય જ કયા બાઈ થાવા દે? સવાલ પુછાય ને પહેલાં તો કાળાની જીભ છૂટી:

'મારી ફઈએ તો મારું નામ ક્યારો પાડ્યું'તું. હું નાનપણમાં બહુ રૂપાળો હતો—ઈ તો હવે બહુબહુ દખ પડયાં.'

'ના, પણ કાળાભાઈ, તમે અત્યારે ય કાંઈ ઓછા રૂપાળા નથી તો!'

અબનૂસના લાકડા જેવો કાળો ચળકતો વાંસો, કોઈ ચિત્રકારને 'બ્લૅક'નો કે 'શિલુટ'નો બહુ શોખ હોય તો ખપ આવે તેવો, મારે સ્ટેશને પહોંચતાં સુધી, ભાવિક ભક્તની જેમ એકીનજરે જોવાનો હતો; એટલે મેં શ્રદ્ધાથી કાળાભાઈના વાંસાની તારીફ કરી.

'ના, પણ તોય, હવે ઉંમર થઈ ગણાય. તમે કેટલાં વરહ ધારો સો?'

મેં પાંચ વરસ ઓછાં કહેવા ધારેલું. પણ કળિયુગ કર્મયુગ કહેવાય છે તેથી, કે ગમે તેમ, હું જવાબ આપું તે પહેલા સાંઢનો પગ સર્યો ને લગભગ ગોઠણભેર થઈ જશે તેમ લાગ્યું. પણ જ્યારે જ્યારે સાંઢ જરાક થડકે, ત્યારે 'સાંઢ મારો હાથ વરતે'તો, દેવાને હાથ નો ગ્યે'—એટલું અચૂક બોલવાનો કાળાનો નિયમ લાગ્યો.

હવે આને બહુ વાતોએ ચડાવવો નહિ, કારણ કે એના મનમા એની આવડતની છાપ બરી છે, અને દેવાનાં કરતા પોતે હોશિયાર છે એ વારંવાર સિદ્ધ કરવાની એને ટેવ લાગે છે, માટે ચૂપ જ રહેવું. નહિતર જો સાંઢ ફસાઈ ગઈ, તો નીચે ઊતરવાનો વખત પણ નથી રહેવાનો. ત્રણ દિવસ પહેલાં જ આવી રીતે સાંઢ ફસાઈ પડતાં, એક વાણિયાનું હાડકું ભાગ્યાના સમાચાર હતા. એટલે મેં તો અન્યુ ધાનિયું ગયા વિષે મનમાં ને મનમાં કરણ પ્રશસ્તિ શરૂ કરી. ત્યાં તો કાળો બોલ્યો:

'આ ગામ આવ્યું ઈ રેઢું.'

'હં.'

'ન્યાં મારી ભાશા ગ્યે સે. એણે મારું નામ પૂછે

પાડ્યું'તું. ઈ તો પછી મારી ફઈએ ફેરવ્યું કે ના, પૂં
નથી સારું, કચરો પાડો.'

'કાળાભાઈ! દેવચંદ શેઠનું હાડકું ભાંગી ગયું એમ?

મારું ધ્યાન હવે તો કાળો સાંઢ ઉપરથી નીચે પાં નહિ એ ઉપર જ ચોંટ્યું હતું. એટલે ત્રણ દિવસ પહેલાંનો બનાવ સંભારીને તેને સાવચેત રહેવા માટે કહેવું હતું, ત્યાં તો કાળે જવાબ વાળ્યો:

'તે નો પડે? શું ભૂરા રાવળે બાપદાદે સાંઢો રાખ્યા છે? મારા બાપને ત્યાં તો પંદર સાંઢ. અમારો તો પંદર પેઢીનો ધંધો.'

'માર્યા. એ . . . ગ . . . યા,' મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું. સાંઢનો પગ શેવાળવાળી જમીન પર આવી ગયો હતો ને સરતો સરતો લાંબો લસરકો કરતો સરતો જ ગયો. ગોઠણ હેઠે દબાવેલી લાકડી તો નીચે પણ જઈ પડી હતી.

'તમે શું કરવા ભો રાખો સો? આ સાંઢ મારો હાથ વરતે તો. હા, દેવો હોય તો એને નો ગડે.'

'હં,' મેં બહુ જ ટૂંકો અને તે પણ મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો. હવે કાળાભાઈ સાથે વાતો કરવાની હોંશ પૂરી થઈ હતી. હવે તો જો હેમખેમ સ્ટેશન ભેગા કરે, તો પછી એને બે વેણ કહેવાનું મન થઈ ગયું હતું.

પણ, અરે રામ, કાળાભાઈએ ફરી શરૂ કર્યું:

'હું પહેલાં તો ગધેડામાં જાતો, અને મારો મોટો ભાઈ સાંઢ સાચવતો. પછી મારા કાકાએ મારા બાપાને કહ્યું કે સાંઢયુમાં ભીખલાને મોકલો, ભીખલાને.'

માર્યા. મારાથી રહેવાયું નહિ, 'ભીખલો કોણ?'

બાકીથી કાળાભાઈ કહ્યું: 'મારો કાકો વળી—મને ભીખલો જ કહીને બોલાવતો. હું નાનો હતો ત્યારે બહુ રૂપાળો, એટલે મારી કાકી તો મને જોઈને જ થૂકો કરે હો.'

'એમ કે?'

'ને હું એની પાંહે રોટલો માગું એટલે પછી મારું નામ ભીખલો પડ્યું.'

મારા મનમાં શંકા ઊઠી કે આવા રૂપાળા 'ભીખલા'–ભાઈનું 'કાળો' નામ શી રીતે પડ્યું અને લેખકને વ્યાકરણ-વ્યુત્પત્તિ સાથે ખૂબ વેર, એટલે કોઈ રીતે 'ભીખલો–ખીકલો–ખીલો–કાલો' એવાં રૂપાંતર દેખે ચડે નહિ. એટલે શંકા પ્રબળ થતી ગઈ, પણ એટલામાં થોડે દૂર ચીકણા કાદવનો ખાડો અમારા રસ્તામાં જ આવતો દેખાયો એટલે એ શંકા શમી ગઈ. 'કાળાભાઈ! જોજો હો, કાદવ આવે છે.'

'અરે, સાંઢ મારો હાથ વરતે તો. હા, દેવો હોય તો કાંઈ કહેવાય નહિ.'

એટલામાં ઈશ્વરના ધામ જેવું સ્ટેશન દૂરદૂરથી દેખાવા લાગ્યું.

'કાળાભાઈ! આપણો મારગ તો આ જ કે?'

'અમારે તો આ જમીન પગ નીચે નીકળી ગઈ છે—હો. જો ને—આ બે જાળનું ઝાડ દેખાય.'

'હા.'

'આ ઈ મારા દાદાનું ખેતર. અમે કાંઈ મોળા નહિ હો. ઈ તો હવે એવો દી આવ્યો. નકર આ દેવો છે નાં, ઈ તો મારે ત્યાં કામ કરતો હોય. અને હજીયે પ મારી

બહેન જ બધુંય જાળવે છે.'

'એમ કે ?'

'તઈ ? આ જળ દેખાય છે નાં, ત્યાં, હું ગધેડાં ચારવા આવતો. તે દી અમારે ત્યાં બેત્રણ સાંઢ પણ ખરી.'

મનમાં વિચાર્યું કે માર્યા, હવે કાળો છાનો રહેવાનો સંભવ નથી.

'એ ભાઈ, હું જાઉં ને ત્યાં એક રાવળની છોકરી હમેશાં ખાડું લઈને આવે.'

હરિ ! હરિ ! હવે કાળો પ્રેમકથા કાઢશે ને કદાચ સાંઢનો પગ સર્યો—કારણ કે, સાંઢને ચોમાસામાં હાલવું એ તો મરવા જેવું લાગે ને રેતી માટે નિર્માણ થયેલા પગ કાદવમાં તો ડગલે ને પગલે સરકે, તેમાં જો જરાક હાંકવાવાળો મોળો હોય તો સાંઢ ધબ દઈને નીચે જ પડે ને તે પણ બેસનારના ઉપર જ પડવાનો સંભવ; એટલે કાં તો આજે જ આપણા રામ રમવાના છે. પણ હવે થાય શું ? સ્ટેશન આવે તો એને બે વેણ કહેવાય.

કાળાએ તો આગળ હાંક્યું: 'પછી ભાઈ, હું એ વખતે જુવાનીમાં ને છોકરી પણ જુવાન. એનું નામ કાળી. તે હમેશાં ખાડું ચારવા આવે, ને અમે બેય જણા—આ તળાવ દેખાય છે નાં. ત્યાં બેઠા બેઠા વાતું કરીએ. કાળી પોતાના ઘાઘરાને ભરત ભરે ને હું મારી નાડી ગૂંથું. એમ કરતાં કરતાં અમારો તો જીવ એક થઈ ગયો. પણ પછી અમારો દી ઊતરતો આવ્યો. એટલે કાળીનું તો મારા ઘરમાં બેસવાનું મન બહુ, પણ એનો બાપ ઝેર ખાવા તૈયાર થયો, અને કાળીને કહ્યું કે જો તું મારું નો માને

તો હું મરું. મને સાંભરે છે કે બીજે દિવસે કાળી ખાડું ચારવા આવી ત્યારે ઈ ઝાડ—જો, પે શું દેખાય ઈ—ત્યાં રોઈ: અને મને બધી વાત કરી.

મેં તો કહ્યું, 'હાસ્યને પરદેહમાં હાસ્યા જાઈ: ન્યાં કોણ ભાવ પૂછે ?'

પણ કાળીએ કહ્યું, 'ના. મારી મા મરી ગઈ, ને અમારામાં તો નાતરું—આણુંપાતણું મળી જાય તોય મારે બાપે કહ્યું હતું કે, ના ભઈ, હું બીજું ઘર કરું, ને મારી દીકરી દુઃખી થાય એ મારે નો જોઈ. મારે બાપે એટલું કર્યું ને આજ હું હવે નગણી થાઉં ?'

'તઈ તારો જીવ મારી હારે બળ્યો નથી નાં ?' મેં પૂછ્યું.

કાળીએ જવાબ વાળ્યો, 'તારી હારે મારો જીવ ચોંટી ગયો છે. પણ મારે બાપે મારા સારુ આટલું વેઠ્યું ને હું હવે નગણી થાઉં તો મનખાદેહ લાજે.'

પછી મન મૂકીને અમે રોયાં. છૂટાં પડ્યાં ઈ પડ્યાં. આ આજની ઘડી ને કાલનો દી. તે દીથી કાળીને મેં ધરમની બ્હેન માની. ને મારું નામ પણ પછી કાળો પડી ગયું. તી પછી બીજી બાયડી માતર મારે હરામ, હ્યો. બે પૈસા થાય તો કાળીને કાપડું કરવાનું. એનો જીવ તો આપણી હારે જ બળ્યો તો, પણ ધરમ મોટી વાત છે ના ! આ દેવાના ધરમાં છે કે નહિ, એ જ મારી ધરમની બ્હેન . . . કાળી !

'હેં !'

'હા.'

'ત્યારે દેવો તમારો સગો બનેવી નથી, એમ ?'

'ના, ના. પણ કાળી મારી ધરમની બહેન છે. હજી કેસણે જાવું હોય ને ગાડું જોડીને નીકળીએ તો ઝાડ આવે ત્યારે પાછા ઈ દી સાંભરી આવે. પણ કાંઈ ધરમ—વરત—ચુકાય ?—'

દૂરદૂર સ્ટેશન દેખાવા લાગ્યું, અને કાળો પણ કાંઈક વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ચુપચુપ થઈ ગયો.

એક મહાપ્રજાનું છાયાચિત્ર

ઈ. સ. ૨૪૩૧માં કાલકામંદિરના વિશાળ ચોગાનમાં ત્રણ વિદ્વાન ગૃહસ્થો બેગા થયા હતા: તેમની આસપાસ કેટલાક જૂના શિલાલેખો, થોડાક જર્જરિત કાગળના થોકડા, કાટ ખાઈ ગયેલા સિક્કાઓ, ભાંગેલાં વાસણો, ને તૂટલફૂટલ કારીગરીની ચીજોના જુદાજુદા નમૂના પડ્યા હતા.

તેમાંના એક વિદ્વાન—જે સૌના કરતાં વૃદ્ધ હતા, તે એક હાથથી પોતાનો એક ચશ્મો પકડી રાખીને, સૌ સામે જોઈ રહ્યા: બીજા હાથમાં પકડેલ તદ્દન રદ્દી ને જર્જરિત હાલતનો કાગળ પવનમાં ધ્રૂજતો હતો. તેને કાંઈ કહેવાનું છે એમ ધારીને બીજા ગૃહસ્થોએ તેની સામે જોયું.

'કેમ છે કાંઈ?'

'અહાહા!...' પેલા વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો. 'જેમ-જેમ આ લિપિ ઉકેલાની જાય છે, તેમતેમ આ શૈલી, ભાષા, અલંકાર, અને તેમાં આવેલી હકીકત જોઈને, બોલાઈ જવાય છે કે કહો ન કહો, પણ તે જમાનાના મનુષ્યો અત્યંત દિવ્યશક્તિ ધરાવતા હતા.'

[illegible]

માલિની ઝડપે જતાં ગણીએ તો સુધો એક જગ્યા છોડ્યા પછી ત્રીજી જગ્યાએ ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકમાં ગયેલ હશે. એટલે તેણે ત્રીજી ફેબ્રુઆરી ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલમાં આ માનપત્ર સ્વીકાર્યું લાગે છે.'

આ શોધથી સૌ આનંદ પામ્યા હોય તેમ પેલો જર્જરિત કાગળ ફેરવવા લાગ્યા. તે લગભગ નાશ થવાની અણી પર હતો. વૃદ્ધે બહુ જ સાચવીને, તરતના જન્મેલા છોકરાને માવજતે તેવી સંભાળથી, તેને રેશમી કાપડે જડેલી લાકડાની પેટીમાં મૂક્યો.

'તમને કાંઈ મળ્યું છે!' તેણે પોતાના બે મિત્રોમાં જે સૌથી નાનો હતો તેની સામે જોયું.

'તે વખતે કોઈ મોટો જબરદસ્ત પર્વત પડ્યાનો, કે મજબૂતમાં મજબૂત કિલ્લો તૂટ્યાનો, અથવા અત્યંત ભયંકર ક્રાન્તિ થયાનો, જેમાંથી ધ્વનિ નીકળે છે તેવો એક અગત્યનો શબ્દ મને અચાનક હાથ લાગ્યો છે.'

વૃદ્ધે સહાનુભૂતિદર્શક આશ્ચર્ય દેખાડ્યું. જુવાન આગળ વધ્યો:

'એ શબ્દ 'ધ્રુજારો' છે. ચાર જુદેજુદે સ્થળેથી જુદીજુદી તારીખે નીકળતાં પત્રોએ એ શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે એ શબ્દ અત્યંત પરિચિત લાગે છે. વળી એ શબ્દ જે કાંઈ દર્શાવવા માગે છે, તે વાત એકબે દિવસમાં પતી ગઈ હોય તેમ પણ જણાતું નથી. એટલે પર્વત પડવાથી કોઈએ ધ્રુજારી અનુભવી હોય એ જાણે કે શક્ય નથી. બાકી, બે વાત આપણી પાસે રહી: હાં તો જાણે કે કોઈ મજબૂત કિલ્લો તોડવા માટે સૌએ સામટો હલ્લો કર્યો હોય

[illegible]

' [illegible] કિલ્લો તોડવા માટે 'સુરંગો' કરી હોય તે અનુમાન પણ [illegible] થાય છે. 'સુરંગો કરનાર દર વખતે [illegible] હોય છે, તે દર કલાકે સામસામે [illegible] લાગે છે. એટલે આ 'સુરંગો' કિલ્લો તોડવા માટે તો કરી નથી જ લાગતો.

' પણ એ ગમે તેમ હોય, તે વખતની પ્રજા સુરંગો કરી શકે તેટલું સામર્થ્ય ધરાવતી; અને જે તેમ હોય, તો આવી બળવાન પ્રજાના સંસ્કારનો ઉલ્લેખ પણ હોવો જ જોઈએ.'

વૃદ્ધે ડોકું હલાવીને જવાબ વાળ્યો: 'સંસ્કારનો ઉલ્લેખ તો મળે જ છે.'

' શામાં ? '

' બહુ જૂના વખતનું—કોઈ અત્યંત વિશાળ કેળવણી ઑફિસનું એક સૂચીપત્ર મળ્યું છે. તેમાં લગભગ આ જ સાલ છે. તે પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રની, રાજ્યતાની, વગેરે ઘણી

વાતો તેમાં સ્પષ્ટ જણાવી છે. એટલે તે વખતની પ્રજાએ, કેળવણી વિષે ઘણો વિચાર કરેલો તે વિષે તો શંકા જ નથી.'

'વળી એને તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે બીજો પણ ટેકો છે,' અત્યાર સુધી મૌન સેવતા પ્રૌઢ પુરુષે વચ્ચે માથું માર્યું.

'શો ?'

'એમ કે એ પ્રજાને પ્રદર્શનનો શોખ હતો. એક વખત તેમણે પ્રદર્શન કરેલું. એ પ્રજાની ખરી વિદ્વત્તા તો એ હતી કે દરેકે દરેક ચીજને તેમણે નામ આપ્યું હતું ! નામ વિનાની કોઈ પણ ચીજ જ મળે નહિ, અને જેનું વર્ણન ન આપી શકાય એવી કોઈ કારીગરી જ મળે નહિ. આ રીતે જોતાં, એ પ્રજા ઘણી મહત્ત્વાકાંક્ષી હશે. મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના પ્રદર્શન નથી ભરાતું. એ તો જાણે કે જૂનો સિદ્ધાંત છે. પ્રદર્શન વિના પ્રવૃત્તિ ન થાય, એ સૌ કોઈ જાણે તેવી વાત છે. અને પ્રવૃત્તિ વિના પ્રગતિ પણ અશક્ય. એ રીતે આ બળવાન પ્રજામાં બધા જ ગુણ જણાય છે'

'ભાષણ, પ્રદર્શન, માનપત્ર, વગેરે શબ્દો વારંવાર છે. એટલે આ સંસ્કારી પ્રજાને આવી દિવ્ય વસ્તુઓનો શોખ હશે. ભાષણ ઉપરથી તે વખતની સંસ્કૃતિ ઉપર ઘણું અજવાળું પડે છે. આ પ્રમાણે આપણને એક આખું છપાયેલું ભાષણ મળી આવ્યું છે. એ ઉપરથી ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છેઃ પહેલું તો ભાષણ કરનાર સર્વજ્ઞાની, સર્વત્યાગી, ને સર્વલક્ષી જણાય છે. તે વખતની પ્રજા ચારિત્ર અને નીતિભાવનાને પ્રથમ માન આપતી, તે વિષે લગભગ સાઠેક પાંચ ભાષણમાં ઉલ્લેખ છે. વળી, તે પ્રજા વિભૂતિપૂજા બહુ સારી રીતે પિછાનતી. એક બાઈએ પતંગિયું

[illegible]

... છો, કારણ કે તમે પુરુષને ધિક્કારો છો. ... ઈ. સ. ૧૯૩૭–૩૮માં પુરુષ નામના પ્રાણીના સંબંધમાં સંશોધન કરાયેલું છે. એટલે એ જમાના વર્ષના ગાળામાં ગમે તે વૈજ્ઞાનિક શોધ થઈ હોય, પણ સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની જ સાથે, સ્ત્રીઓ જ માટે, સ્ત્રીઓના જ વાડામાં રહેતી હોય તેવું જણાય છે. પુરુષ આ પ્રમાણે સ્ત્રીવિહીન થતાં. ધીમેધીમે પ્રાણીની અવસ્થા પામ્યો હશે, એટલે જ 'પુરુષપ્રાણી' એ શબ્દ યોજાયો લાગે છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઈ. સ. ૧૯૧૩ કરતાં ઈ. સ. ૧૯૩૩ માં સ્ત્રીઓ વધારે આગળ વધી છે.

'એ વખતની પ્રજા વેપારમાં ઘણી આગળ વધી હતી. એક વેપારીને કાચનાં વાસણો ભાંગવાથી ધન થયેલી એવું તેના ચોપડાના રોજમેળમાંથી મળ્યું હતું. આ કાચનાં

વાસણ, ખાંડ ને કાપડ સોકો આનંદથી ખરીદે છે ને મુખમાં મલાવે છે, એવું વિરમગામના એક વેપારીએ અમદાવાદના પોતાના આડતિયાને લખ્યું હતું આવા વેપારીઓ પણ સાત્વિક હોય તે દેખીતું જ છે. ને વખતે અમદાવાદના લોકો ભદ્રકાળી દર્શન કરવા જતા, ને દિવસનાં કરેલાં પાપ ત્યાં મૂકી આવતા.

'આ બધા જુદાજુદા ટુકડાઓનો સંબંધ બાંધીએ તો તે વખતની મહાપ્રજા માટે આપણને માન થાય તેવું છે. તેઓ નાટક જોતા, સિનેમા જોતા, આપણી જ પેઠે તેઓ ઠઠ્ઠામશ્કરી કરતા, ઝીણું સુંદર બારીક પરદેશી કાપડ પહેરતા, અને વારંવાર પરાધીનતા મટાડવાનાં ભાષણો પણ કરતા. તે વખતની પ્રજાનો તરુણવર્ગ બહુ નાજુક રહેતો. સ્ત્રીઓ યંત્રકામમાં પ્રવીણ હતી. તે વખતની પ્રજા, ખરેખર, અતિસંસ્કારી હશે. એક જગ્યાએ, સ્ત્રી પોતાના પતિને કહે છેઃ "હે સુંદરસ્વામ! હવે તમે બજારમાંથી બિસ્કિટ, માખણ, ને બટાટાનું તૈયાર શાક લાવો એટલે આપણે જમીએ. પછી તમે વકીલાત કરવા જાઓ, ને હું પોલીસકોર્ટમાં જાઉં." સ્ત્રી પોલીસકોર્ટમાં કલાર્ક હશે એમ લાગે છે.

'આવી સંસ્કારી પ્રજા કેવા ઉત્સવો પાળતી, શું ખાતી, શું પીતી, તેની મોજમજાઓ શી હતી, એ વિષે બહુ લાંબું વર્ણન કરતાં તો થાકી જવાય તેવું છે. પણ તે વખતનો તરુણ પુરુષ ઘણી શક્તિવાળો હશે તે વિષે શંકા નથી. એક તરુણ વિદ્યાર્થી વિનયપૂર્વક આચાર્યને કહે છેઃ "હે ગુરો! આજે હું 'ટ્રીગોનોમેટ્રી' એટલા માટે નથી કરી શક્યો કે મારે ત્યાં શ્રીમતી આવ્યાં છે તેમને હાથે કુંકુમને

[illegible]

એ પ્રમાણે મોટા [illegible] વસ્તુ મોટી દેખાતી. નાના માણસ [illegible] આવી આવી ઘણી શોધો પણ આ [illegible] થઈ લાગે છે.

ત્રણે વિદ્વાનો તે વખતે જરા થોભ્યા. એટલામાં [illegible] રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં [illegible] ને નવી શોધ શી રીતે કરવી એ વિશે મહત્ત્વની ચર્ચા કરતા કરતા ભાત ને કઢી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

થોડે દિવસે જ્યારે બીજી સભા થઈ ત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિષે ઘણીઘણી માહિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક જ્વલંત યુગ હતો, તે વિષે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા વૃદ્ધ વિદ્વાને 'ઝુંબેશ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું:

'માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું શૌર્ય બતાવવા પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે 'ઝુંબેશ' ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિષે ઘણીઘણી વાતો છે. જુઓ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી મરેલ ઉંદરડી કાઢીને રસ્તા પર ફેંકી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ 'હરપીણ' કૃત્યને ધિક્કારવા માટે 'ઝુંબેશ' ઉઠાવી હતી! રોગને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ સભા ભરીને 'ઝુંબેશ' ચલાવેલી. ડૉક્ટરોએ આ ઝુંબેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું, કે દેશી પૈસાને પરદેશી દવામાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોગને મટાડવાનો છે! આ ડૉક્ટરો વળીસો જેવા પરોપકારી હતા. અને, તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ' એ પદ ઘેરઘેર ગવાતું. એટલે પરોપકાર માટે જ માણસો બહાર નીકળતા, અને બહાર નીકળીને પરોપકાર જ કરતા! એ વખતે છાપખાનાં પ્રજાની 'સેવા' માટે નીકળતાં; માસિકો પ્રજાની 'સેવા' માટે છપાતાં; કલા પ્રજાની 'સેવા' માટે જ હતી; લેખકો 'પ્રજાસેવાર્થે' જ લખતા. એક બહુ જૂના ન્યાયાલયમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોકો પેટે 'રાખોડી' બાંધી રાખતા, એટલે કોઈને ભૂખ જ ન લાગતી. અને, આવી

પગલે સ્ટેશનથી પધરાવી લાવ્યો. તેમ જ હે ગુરો! મારી માતા ને તેમની વચ્ચે મતભેદ થતાં, મેં મતભેદ એ તંદુરસ્ત જીવનની નિશાની છે તે વિષે લેખ લખ્યો, તેથી જરા મોડું થયું ને 'ટ્રીગોનોમેટ્રી' રહી ગઈ!" આ લખાણમાં સ્પષ્ટ ધ્વનિ છે કે તે વખતનો તરુણ ઘણું કામ એકીસાથે કરી શકતો—એટલે કે પ્રતિભાસંપન્ન હતો.

'વળી 'સ્વાર્થત્યાગ,' 'પ્રજાકલ્યાણ,' 'લોકકલ્યાણ' એ શબ્દો તે વખતની પ્રજામાં વેંગણ, ભાજી, મૂળાની પેઠે હમેશના વાપર જેવા બની ગયા હતા! એટલે એ પણ એમ જ બતાવે છે કે ભાજીમૂળાની પેઠે આ વસ્તુઓ પણ અત્યંત સુલભ હતી, અથવા તો પ્રજાનું નિત્યજીવન પણ એટલી ઊંચી કક્ષાએથી જ જિવાતું! આવી રીતે એ પ્રજા સર્વદેશી વિકાસ અનુભવી રહી હતી. આવી મહાપ્રજાનો જેટલો પરિચય કરીએ તેટલો ઓછો જ ગણાય. તે વખતે દેશી રાજાઓ નામે કિન્નરવર્ગ રહેતો હતો. તેમાંના કોઈએ સાઠ લાખનો મહેલ બંધાવ્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પ્રજા કેટલી આબાદ હશે.

'એ પ્રજાએ મોટા અરીસા શોધી કાઢેલા, તેમાં દરેક વસ્તુ મોટી દેખાતી. નાનો માણસ છ સાડા છ ફૂટ ઊંચો લાગે. આવી આવી ઘણી શોધો પણ આ સમયમાં જ થઈ લાગે છે.'

ત્રણે વિદ્વાનો તે વખતે જરા થોભ્યા. એટલામાં તો રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં ત્યાં ઊપડ્યા, ને નવી શોધ શી રીતે કરવી એ વિષે મહત્ત્વની ચર્ચા કરતા કરતા, ભાત ને કઢી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

થોડે દિવસે જ્યારે બીજી સભા થઈ ત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિષે ઘણીઘણી માહિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક જ્વલંત યુગ હતો, તે વિષે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા વૃદ્ધ વિદ્વાને 'જુંબેશ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું:

'માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું શૌર્ય બતાવવા પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે 'જુંબેશ' ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિષે ઘણીઘણી વાતો છે. જુઓ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી મરેલ ઉંદરડી કાઢીને રસ્તા પર ફેંકી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ 'કરપીણ' કૃત્યને ધિક્કારવા માટે 'જુંબેશ' ઉઠાવી હતી! રોગને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડોક્ટરોએ સભા ભરીને 'જુંબેશ' ચલાવેલી. ડોક્ટરોએ આ જુંબેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું, કે દેશી પૈસાને પરદેશી દવામાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોગને મટાડવાનો છે! આ ડોક્ટરો વણીકો જેવા પરોપકારી હતા. અને, તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ' એ પદ ઘેરઘેર ગવાતું, એટલે પરોપકાર માટે જ માણસો બહાર નીકળતા, અને બહાર નીકળીને પરોપકાર જ કરતા! એ વખતે છાપખાનાં પ્રજાની 'સેવા' માટે નીકળતાં; માસિકો પ્રજાની 'સેવા' માટે છપાતાં; કલા પ્રજાની 'સેવા' માટે જ હતી; લેખકો 'પ્રજાસેવાર્થે' જ લખતા. એક બહુ જૂના તંત્રશાસ્ત્રમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોકો પેટે 'શબોડી' બૂંસી રાખતા, એટલે કોઈને ભૂખ જ ન લાગતી. અને, આવી

રીતે પેટનું દુઃખ નીકળી જવાથી, 'પ્રજાકલ્યાણાર્થે' નીકળી પડેલા માણસોની સંખ્યા તે વખતે ઘણી મોટી હતી.

'તે વખતના મહાન રસાયનશાસ્ત્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે એક શીશામાં 'પ્રેમ' નામનો રસ ભર્યો હતો. આ 'પ્રેમ'-માંથી સૌ બેચાર ટીપાં લેતા. તે વખતના મહાન શિક્ષકોની, સંસ્થાના ચાલકોની, ડૉક્ટરોની, વકીલોની, જાહેર કાર્યકર્તાઓની, ટીકાખોરોની, ભાષણખોરોની, અને કોઈ પણ સભાના સભાસદોની તથા વેશ્યાઓની જુબાની લેવા એક કમિશન નિમાયેલું હતું. તે કમિશનના રિપોર્ટથી માલૂમ પડે છે, કે આ બધાઓ પ્રેમથી જ બધું કરતા. 'પ્રેમરસ' તેમણે પેલી શીશીમાંથી ચાખીને જ પોતપોતાની 'ઝુંબેશ' ઉઠાવેલી. એટલે એ વાત ચોક્કસ છે કે તે વખતની પ્રજા પ્રેમઘેલી, પ્રેમ માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનારી, પ્રેમથી જ કામ કરનારી, ને પ્રેમ માટે જ બધું કરનારી હતી.

'જેમજેમ આ મહાપ્રજાના તેજસ્વી શબ્દોનો આપણને પરિચય થાય છે, તેમતેમ ઘણુંઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. આ 'પ્રેમ' શબ્દ 'લગ્ન' નામના શબ્દ સાથે તે વખતના લોકો વારંવાર વાપરે છે. પણ એમાંથી પહેલો શબ્દ કયો પ્રચારમાં આવ્યો, તે વિષે શંકા નથી. પણ એ ઉપરથી તેમના સાંસારિક રિવાજોનું સમ્યક જ્ઞાન મળે છે. લગ્નના ઘણા પ્રકાર લાગે છે. પણ દરેક પ્રકારને તે પ્રજા વધાવી શકી છે, તે તેનો ઉદારમતવાદ જણાવે છે. તે પ્રજામાં વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ શરીર સુદૃઢ રહેતાં, કારણ કે લગ્નનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં પુરુષ વૃદ્ધ ને સ્ત્રી જુવાન હોય. જુવાન પુરુષ ને જુવાન સ્ત્રી લગ્ન કરે તો

નવલકથામાં લખવાનો આદર્શ ભૂંસાઈ જાય, એવા શુદ્ધ સાહિત્યપ્રેમને લીધે તે પ્રજા જનતાં સુધી એવું 'લગ' ન થાય તો સારું' એમ ઇચ્છતી. આટલો સાહિત્યપ્રેમ એ પ્રજાની ઊંચા પ્રકારની મનોદશા બનાવે છે.

' તે પ્રજા ફરીફરીને ગાવવામાં પણ ડરતી. કેટલાક માણસો દર સાંજે ફળિયારું પૂછતા. તેઓ ઘર પર પ્રીતિ રાખતા. ભૂખે મરવું પડે તો સૌ સાથે ઉપવાસ કરતા, પણ ઘરબહાર પગ મૂકતા નહિ. તેમની સંસ્કૃતિમાં સુંદર હૃદય દેખાય છે. બુદ્ધિને તેઓ વેપાર કરવા માટે જ રાખતા; બીજા સાંસારિક રીતરિવાજોમાં તેને વાપરીને વેપારનો નફો ખોતા નહિ. તેઓ મોટા વેપારી હતા. તેમનામાં કવિનો જથ્થો ઘણો હતો. કવિઓ કવિતા કરતા, અને ઘેર જઈને સૂઈ જતા. કવિતા કરી કરીને તેમણે દેશને જાગ્રત રાખ્યો હતો, ને પોતે સૂતા પણ પોતાના કાવ્યથી કોણ કોણ જાગ્યા તેની બરાબર દરકાર કરતા. તે વખતનાં બધાં પુસ્તકો 'અનુપમ' બહાર પડતાં. પુસ્તક બહાર પડ્યા પછી ત્રણ દિવસમાં ખપી જતું! બીજે અઠવાડિયે ' થોડી નકલો બાકી છે, નહિતર રહી જશો' એવી ખુલ્લા દિલની જાહેરખબર પરથી એમ લાગે છે કે કોઈ પુસ્તક વાંચ્યા વિના રહી ન જાય, તેની તેઓ બહુ માયાભરેલી રીતે કાળજી રાખતા! આવી વિદ્યાપ્રિય પ્રજા તે વખતે બીજી કોઈ નહિ હોય એમ લાગે છે. તે વખતે વિદ્યાનો ઉલ્લાસ એટલે સુધી હતો કે દરેકે દરેક જુવાન માણસ હસ્તલિખિત માસિક કાઢતો. અને, છેવટે, તંત્રી, લેખક, વાંચનાર ને સાંભળનાર સૌ એક-રસ બની ગયા હતા!

હનુમાનની દેરી

નાનકડા ગામના મુખી થવાનું સદ્ભાગ્ય ઈશ્વરકૃપાથી જ ભૂધરભાઈને મળ્યું હતું. ભૂધરભાઈને એકનો એક લાડકવાયો દીકરો હતો. તેનું નામ લાડમાં ને લાડમાં નાનાભાઈ પાડ્યું, ને પછી તો એ જ કાયમ થઈ ગયું.

નાનાભાઈ જ્યારે બે વર્ષનો થયો ત્યારે ભૂધર મહેતા ઘરભંગ થયા. બેચાર દિવસ સુધી તો નાનાભાઈની વેદના જોઈને ભૂધરને કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય. હિમાલય જવાનું, સમુદ્રમાં પડવાનું, સાધુ થવાનું, એમ એક પછી એક જુદું-જુદું મન થઈ આવે, અને છેવટે ફરી વાર ન પરણવાનું મન કાયમ થયું.

ભૂધરભાઈએ મન મોકળું કરવા ને ગત પત્નીને સંભારીને દુઃખમાં મજા ચાકે તેની યાદીની મીઠાશ લેવા, આ વાત પોતાની એકની એક અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર નોકરડી કેસરને કહી. કેસર જાતની ખવાસ હતી. તેનું મૂળ નામ તો હતું કેસર; પણ ઘણી વખત નામ અપભ્રષ્ટ કેમ થાય છે તેની ખબર નથી પડતી, ને સૌ કેસરબાઈને કેશી કહેતા.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મણિ મળ્યા હોય તેમ, પ્યારથી ભેગા કરતો. ગાંડા માણસ જેવી જ ડાહ્યા માણસો પણ વિચિત્રતા ધરાવે છે. અમદાવાદી ડાહ્યા વેપારીઓ, કાંઈ હેતુ વિના કે ગાંડાની કોઈ વિચિત્રતા વિના પૈસા ભેગા કર્યે જ જાય છે! એટલે કેશીની વિચિત્રતા માફી આપવા જેવી છે. કારણ કે શનિવાર તો ઘણા રહે છે, ને હનુમાનનાં દર્શન તો ઘણાં કરે છે. પણ કેશી જ્યાં દર્શન કરતી, ત્યાં ખરી રીતે તો માત્ર એક ઢંગધડા વિનાનો પથરો જ હતો: અને તે પણ એવો તો કુરૂપ, કે જડ સૃષ્ટિમાં જો હસી શકાતું હોય તો બધા પથરા પણ આ પથરાને જ હસે! ગમે તેમ, એના પર કેશીએ સિંદૂર ચોપડ્યો હતો. એ એનો હનુમાનદાદો હાજરાહજૂર હતો.

નાનાભાઈએ કેશીને ઊભાઊભ રાખી. આખો દિવસ એ એની કેડ ઉપર જ રહેવાનો. ગામમાં જાય તો નાનાભાઈ સાથે. ધોવા જાય કે પાણી ભરવા જાય, ખાવા બેસે કે પાણી પીએ, પણ નાનાભાઈ તો સાથે ને સાથે. નાનાભાઈ જેટલો વધારે જુલમ કરતો, તેટલો કેશીનો પ્યાર વધતો. સ્ત્રીસ્વભાવમાં જ કાંઈક એવું છે. કેટલાક એને નબળાઈ ગણે છે, ઘણા એને સહનશીલતા માને છે, ખરી રીતે એ પ્રેમની જ એક અવસ્થા છે. જેમજેમ નાનાભાઈ મોટો થતો ગયો, તેમતેમ કેશી પર એનો રોફ પણ વધતો જ ગયો 'કેશી! પાણી કેમ મૂક્યું નથી? કેશી! આંહીં આવ; કેશી' દાતણ લાવ.' આ પ્રમાણે નાના છોકરાની જોહુકમી, મગી માને પણ કંટાળો ઉપજાવે તેવી, મૂંગે મોંએ, કોઈ પણ દિવસ જવાબ આપ્યા વિના, કેશી સહન કર્યે જ જતી. એ

[illegible]

[illegible] ને ડાકોરજીમાં જવા વારો આવ્યો.

એક વખતે કેશી બાઈ સાથે જવા તૈયાર થઈ. [illegible] બાઈ સાથે એ વાત નક્કી થઈ હતી. ચાર ગાઉ છેટે શહેરમાં ડાકોરજીસ હતી. એટલે સાથેસામાન બધો તૈયાર કરીને કેશીએ

ાાડામાં મૂકવી, અને પોતે પણ તૈયાર થઈને આવી ગઈ. એટલામાં સમજુ વહૂ આવ્યાં.

'કેશીને બાઈની સાથે મોકલશું તો બાબુભાઈને કોણ સાચવશે?'

બાબુ સમજુનો બે વર્ષનો છોકરો હતો. ગામડાંમાં મોટામાં મોટું ને સરસમાં સરસ નામ 'બાબુ' ગણાય છે. કોઈ પણ ગામડામાં સહેજે પાંચછ 'બાબુ' મળી આવે—જેમ શહેરમાં એક પોળમાંથી સાતઆઠ ડઝન 'બેબી' મળી આવે છે તેમ.

બૂધરે માથું ખંજવાળ્યું. એને ખબર હતી કે નાનો કેશી વિના એકલો નહિ રહે, ને કેશી નાના વિના નહિ રહે.

'કેમ બોલતા નથી?'

'હા, હા; શું કહ્યું?'

'એમ કે કેશીથી નહિ જવાય. નાનો કાંઈ નાનો નથી. અને આ બાબુને કોણ સાચવશે?'

'હા. ત્યારે તો કેશી—નાનાભાઇ, કેશી ન આવે તો?' બૂધરે નાનાને જ પૂછ્યું.

'ન આવે તો, ન આવે તો'—નાનાએ નવી માની કડક આંખ નીચે હેં હેં કરતાં ઉત્તર આપ્યો: 'ન આવે તો બાપા, કેમ ચાલે?' 'ચાલે' એમ કહેવા જતાં 'કેમ ચાલે?' બોલાઈ ગયું.

'બાબુભાઈને તો કેશવો સાચવશે,' કેશીએ પણ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. કેશવ પટાવાળો હતો.

'એમ?'—શેઠાણી કરડાઈથી બોલ્યાં. કોઈ પણ દિવસ

[illegible]

[illegible] તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો. [illegible] કોઈ દિવસ આવો ગદ્ગદ કંઠ થયેલો નહિ; તે ધીમે પગલે ઘર તરફ પાછો ફર્યો.

'સાડાસાત ?'

'સાડાસાત સુધી કોઈ દિવસ નાનાભાઈ રોકાય નહિ. એ તો એવો બીકણ છે કે જરાક અંધારું થયે ઘેર પાછો ફરે.'

કેશીને પાડોશણે સાડાસાત વાગ્યાના સમાચાર આપ્યા, ત્યારે બારણાની સાંકળ વાસીને બહાર નીકળતાં નીકળતાં તે બોલી ગઈ, ને તરત જ નાનાભાઈની શોધ કરવા ચાલી નીકળી.

પણ નાનાભાઈનો પત્તો લાગે તેમ હતું નહિ. આજે છમાસિક પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું હતું. નાનાભાઈ બધા જ વિષયમાં નાપાસ હતો. અને 'નાપાસ' થવાની નવી માએ આપેલી ધમકી તેને હજી સાંભરતી હતી. બીજું તે શું કરે? તેનો પગ ઘેર આવવા ઊપડ્યો જ નહિ.

કેશીએ ખૂબ શોધખોળ કરવા માંડી. પોતાના હણુમાન-દાદાની દેરી ચણાવીને હણુમાનને સોનાથી મઢાવવાની માનતા માની. એની આંખમાં આંસુ તો ક્યાંય સમાય નહિ. 'એ નાનાભાઈ' એ નાનાભાઈ!' કરતી આખે રસ્તે ખૂમાખૂમ કરે; પણ નાનાભાઈનો પત્તો ન જ લાગ્યો તે ન જ લાગ્યો. 'અરેરે' તારી નવી મા તો ઠીક, પણ સગી મા મને કેવો ઠપકો આપશે? એ નાનાભાઈ!'

ભયંકર બનીને જંગલમાંથી પડથા જ પાછા ફરી. બીજે દિવસે નિશાળે ગઈ. માસ્તરને કહ્યું: 'અમારો નાનાભાઈ ડાહ્યો છે તે નાપાસ પડે નહિ.' માસ્તરે કહ્યું: 'તમારો નાનાભાઈ બહુ ડાહ્યો છે; એટલે જ નાપાસ પડ્યો છે.' બધાએ હસાહસ કરી મૂકી, ને વીલે મોંએ કેશી ત્યાંથી પાછી ફરી.

નાનાભાઈ ક્યાંય મળ્યો નહિ.

૯

[illegible]

દુનિયામાં [illegible] છે, પણ [illegible] એવું [illegible] કરી ગયેલ હોય છે કે કોઈ કોઈને આગળનું [illegible] સગાપણું જ નથી. એટલે ગામની સ્ત્રીઓ પણ 'હા બાઈ, તમારા પેટમાં દીકરો જેવો દીકરો ગયો છે તે ગયો તો ખરું જ, પણ એનાં નસીબ. આપણે શું કરીએ!' એવું કહેતી.

સૌને ખાતરી હતી કે નાનાભાઈ તો ક્યાંય કમોતે મરી ગયો. માત્ર દળણાં દળનારી ને રેંટિયો કાંતનારી ડોશી ડેશી હરરોજ ઊઠીને કહેતી કે આજે સાંજે નાનાભાઈ આવ્યો દેખાડું; પણ એવી તો કેટલીયે સાંજે ચાલી ગઈ; નાનાભાઈ આવ્યો નહિ, ને આડોશીપાડોશી સૌ કહેવા લાગ્યાં કે સવારે પાંચદસ મિનિટ ડોશીનું ભેજું ખસેલું રહે છે.

ચોમાસાની ઋતુ હતી. ગેબલી રાત જામી ગઈ હતી. ઋતુમાં ભીનાશ હતી, ને પોતે એક અઠવાડિયા થયાં તાવથી પીડાતી હતી, એટલે ડેશી તો વહેલીવહેલી પથારીમાં પડીને સૂઈ જવા લાગી.

પણ આજે નિદ્રાનો દિવસ ન હતો. આજે જાણે વર્ષોનાં સ્મરણો જાગ્યાં હોય, તેમ છેક નાનપણથી માંડી આજ સુધીનો ઇતિહાસ તે વાંચી રહી હતી.

વૃદ્ધાવસ્થામાં ઘણી વખત માણસને બાળપણના પ્રસંગો, સ્વજનો, અને માબાપનું ઘર સાંભરે છે. જેના જીવનમાં ભયંકર દોષો નથી હોતા તે અંતકાળે પોતાનું ઘર, ઝાડની છાયા, ફળી, શેરી, માના, એવાએવા બાળપણના સંસ્કારો સંભારતા મૃત્યુ પામે છે. આ સંસ્કારોની જાગૃતિ એ મૃત્યુની આગાહી છે. આજે ડેશી ભૂતકાળનાં વર્ષોનાં વરસ ખસી જઈને, જાણે નાની દીકરી હોય તેમ માના ખોળામાં રમી રહી હતી! પોતે વૃદ્ધ છે, માંદી છે, એકલી છે, એ બધું ભાન ભૂલી ગઈ હતી. તે ભયંકર રીતે માંદી ન હતી. પણ જીવનમાં પરિશ્રમ વેઠનારાં જીવી જીવીને થાકી જાય છે, ત્યારે જાણે થાક્યાં વિસામો લેતાં હોય એવી રીતે માંદા પડે છે. ડેશી પણ વિસામો લેતી હોય તેવી રીતે માંદી હતી.

[illegible]

'[illegible] નાનાભાઈ આવ્યા છે.'

નથુએ [illegible] સાંભળ્યું નહિ. ડોશીએ ફરી હાક મારી:

'નથુ ! સાંભળ્યું ? નાનાભાઈ, આપણા નાનાભાઈ સમજ્યો ?—નાનાભાઈ આવ્યા છે.'

'હેં!' કહીને નથુ બેઠો થયોઃ 'ક્યાં છે? કોણ આવ્યું?'

'લે, ખબર નથી? નાનાભાઈ આવ્યા. ઘરમાં ગયા. ભૂધરભાઈને જગાડ તો.'

નથુ કાંઈ સમજ્યો નહિ, પણ પહેલવહેલી વધામણી ખાવાના ઉમળકામાં તે એકદમ ઓરડીમાંથી ભૂધરને બોલાવવા લાગ્યો.

'ભૂધરભાઈ! એ મુખી! ભૂધરભાઈ! મુખી! સાંભળ્યું? નાનાભાઈ આવ્યા! નાનાભાઈ—આપણા નાનાભાઈ.'

ભૂધર, ભાનભૂલ્યાની પેઠે 'હેં! હેં!' કરતો બહાર આવ્યો. બહાર જુએ છે તો માત્ર દેરી સામે ઊભી છે.

'કોણ?'

'એ તો હું દેરી. બાઈ, સમાચાર દેવા આવી છું. મને હણુમાને સુઝાડ્યું છે. કાલે કંસારનું જમણ કરજો, મારા હણુમાનદાદાને ધરાવજો, અને હણુમાનદાદાને સોને મઢાવજો, અને એક દેરી બંધાવજો. અને હવે હું જાઉં છું!'

'અરે! મર, મર, તું આવી શું કરવા?'

'હા હા, હું ભૂલી ગઈ. નાનાભાઈ કાલે સાંજે અહીં આવશે.'

'કોણે કહ્યું?'

'જાણે મારા મનમાં ઊગી નીકળ્યું છે! પણ જરાક હણુમાનદાદા પાસે જઈ આવું!'

કોઈ રોકે તે પહેલાં સડસડાટ તે વાડામાં ગઈ. પા કલાકમાં પાછી ફરી.

'ઠીક ત્યો ત્યારે, મુખી, રામરામ! બોલ્યુંચાલ્યું માફ

[illegible]

'હે !'

એટલામાં તો ઘોડાવાળો જુવાન છેક પાસે આવી પહોંચ્યો. તે સપાટાબંધ ઘોડા પરથી નીચે ઊતર્યો: 'બાપા,

ઓળખો છો?' 'અરે ભાઈ, તમારા તો જાપ જપીએ છીએ. તમે ક્યાંથી?' સિપાઈ, પટાવાળા, માણસો સૌ એક-સાથે બોલી ઊઠ્યાં.

'ત્યારે મારે પહેલવહેલાં કેશી—કેસરબાઈને મળવું છે? ક્યાં છે? ઘરમાં છે? હવે નોકર નથી?'

બધાનાં મોં પર એક જાતની ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ. કોઈએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

'મને છેલ્લા આઠ દિવસ થયાં બહુ કનડ્યો છે એણે.'

'એમ! શું?'

'હમેશાં સ્વપ્નામાં આવે, ગાંડી જેવી. "તું હવે ઘેર આવી જા. મારું મોત બગડે છે. હનુમાનદાદાએ કહ્યું છે" — અને એવું એવું.'

નથુ ને કુબી એકબીજા સામે જોઈ રહ્યાં.

'પણ કેશી છે ક્યાં? એને બોલાવો તો.'

'કેશી હનુમાનદાદાની અતિશ્રદ્ધાથી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી. હમેશાં તું આવશે એમ કહ્યાં કરતી. કાલે પણ કહી ગઈ. અને આજે . . .'

'અને આજે?'

'બેટા, કેશી મરી ગઈ!'

'હેં!'

'બિચારી સુખી થઈ. ગાંડી થઈ ગઈ હતી.'

નાનાભાઈ ધબ દઈ ને નીચે બેસી ગયો. તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

'અરેરે' ત્રણ દિવસ પહેલાં જ એણે કહ્યું હતું કે તું ઝટ આવજે, નહિતર મને નહિ મળે. અને મને એ ફરી વાર

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ત્રિશંકુ

સુરતથી રાની 'દાદમન' મોટર બસના કમ્પાઉન્ડમાં આવીને ઊભી કે તરત જ પગથિયાં પર ઊભા રહેલા ડેપ્યુટી, ગામના વેપારીઓ, પટેલ અને ગામની મહેનીટ તૈયાર થતાં સામાં. મોટરમાંથી પ્રમુખ આવ્યા 'મિનધી' એટલે સૌ તેમની પાસે આવ્યાં, અને જુદીજુદી રીતે સલામ કરીને સામે ઊભા.

ઊતરનારાઓમાંથી આગળનો બાદિયાશાહી પાઘડી પહેરેલા, આધેડ વયના એક ગૃહસ્થની સામે જઈને ડેપ્યુટીએ હાથ મિલાવ્યો, અને પોતાની સાથેના ગામના વેપારીઓમાંથી મુખ્ય માણસ સામે આંગળી ચીંધી 'શેઠ રઘુનાથ!' એટલું બોલી એકબીજાની ઓળખાણ પાડવાની શરૂઆત કરી. પેલા ગૃહસ્થે જરા હસીને માથું નમાવ્યું. શેઠ રઘુનાથ પોતાની જરીવાળી પાઘડી મૂકી કુપડામાંથી લોહતા લોહતા 'શાબ! આપની રાહ તો બહુ જોઈ વરસાદની પેઠે' એટલું બોલ્યા ન બોલ્યા, ત્યાં ડેપ્યુટી, 'રાઘવ પટેલ!' એમ બીજી ઓળખાણ આપતા આગળ ચાલ્યા, અને સૌ મંડળ પણ પાછળ ઘસડાયું.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] તે ને
એના પારણાંમાં કરવતી દેવતી કે' એવા મોરથી બોલા-
યેલા શબ્દે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેની મોટી છોકરી વાસંતી
અને નાનો છોકરો નરેન્દ્ર બન્ને ટપુડીની મશ્કરી કરતાં
લાગ્યાં. પોતાની સંસ્કારિતાની આ ટપુડી જોવામાં છાપ

ખાસ્યા બાદ, તો ઓનિય નિય પ્રકાશ કનાબ પુખરી હતું ને આત્રિત્રનું પોતાના જ મનમાંથી શોધેલું 'પ્રશ્નશૈન' અત્રકે લક્ષ્મીઆનંદની અસ્મિતાને જરાક ખૂંચ્યું. પણ હવે તો શેઠ પુરો જ ખાતરવા કે એવી શિરસ્તાન રાખી આ કરવાં પૂરેપૂરો શેઠ ફૂલાઈ ગયા. 'તું કેળવણી ક્ષેત્રમાં અંધકારમાં ભાનું છે. આપણાં લોકો કેવાં ગરીબ રહે છે, કેવું ગંદું બોલે છે, અને એમ લોકોને પ્રાર્થનાના શબ્દની પણ ખબર નથી હોતી,' એવું એવું બોલી ગયા. અને, વધારે બોલત પણ એટલામાં વચનજી શેઠ 'કોઈ મોટરને આંધી હાર્ન આવવાનું ઠહેરવાતચળે, આંધી વળે તેમ છે. જરાક સંભાળીને સંરક્ષ-વર્તન. પંદર હજાર હાળ્યાં જ ખરચ્યા છે—' એટલું કહીને બીજી વાતોએ ચડ્યા. 'પંદર હજાર' એમ શબ્દ બોલતાં, તેમણે જરાક ઊંચે જોયું, ને એટલામાં તો રઘુનાથ શેઠ, રાઘવ પરેશ વગેરેનાં મોં આશ્ચર્યથી પહોળાં થતાં જોઈ તેમને ઊંડો-ઊંડો સંતોષ થતો લાગ્યો. રઘુનાથ શેઠ તો સંભળાય તેમ બોલી પણ ગયાઃ 'પં દ ર હ જા ર!' અભિમાનની ભૂમિ-માંથી જન્મેલી ઉદારતાએ શેઠને બોલવામાં જરાક મજાના-વશ બનાવ્યા:

'કેમ રઘુનાથ શેઠ! નવાઈ લાગે છે?'

ખાતરવાળી પીળી મૂછો ફુરકાવી ડોલતા ડોલતા ને ઓડાઓડા થઈ જતા રઘુનાથ શેઠ, બોલવાની તક મળતાં, ખુશખુશ થયેલા લાગ્યા: 'જી! આપ તો રાજા માણસ: પણ અમે તો એક મોટરમાં આખી જિંદગી કાઢી નાખીએ. હી-હી-હી.' એમ ફિક્કું હસતાં હસતાં 'આપ તો રાજા માણસ, કેમ રાઘવ પરેશ!' એટલું બોલીને શેઠ

રઘુનાથે ગામના [illegible] તરફ પાછા નજર કરી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'હી હી હી' હસતો હતો.

એટલામાં તો શાળા આવી. 'શાળાનાં ઇનામ વહેંચવાનાં છે!' ટેપુડી તરફ ફરીને વસનજી શેઠ બોલ્યા. 'છો! સૌ દુનિયાનાં છે.'

વસનજી શેઠે રઘુનાથ શેઠ તરફ નજર કરી: 'રઘુનાથ શેઠ! એક સૌ દુનિયાનાં બીજાં ઇનામની તજવીજ તમે ને ટેપુડી મળીને કરશો? હું. માફ કરજો હો તમને નકી—'

'અરે! સાળ' એ શું બોલ્યા? આપનું કામ અમારે અડધાએ પગે કરવું પડે.' એમ બોલતા રઘુનાથ શેઠ ટેપુડી સાથે રવાના થયા: અને શેઠ તથા સંસ્કારી શેઠાણી અને એમનાં બન્ને છોકરાં નિશાળમાં ગયાં.

શેઠ વસનજીએ ઇનામના મેળાવડામાં બતાવેલી ઉદારતાથી તેમની કીર્તિ વધી. કીર્તિ કેટલીક વખત મનુષ્યને વધારે ઉદાર ને વિશાળ દૃષ્ટિ આપે છે. વસનજી શેઠે એક વખત તો આખા ગામને જમાડવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ લક્ષ્મીબાઈની દલીલ હતી કે એવી રીતે જમાડવું તે આળસને વધારવા બરોબર છે, માટે એટલા પૈસા ખરચીને ઢોરને પાણી પાવાનો અવેડો બનાવવો. વસનજીના અંતઃકરણમાં એમ થયું કે હું રાજપરાને શી રીતે ઉપયોગી બની શકું. તેણે ગરીબગરબાંને પોતાના બગીચામાંથી નીંદામણ મફત લેવાની રજા આપી. પોતાના ઘેરથી સૌને છાશ લઈ જવાની છૂટ આપી. એક નાનું સરખું દવાખાનું બંધાવીને ગામ લોકોને દવાની પણ સગવડ કરી આપી. એમની પાસે જે સંપત્તિ હતી તેના

બને થઈ શકે તેટલી મદદ રાજપરાને તે કરવા લાગ્યા. પણ શેઠનાં છોકરાં ક્યારેક ધોતિયું ને ઉપર 'હેટ' પહેરીને ફરવા નીકળતાં, તેમજ શેઠશેઠાણી પણ 'ડિયર' ને 'ડાર્લિંગ' કરતાં નીકળે. હેતુ ન છતાં અજાણતાં ગામડાના અજ્ઞાન લોકોમાં આ વર્તનથી ચર્ચા થતી. ગામડાના લોકો ટેવાયેલા સિંદૂરવાળા ખરબચડા પથ્થરને 'હનમાન' માનવાને. જ્યારે શેઠ અને તેનાં છોકરાં 'આ પથરો કેમ રાતો રંગ્યો છે? આંહી કોઈ રંગરેજ છે? સારો છે?' એવું પૂછીને પોતાનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરી ડોસીડોસાઓની માન્યતાઓ પર ઘા કરવામાં નિમિત્ત બનતાં. શેઠનાં છોકરાં રસ્તે કોઈ ગંદું છોકરું મળે તો 'એ છોકરા! તું આવો ગંદો કેમ છે? છાણુ કેમ ચૂંથે છે? તને કોલેરા નહિ પડે!' એમ કહીને તે છોકરાની માને શિખામણ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં: અને શિખામણ આપીને સારું કરવાનો હેતુ છતાં, અંતે તેની સાથે લડી પડતાં! આપણે ડાહ્યાં, આપણે સંસ્કારી, એવીએવી ઝેરભરેલી વાતો આ નાનાં છોકરાંમાં કોઈએ મૂકી દીધેલી, એટલે વાતવાતમાં વિશ્વવ્યાપી તુકારનો ધ્વનિ આવ્યાં જ કરે.

વસનજી શેઠને ગામમાં સુધારા કરવાની ઘણી ઇચ્છા હતી. ગામના દરવાજા બહાર નીકળતાં કેટલાંક પડી ગયેલા પાળિયા પડ્યા હતા, તેમને ત્યાંથી ખસેડીને એક ઠેકાણે રાખવાની તેમની યોજના હતી. તેમજ ગામમાં ઠેરઠેર એટલા બધા હનમાન વધ્યા હતા કે એ બધાને પણ એક જગ્યાએ મુકાવી દેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પણ ગામડાના લોકોની માન્યતાઓ, લાગણીઓ, વગેરે સમજવા માટે તેમની સાથે ભળી જવા જેટલો હૃદયપલટો તેમનામાં થયેલો

નહિ. કીર્તિએ તેમને પોતાનું રૂપ દેખાડીને ખેંચેલા, અને ઘરઆંગણે લક્ષ્મીની છોળ એટલે શેઠે ઉદાર બનીને ગામને ઘણીઘણી રીતે ઉપયોગી થવાની યોજના કરી કાઢીઃ પણ ગામડાના હૃદયથી પોતે હતા તેટલા જ દૂર રહ્યા. એટલે એ કમનશીબ લોકોની અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી શ્રદ્ધાએ તેમનો ઉત્સાહ નરમ પડ્યોઃ ગરીબાઈમાંથી જન્મેલી લુચ્ચાઈએ તેમને આ જંગલી લોકો પ્રત્યે 'જરાક કડક' બનવાની અગત્ય શિખવાડીઃ અને રૂઢિમાંથી જન્મેલી માન્યતાઓએ તેમને ડગલે ને પગલે દુરાગ્રહી બનાવી મૂક્યા.

સવારના લગભગ દસ થયા હશે. વસનજી શેઠ પોતાના ખંડમાં બેસીને મુંબઈની ટપાલ લખાવી રહ્યા હતા. ગઈ કાલે જ તેમની મોટરની પાછળ એક છોકરો ચડી બેઠો હતો, અને તે પડી જતાં લોકો ટોળે મળ્યા હતાઃ અને તેમાંથી એક જણાએ તો ઉદ્ધતાઈ બતાવી હતી. વસનજી શેઠનું મન જરાક ખાટું થયું હતું, અને પોતે મુંબઈ ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતા હતા. આ કાગળો પણ એ વ્યવસ્થાને જ લગતા હતા.

'શાબ,' કહેતો ક ને તેનો માળી નથુ આવ્યો. વસનજી શેઠ તેની સામે જોઈ રહ્યાઃ ' કેમ ? '

' જી આપે નીંદામણ લેવાની છૂટ આપી છે કે લીલી ચા ? '

' નીંદામણ ? '

' જી, નકામું ઘાસ નીકળે છે તે લોકો લઈ જાય છે.'

' હા લઈ જાય. લઈ જવા દો.'

'અને સાથેસાથે પોતાનાં છોકરાં લાવે છે. છોકરાં જામફળ ચોરી જાય છે, કાચાં કેળાંની લૂમમાંથી કેળાં તોડીને ખાઈ જાય છે. વાંદરાની જાત, શાબ!'

વસનજી શેઠ એક ઘડી વિચાર કરવા થોભ્યાઃ 'આ લોકો અજ્ઞાન કે મૂર્ખ નથી, પણ શઠ છે.' તે ઊભા થયા. ઓરડામાં એક આંટો માર્યો, એટલામાં લક્ષ્મીબાઈ સામેને બાજુએથી આવ્યાં: 'આ તમારી કાળી. કાળીએ તો કાળો કેર વર્તાવ્યો છે.'

'કોણ કાળી? એનું શું છે?'

કાળી રબારણ હતી, અને શેઠને ત્યાં હમેશાં દૂધ દેવા આવતી.

'તમે કહેતા હતા કે એનું દૂધ ચોખ્ખું જ આવવાનું. આપણી ગંગા વસૂકી ગઈ ત્યારથી એનું બંધાવ્યું હતું, પણ અઠવાડિયામાં ગમે તેટલું કરો, પણ એક દિવસ તો ખરાબ દૂધ એ આપે, આપે ને આપે. ત્યારપછી જ તેને અનાજ ભાવે. પણ અઈ કાલે એણે જે દૂધ આપ્યું તે ગમે તેવું હોય, પણ મોતીના છોકરાએ પીધું ને તેને આખે શરીરે ફૂટી નીકળ્યું છે.'

મોતી શેઠની કામ કરવાવાળી હતી. અત્યારે તે પાછળ ઊભીને બધું સાંભળતી હતી. તેણે 'હા શાબ!' કહીને સાક્ષી પુરાવી.

'અને પરમદિવસ મારી નજર ચુકાવીને એક રૂપિયો ખોટો આપી ગઈ.'

કાળી રબારણ ઉપર વસનજી શેઠનો વિશ્વાસ હતો. તેને બસોઅઢીસો રૂપિયાની જરૂરતને પ્રસંગે મદદ કરેલી.

એટલે આ ઘા શેઠને વધુ આકરો લાગ્યો. તે કાગળ લખનાર તરફ ફર્યો: 'લખો—અઠવાડિયામાં આવવાનું ચોક્કસ છે; પણ તે પહેલાં પણ નીકળી આવીએ.'

'શાબ,' કહીને નથુ જવાની તૈયારી કરતો હતો. 'એલા નથુડા! તું કેવો છે?'

'શાબ! કોળી.'

'હવેથી કોઈને ઘાસનું તરણું પણ લેવા દેવાનું નથી, સમજ્યો? અને છોકરાં જામફળ ચોરવા આવે તો પરબારાં તળાટીને સોંપી આવજે, સમજ્યો?'

'જી હા!'

નથુ ત્રણ પગથિયાં ભાગ્યે જ ઊતર્યો હશે, એટલામાં શેઠનાં છોકરાં દોડતાં દોડતાં ઉપર આવ્યાં: 'નથુડા! તું તો આંહી રખડે છે ને ત્યાં બગીચામાં તો કેટલી બધી બૈરીઓ પેસી ગઈ છે—ઘાસ કાપવાને બદલે જામફળી પાસે ઊભી છે.'

વસનજીનો પિત્તો ઊછળ્યો. તે પોતાના કારકુન તરફ ફર્યો: 'તમે જાઓ, નથુને કહી આવો કે બધાં બૈરાંને કાઢી મૂકો. જો વધુ રકઝક થાય તો પોલીસને ખબર કરો.'

જે અભિમાને એમની પાસે લોકકલ્યાણનાં કાર્ય માટે પૈસા કઢાવ્યા હતા, તે અભિમાનના જ વેગમાં તે લક્ષ્મીબાઈ તરફ ફર્યા: 'એમ? ત્યારે બીજું શું કરવાનું હતું? તેડાવો ડૉક્ટરને, ને એના દૂધ માટે ફરિયાદ નોંધાવો. અને ક્યાં ગયા મોહનલાલ?'

મોહનલાલ—એનો કલાર્ક હમણાં જ નથુની પાછળ ગયો હતો. એટલે પોતે જ ટેબલ પાસે બેસીને ડૉક્ટર પર ચિઠ્ઠી લખવા લાગ્યા. ચિઠ્ઠીમાં પૂરા ચાર અક્ષર પણ નહિ

નોંખાયા હોય, એટલામાં ગામના બેચાર ગૃહસ્થો અને તેમાં સૌથી મોખરે ગોળ ચકરડા જેવી પાઘડીવાળા, કપાળમાં ટીલું ગોને છે એવા, ને ખભે રેશમી કોરનું પોતિયું નાંખી એક હાથ ગૌમુખીમાં રાખી આવતા શાસ્ત્રીજી નજરે પડ્યા.

વસનજી શેઠે તેમને સૌને ઈંડા આવકાર આપ્યો. રઘુનાથ શેઠ જ સૌની વતી બોલ્યાઃ 'એવું છે શાબ કે શાસ્ત્રીજી બહુ જ ઊંચી જાતનુ માણસ છે. પોતે ચાતુર્માસ આહીં કરવાના છે ને ગામનો પણ આગ્રહ છે. આપ જેવા નામ માણસની મહેરબાની છે એટલે બીજી તો બધા પ્રકારની સાથ છે. પણ એમના ઉતારાપાણી માટે જો બંદોબસ્ત થઈ જાય તો ચાર મહિના સુધી ગામલોકોને એમનો લાભ મળે. પોતે તુલસીકૃત રામાયણની કથા અદ્દભુત રીતે કરે છે, અને વૈદું તો એમનુ જ.'

વસનજી જરાક શાંત થયાઃ 'એમ! વૈદું જાણે છે?'

શાસ્ત્રીજીએ ગૌમુખીમાંથી હાથ કાઢ્યા વિના માથું નમાવ્યું, 'જી! ગુરુપ્રતાપ છે.'

'મોતી!' વસનજીએ મોતીને બોલાવી. 'તારા છોકરાને લાવ.' સૌ સ્તબ્ધ બેઠા.

થોડી વારમાં મોતી છોકરાને તેડી આવી. છોકરાને આખે શરીરે ઝીણી ફોલ્લી હતી, ને શરીરમાં તાવ ભરાયો હતો.

શાસ્ત્રીજીએ ઊભા થઈને નાડ હાથમાં લીધી. એકબે વખત પોતાનાં નસકોરાં પાસે હાથ ધરી 'સૂર્ય' કે 'ચંદ્ર' જોયાઃ આંખો મીંચી ગયા, ને ઉચ્ચારીઃ 'ગુરુપ્રતાપે કહું છું કે દૂધનો વિકાર છે. વિકારી દૂધ ઉપયોગમાં આવ્યું છે.'

'કેમ ! શેઠ, જો આ કાગળ, આ સર્ટિફિકેટ. આપણામાં કોઈ આપની જિંદગી સામાન્ય જ વીતેલી શુભ?નાએ અનેક રોગ કાઢેલા, ને આ સર્ટિફિકેટનો ય આપનાં ફૂલતા આવ્યા.

'એ કામ અમારું નહિ, શેઠજી ! સરકારનિયુક્ત અધિકારી જ આવા કામમાં યોગ્ય વ્યક્તિ ગણાય.'

એટલામાં ગોમનલાલ પાછો આવ્યો. તેણે ખબર આપ્યા કે બધાં શેઠ લક્ષ્મીચંદને મળવાનું કહીને આ તરફ આવ્યાં છે.

વસનજીને વૈદના જવાબથી જરાક ખરાબ લાગ્યું હતું, તેને બિચારાનું આ ધાંધલ વધારે અયોગ્ય લાગ્યું. તે રોજનું ખાનું બંધ કરી જરાક સ્વસ્થ થયો.

'શેઠસાહેબની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોય તો પછી મળવા આવીએ,' એમ કહી વૈદે રઘુનાથ સામે જોયું. 'આવાં કામ તો કર્યાં જ ભલાં, એ સિદ્ધાંતના અનુયાયી હુશિયાર વાણિયાએ આંખ મીંચી, પશ્ચિમબુદ્ધિ બ્રાહ્મણને મૌન રહેવા ઇશારત કરી. વસનજી શેઠે તે જોયું ને પોતાને પણ તેનો ઉપાય અચાનક મળ્યો હોય તેમ જરાક મોં મલકાવતા બોલ્યાઃ ' આ ઘર તમારું જ છે. એમાં કાંઈ શંકા જ હોય નહિ. પણ તમે મને કાલે સાંજે મળવાનું રાખો તો ?'

વૈદ તો તરત ' જી હા ! ભલે ' કહીને બેઠો થઈ ગયો, પણ વાણિયો કળી ગયો કે શેઠે ગોથું માર્યું છે ને હવે ફરી હાથમાં આવવા મુશ્કેલ છે !

' આજે સાંજે તો આપને '—તેણે છેલ્લો દાવ ફેંક્યો. વસનજીએ ઠંડી મીઠાશથી જવાબ વાળ્યોઃ ' કામ છે. અને

કાલે સવારે પણ કામ છે. તમારે કાલે સાંજે આવવું.' દેખાતી મોટાઈથી પણ ઉદ્ધતાઈભરેલી રીતે તે ખુરશી પરથી બેઠો થયો. 'મોતી! પાનસોપારી લાવ તો,' એમ બૂમ મારી, ઇશારતથી મોહનલાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. 'જા તારી બાઈને કહે કે બૈરાંઓને ચોખ્ખું સંભળાવી દે.'

મોહનલાલ ગયો, અને મોતી પાનસોપારી લાવી તે લઈને બીજા સૌ પણ ગયા. એમને જતા જોઈને વસનજીએ એક કરડી દૃષ્ટિ ફેંકી નિષ્ઠુર હાસ્ય કર્યું, અને આ હાસ્ય પાછો ફરેલો પોતાનો કલાર્ક મોહનલાલ સાંભળે છે, એ જોઈને વસનજી શેઠે ગંભીર દેખાવ ધારણ કર્યો.

'મોહનલાલ! કાણી પાસે કેટલી રકમ લહેણી છે?'

'જી! રૂપિયા અઢીસો આશરે છે.'

અધિકારીની ઢબથી શેઠ બોલ્યા: 'આજ ને આજ વસૂલ કરો.' શેઠનો ફરેલો સ્વભાવ જોઈને જરાક ગભરાયેલો કલાર્ક સમજ્યો ન હોય તેમ કરીને 'જી!' કરીને ઊભો.

શેઠે એ જ અવાજે કહ્યું, 'આજ ને આજ વસૂલ કરો. ઘર વેચે, દોરદાંખર વેચે, ગમે તે કરે. બોલાવો કાણીને— એને પૈસા આપ્યા હતા, એટલા માટે એ ખરાબમાં ખરાબ દૂધ મારે ઘેર આપે છે? બોલાવો કાણીને.'

વસનજી શેઠ રૂમમાંથી બહાર નીકળ્યા. 'અને મોહનલાલ! કાલે સવારે આપણે જવાનું છે. તમે તૈયારી કરાવી લેજો. અને પેલા રઘુનાથ શેઠ વગેરે કાલ સાંજે આવે તો કહેજો કે અચાનક મુંબઈ જવું પડ્યું છે ને હાલમાં પેલા બ્રાહ્મણના ઉતારાપાણી અહીં થાય તેમ નથી. 'સા—લા— શું સમજતા હશે આ શું બાપાની ધર્મશાળા છે?' ઉચ્ચ

વાક્ય મનમાં મોટેથી બોલીને તે બગીચામાં ફરવા નીકળ્યા. તેમણે જોયું કે રાજપરાના જીવન સાથે પોતાનો મેળ જામશે નહિ; કોઈ પણ મનુષ્ય લક્ષ્મીની છોળથી અંતઃકરણ મેળવી શકતો નથી. લક્ષ્મી કીર્તિ અપાવે, વાહવાહ કરાવે, ખુશામતિયા અને આશ્રિતોની સંખ્યા વધારે, પણ જીવનના મર્મમાં પ્રવેશ કર્યા વિના પ્રેમ તો મળી શકે જ નહિ. પણ આટલી સાદી વાત વસનજી ભૂલી ગયા; તેમણે માન્યું કે ઉદારતાના બદલામાં પ્રેમ મળવો જોઈએ. પણ નાઃ ઉદારતા ઘણી વખત શ્રીમંતમાં તો લાગણી કરતાં અભિમાનમાંથી—લોકલજ્જામાંથી જન્મે છે. એને બહુબહુ તો એક પ્રકારની પ્રણાલિકા પ્રત્યેની માનવૃત્તિ કહી શકાયઃ અને એનો બદલો પ્રેમ ન જ હોય. પ્રેમને મેળવવા માટે દુનિયામાં પ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. પણ વસનજી ઊંધા વિચારે જ ચડ્યા હતાઃ 'આ લોકો શઠ છે. ગુલામ થવા માટે જ લાયક છે. કડક બનો તો કામ આવે—વગેરે.' તેમણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે કાલે મુંબઈ જવું. રાજપરાના જીવનમાં પોતાનું સ્થાન નથી; મુંબઈના જીવનમાંથી પોતે સરી જાય છેઃ માટે એવા ત્રિશંકુ બનવા કરતાં, કાલ ને કાલ મુંબઈ તરફ રવાના થવું.

પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરવા તે બગીચામાં ન જતાં પાછા ફર્યાઃ લક્ષ્મીબાઈ સામે જ મળ્યાં; 'આ લોકો ખાવા માટે જામફળ લઈ જાય તેને ચોરી જ ગણતા નથી! એ લોકોને એટલી સામાન્ય બુદ્ધિ પણ નથી.'

'બધા જંગલી જેવા છે!'

બીજે દિવસે સાંજે રઘુનાથ શેઠ વગેરે વસનજી શેઠના બંગલા પાસે ફેરાફેરા કરતા હતા. દરવાજો બંધ હતો, ને કારકુન મોહનલાલ બહાર ગયો હતો.

થોડી વાર પછી તે આવ્યો ત્યારે રઘુનાથ શેઠે પૂછ્યું: 'કેમ, શેઠસાહેબ તો અચાનક જ ગયા.'

'હા, એમને હજારો કામ હોય ને?'

'હા, બાઈ, હા. મોટાને મોટી ઉપાધિ. આપણા શાસ્ત્રીજીનો બંદોબસ્ત તમને કહેતા ગયા છે?'

'હા. હમણાં આંહી કોઈનાં ઉતારાપાણી થાય તેમ નથી,' અને શેઠના સ્વભાવનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ કારકુને ઉમેર્યું: 'આ કાંઈ ધર્મશાળા નથી.'

સૌ ચકિત થઈ ગયા: પાછા ફર્યા ત્યારે અંદરઅંદર વાતો કરતા હતા: 'ગમે તેમ પણ મુંબઈના માણસ એટલે લુચ્ચાના સરદાર સમજવા. અને પાછા નાસ્તિક.'

શેઠ વસનજી એ જ વખતે ગાડીમાં લક્ષ્મીબાઈને કહી રહ્યા હતા: 'ગામડાનાં માણસો જંગલી જેવાં અને પાછાં શઠ.'

ગાડી જેમજેમ રાજપરાથી દૂર થતી ગઈ, તેમતેમ શેઠનું હૃદય પણ તેનાથી દૂરદૂર થતું ગયું.

જીવનનું પ્રભાત

મોરલા ટહુકે, લીલાંછમ જેવાં ખડ પથરાઈ જાય, અને સૃષ્ટિ નવું સૌંદર્ય ધરે એવો વરસાદ ન હતોઃ વૃષ્ટિ ન હતીઃ પવન પણ ન હતોઃ હતો આકાશ ને પૃથ્વી એક થાય તેવો, હાથીની સૂંઢ જેવો, પ્રલયના ભયંકર રૂપ જેવો, રાત અને દિવસનો, અખંડ અને પ્રચંડ, પૃથ્વીએ ન અનુભવેલો એવો બારે મેઘનો ધોધમાર હલ્લો. એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, ત્રણ દિવસ નહિ, સાતસાત દિવસ સુધી માણસો, પશુ, પંખી અને જડ સૃષ્ટિ બધાં, પોતાનાં ભાન અને ભેદ ભૂલીને, આકાશ સામે એક મીટ માંડીને જોઈ રહ્યાં હતાં કે ક્યાંય, એકાદ ધોળું વાદળું દેખાય છે! એકરસ બનેલા સોયરા જેવા આસમાની આકાશમાં, દયાના બિંદુ જેવું ક્યાંય અજવાળું દેખાય છે!... પણ આ તો પ્રલયકાળનાં છૂટેલાં વાદળાં સોસો થરમાં આકાશ પાથરી રહ્યાં હતાં... અત્યંત ગંભીર શાંતિ હતીઃ એક પાન પણ ન ફરકે ને શ્વાસ પણ ન સંભળાય એવી ગંભીર, ભયાનક ધ્રુજારી છૂટે તેવી, નિરાશાના સમુદ્ર જેવી શાંતિ હતીઃ માત્ર એકધારો

અને અખંડ વરસાદ વધારે ને વધારે જોરમાં પડ્યે જતો હતો.

પશુ, પંખી કે માણસ કોઈ જ કાંઈ બોલતાં ન હતાં: સૃષ્ટિ નિઃશબ્દ થઈ હતી: જ્યાં બહારની ભાષા વિરમી જાય ને સાચી ભાષા શરૂ થાય એવો, અરસપરસનાં દુઃખનો મેળો વખત આવ્યો હતો. ભાષા નાશ પામી હતી: શબ્દો વિરમી ગયા હતા: ઇશારત નકામી થઈ પડી હતી: સૌ પશુ, પંખી ને મનુષ્ય, એકબીજાથી સમજી શકાય તેવી, માત્ર સાચી આંખની ભાષા બોલી રહ્યાં હતાં.

અને એવા અખંડ પંદર દિવસ ગયા ત્યારે બધાએ આંખોથી વાતો કરી લીધી કે આ વરસાદ નથી: આ તો પ્રલયકાળનું ધૂર્જટિના રુદ્રસ્વરૂપનું તાંડવનૃત્ય ચાલે છે!...અને છેલ્લામાં છેલ્લા માળ, છેલ્લામાં છેલ્લી વૃક્ષની શાખા, નાના ડુંગરા અને મોટી મહેલાતો જલનિધિમાં પડેલાં નાનાં ટેકાં હોય તેવાં બનવા લાગ્યાં: માનવજાત, શું હિંદુ, મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન કે આફ્રિકન, એક મોટા પર્વતના શિખર પર ઊભી થઈ ગઈ હતી: મનુષ્યોના ખભા પર વાંદરાં બેઠાં હતાં: વાંદરાના માથા પર સર્પો ચઢી બેઠા હતા: ગરીબ જેવા બનીને સિંહ મનુષ્યનાં બચ્ચાં પાસે આંખો મીંચીને ઊભા હતા: અને તેમના વાંસા પર સૂંઢ નાખીને હાથી જરાક વિસામો લઈ રહ્યા હતા.

આ પર્વતના શિખર પરથી દૃષ્ટિ કરતાં પાણીપાણી અને આકાશ સિવાય બીજું કાંઈ મળે નહિ: પવન નહિ, પ્રકાશ નહિ, તેજ નહિ, છાયા નહિ, ભૂખતરસ, ટાઢ કે તાપ નહિ, લાલસા નહિ, મહત્ત્વાકાંક્ષા નહિ, ભય નહિ, કાંઈ નહિ. માત્ર એકબીજાની સામે જોતા હતા ત્યારે ન

[illegible]

અત્યંત મનોહર બની ગઈ, અને જડ કે ચેતન કોઈનો શબ્દ ન હોવાથી નિઃશબ્દ શાંતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંગીતના સ્વર સંભળાવા લાગ્યા.

આખી સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જોવા માટે જે ભાગ્યશાળી પુરુષ જીવતો રહ્યો તે સૂર્યોદય થતો જોઈને ઘેલોઘેલો બની ગયો : સૃષ્ટિ, સમાજ અને સંગાથ સર્વસ્વની નિશાની ગુમાવ્યા છતાં જ્યાં સુધી જીવનની નિશાની છે, ત્યાં સુધી મનુષ્યમાં નિરાશા

જન્મની નથી.

આ યુવાન માણસ જેને હવે પોતાનું શું નામ છે અને નામ છે કે નહિ એની પણ દરકાર ન હતી, જેને ખંડ, દેશ, જાતિ કે ભાષા વડે બીજા કોઈથી જુદા પડવાપણું ન હતું, અને જેને પ્રાપ્તિ, રાજ, લક્ષ્મી, વૈભવ, અદેખાઈ કે મહત્ત્વાકાંક્ષા સાથે કાંઈ લેવાદેવા હતી નહિ, તે હવે પોતાના જલનિધિથી રક્ષિત ને મર્યાદિત નાના સરખા ડુંગરા જેવા પ્રદેશમાં રહેવા લાગ્યો : મોજાંમાં એંચાઈ આવતી, કોઈ કોઈ પેટીમાંથી, કાંઈક ને કાંઈક ખાવાનું મળી રહેતું : ઉપરાંત તેણે નાનું જેવું ખેતર બનાવીને, જે બિયાં મળ્યાં તે વાવીને, થોડાંઘણાં વૃક્ષો ઉગાડવા પ્રયત્ન કર્યો. સમય જતાં એની નાની સુરેખ ઝૂંપડીમાં, વેલની છાયા નીચે, ફૂલના છોડ શોભવા લાગ્યા. એકલો હોવા છતાં પણ તેણે વ્યવસ્થા, શાંતિ ને સુઘડતા આણ્યાં. અને પોતે જે જીવન જીવવાને ટેવાયેલો હતો, તે જીવનના ભાંગ્યાતૂટયા અવશેષો સાચવવામાં જ એને આનંદ આવવા લાગ્યો.

• • • •

તદ્દન સ્વતંત્ર અને એકલું જીવન, પહેલાં તો ખૂબ ખૂંચવા લાગ્યુ. સૂર્ય, ચંદ્ર તારા, પાણી, આકાશ ને ફૂલછોડ જાણે માનવતા ધારીને જ ઊભાં છે એમ તેને લાગ્વા માંડયું. સૂર્ય ઊગે, કે તારા નીકળે, કે ચંદ્ર ખીલે, એટલે એને મન કોઈ સજ્જન મિત્રને મળ્યા જેટલો સંતોષ થવા લાગ્યો. ઋતુઓ પણ આનંદ આપવા લાગી. પવન સજીવ લાગવા માંડયો. તેમની સાથે વાતો કરવા માટે તે કવિતા જોડવા લાગ્યો. એવી રીતે તે એકધારું, એકલું ને શાંત જીવન

ગાળવા માંડ્યો.

જેમજેમ જળ શમતાં ગયાં તેમતેમ છૂટાછવાયા પર્વતોનાં અનેક શિખરો દેખાવા લાગ્યાં. તે બધામાં પણ ક્યાંય વસ્તી હતી નહિ. જાણે શરીરમાં અનેક ઘા પડ્યા હોય, તેમ જૂની પૃથ્વી પર પડેલા આ ઘા જોઈને તથા તેને માનવકુલવિહોણી દેખીને આ જુવાનને દુઃખ થવા લાગ્યું. તેને એમાંથી એક પણ ટાપુ પર વાવટો બાંધવાનું મન થયું નહિ: એ તો હતો ત્યાં ને ત્યાં, પોતાના જ ટાપુનો પોતે રાજા, પ્રધાન, સિપાઈ ને રસોયો બનીને રહ્યો.

એક દિવસ તે આથમતા સૂર્યને જોઈ રહ્યો હતો. દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં ડૂબતું સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ અત્યંત મનોહર લાગતું હતું. પણ તેણે જરા બારીકીથી જોયું તો જાણે નાની સરખી હોડી હંકારીને, દૂરદૂરથી સમુદ્રના તરંગ પર ચડતેઊતરતે ચડતેઊતરતે કોઈ ચાલ્યું આવતું હોય તેવું લાગ્યું. જે જૂની સૃષ્ટિ સ્વપ્ન જેવી મિથ્યા બની ગઈ તેમાંથી આ કોઈ પોતાનો સજ્જન મિત્ર ઊગરી આવ્યો કે શું એવા આશ્ચર્યથી એ દિશા તરફ વધારે ધ્યાનથી તે જોવા લાગ્યો.

હોડી હાંકનારે તેની સામેના ટાપુ પર વિસામો લીધો, અને આવીને ચારે તરફ ચકિત દૃષ્ટિથી જોવાનું શરૂ કર્યું. આ જુવાન માણસે તે ટાપુ પર વધારે બારીકીથી જોયું ત્યારે તે આશ્ચર્યથી ને આનંદથી ઘેલા જેવો બની ગયો હતો.

હોડી હાંકીને આવનારે જેવો ટાપુ પર પગ મૂક્યો કે તરત જ સંધ્યાના રંગ જેવું તેનું સુંદર શરીર દેખાયું : આછા ઉત્તરીયમાંથી તેના ગૌર શરીર પર ચારે તરફ મધુમાધુર્ય જાણે

કાળા સુંદર વાળ દેખાયા; અને જ્યારે તેણે જુવાનના ટાપુ તરફ જોવા માટે મોં ફેરવ્યું, ત્યારે તેના ઓરિંદ પર દિવસનાં ઊંચાં કિરણો પડીને, તરત જ અંધકાર વળ્યો: એટલે, અર્ધ-ખુલ્લા અર્ધ અણખૂલ્યા પ્રભાતના તેજ જેવી એની મૂર્તિ દેખાતી ન દેખાતી થઈ ગઈ. જલનિધિમાં અચાનક ઊગી નીકળેલા કમળ જેવી આ સુંદરી આ જુવાનની સંગાથે આખી રાત્રિ જાગૃત સ્વપ્ન જેવી બનીને ગઈ; અને પ્રભાત થતાં ક્યારે હું એને જોઉં, એ તાલાવેલીમાં પેલા જુવાનને તારા, ચંદ્ર, આકાશ ઉજ્જ્વળ રાત્રિ, અને અદ્ભુત નિઃસ્તબ્ધતા કોઈનું ભાન ન રહ્યું.

પ્રભાત થયું. આજના જેવું સુંદર એ કોઈ દિવસ બન્યુ ન હતું. ક્યારેક કુદરતને પણ આભૂષણો પહેરવાનો શોખ જાગે છે. આજનું પ્રભાત એવું હતું.

પેલો જુવાન માણસ તે અનામી સુંદરીને નિહાળવા ક્યારનો જાગી ગયો હતો. સૂર્યનાં હજારો કિરણો જલનિધિના તરંગ પર રમવા માંડ્યાં હતાં. પવન ઠંડો, મૃદુ ને માદક બન્યો હતો. આકાશ ચોખ્ખું ને ભૂરું હતું. પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, પવન ને તેજ પોતપોતાનું સાદું પણ અદ્ભુત સૌન્દર્ય ધારી રહ્યાં હતાં: એ વખતે, પેલા જુવાને પેલી અનામી સ્ત્રીને ટાપુ પર ફરતી નિહાળી.

તેણે તેને સાદ પાડી પાડીને બોલાવવા માંડી, પણ સાદ પહોંચ્યો ન હોય કે પછી ભાષા સમજાઈ ન હોય, સુંદરી તો એક પથ્થર પર બેસીને સૂર્યને જ નિહાળવામાં તલ્લીન બની રહી. તેના વાળ સાથે પવન ગેલ કરતો હતો.

ને સૂર્યનાં કિરણ નિહાળતી હતી, અને સમુદ્રના જલતરંગના છંટકાવથી એના ગોરા પગ ધોવાતા હતા.

જુવાન માણસ અગાધ જળ નિહાળી રહ્યો. ડુંગર જેવા તરંગો પર ચાલવાની તેની હિમ્મત ચાલી નહિ. તે હતો ત્યાં ને ત્યાં બેઠો રહ્યો. એક બીજાને જુએ તેટલા સાંનિધ્યમાં હતાં, કોઈ કોઈને મળી શક્યું નહિ ને એમ ને એમ સાંજ પડી ગઈ.

અને એવી તો ઘણી સાંજસવાર ચાલી ગઈ. બન્નેમાંથી કોઈ કોઈને મળવાની જરાય તમન્ના હોય તેમ લાગ્યું નહિ.

એક સાંજ બહુ રૂપાળી હતી. રૂપારણ નદીમાં પગ ધોઈને ચોખ્ખી બને ને તેના ગોરાગોરા પગમાં ઝૂંટણાં ઉઠી નીકળે તેમ આકાશની ભૂરીભૂરી ભોમાં નાનીનાની વાદળી પથરાઈ ગઈ હતી. છેક નમતી સાંજે જ્યારે સૂરજદાદાએ એના પર ભાત કોતરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો આખું આકાશ, કણબીની લાડકી કન્યાએ પહેલે આણે પહેરવા માટે સાચવેલા નવાનોક ચણિયા જેવું, રેશમથી ભરેલું બની ગયું. રૂપાળી સાંજ હતી.

આકાશમાં જ્યારે ચાંદો આવ્યો ત્યારે તેણે પૃથ્વીને છાનીછાની રસની વાતો કહેવાનું શરૂ કર્યું. વૈશાખી પૂનેમ હતી. આખો ચાંદો હતો, અને જલનિધિ એને નિહાળીને છોળ ઉપર છોળ ઉછાળતો ગાજી રહ્યો હતો.

સાહસ કરવાનું મન થાય, પ્રેમની પાછળ મરવાનું મન થાય, વેદનાનો અંત લાવવા એક વખત ઝુકાવવાનું મન થાય, એવી સરસ ચાંદની ખીલી હતી. આ વખતે એકાંતમાં

પેલો જુવાન એકલો ઊભો હતો. જલતરંગ પર ચમકતી ચાંદની જોઈ, પર્વતમાળા પર ફરતી રૂપેરી રાત જોઈ, નિઃશબ્દ રાત્રિમાંથી આવતા શબ્દો સાંભળ્યા, તે પોતાના સ્થાન પરથી અચાનક ઊભો થયો.

ટાપુના કિનારા પર પહોંચ્યો ત્યારે ઘુઘવાટ કરતા જલતરંગો તેના મનુષ્યત્વની મશ્કરી કરતા હોય તેમ ગર્જી રહ્યા હતા. તેણે જરા કાન દીધા. સ્ત્રીના સ્વરનું, ન સમજી શકાય તેવી ભાષામાં બોલાતું સુંદર ગીત પેલા ટાપુ પરથી આવતું હતું; ગાનારની પિછાન ન હતી, ભાષા અજાણી હતીઃ પણ રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતા ઊકીને બોલે તેમ તેના શબ્દો ચોખ્ખા હતા. અજાણી ભાષામાં બોલાતું પણ જાણીતી અને જૂનામાં જૂની વાતનું તે સંગીત હતું. જે વિશ્વવ્યાપી છે અને છતાં જેને સૌ બારણેથી જ વળાવી દે છે, જેને માટે દુનિયા છે અને છતાં દુનિયામાં જેને માટે સ્થાન નથી; એવા પ્રેમનું મધુર ગીત હતું.

જીવનમાં જે મનુષ્ય દર પળે વિચાર કરવા થોભે છે તેને ક્યારેય અકસ્માતનો આનંદ આવતો નથી. વિચાર કરવાની આ પળ જ નહોતી. પેલા જુવાને શું થશે તેનો વિચાર કર્યા વિના, કેટલું દૂર છે તેના ભાન વિના, ક્યાં જવું છે તે દિશા જાણ્યા વિના, રૂડી ગત જોઈને, અને આવી રાત્રે મરવામાં પણ આપઘાત નથી એટલો જ વિચાર કરીને જલનિધિમા પડતું મૂક્યું: તે સમુદ્રના તરંગ પર ચડ્યો, અને ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યો. ત્યારે જ એને ખબર પડી કે અજાણ્યા ને ઊંડાં પાણી કાપવામાં વળી કંઇ ઓર મજા છે.

ટાપુ પર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પેલી અનામી ને અજાણી

સ્ત્રીને શિલા પર બેસીને ગીત ગાતી જોઈ. તેણે હોઠ જરા પણ ઉઘાડ્યા નહોતા: એક પણ તાન કે લયની તલ્લીનતા એવી નહોતી. સહજ જ તે ગાયાં કરતી હતી, અને તેનું ગાન સંગીત બનીને પથરાઈ જતું હતું.

જુવાન ધીમે પગલે છેક તેની પાસે ગયો.

પેલી સ્ત્રીના રૂપાળા વાળમાં સુંદર ફૂલો હતાં. તેના નાજુક શરીરમાંથી સુવાસ ફેલાતી હતી. તેના ગોળગોળ મોં ઉપર ગુલેગુલાબની ખીલતી કળી જેવા, બે સુંદર હોઠ અજબ માધુર્ય રેડી રહ્યા હતા: ચંદ્રલોકમાંથી અકસ્માત નીચે પડેલી અપ્સરા જેવી તે સુંદર હતી.

જુવાન તેની સામે નિહાળી રહ્યો, પણ પેલીનું સંગીત ધીમું પડ્યું જ નહિ. પેલો જુવાન ધીમે રહીને તેના પગ પાસે બેસી ગયો. અનામી સ્ત્રી પોતાનું ગાન આગળ ચલાવ્યે ગઈ.

ગાનનો એવો ભાગ આવતો લાગ્યો કે જ્યારે જુવાનના અંગેઅંગમાંથી જાણે સાદ થવા લાગ્યા—જાણે નિઃસ્તબ્ધતામાંથી અગમ્ય શબ્દો છૂટવા લાગ્યા—જાણે જીવનની સર્વોત્તમ ઘડી મૂર્તિમંત ખડી થઈ ગઈ! તેણે સહજ જ અત્યંત મીઠાશથી પ્રેમભરેલા અવાજે પેલી સુંદરીને પૂછ્યું:

'અજાણી સ્ત્રી, તું કયા દેશમાં રહે છે, ને આ તું શું ગાઈ રહી છે?'

પેલી યુવતી મીઠું, જાણે છીપમાંથી મોતી ચમકતાં હોય તેવું સુરીલું ને પ્રેમભરેલું હસી: પણ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

'તમારો દેશ કયો? તમારી જાત કઈ?...' પેલા જુવાને બીજા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

ગાન એકદમ બંધ થઈ ગયું. નીરવતા વ્યાપી ગઈ. 'જ્યાં શબ્દ નથી એ મારો દેશ. જ્યાં નામ નથી એ મારો પંથ' —એવો જવાબ જાણે આપોઆપ આ મૌનથી જ મળી ગયો હોય તેમ જુવાનને લાગ્યું.

પણ જુવાન હજી આગળ વધ્યો; પોતે જે જીવન જીવી ચૂક્યો હતો, તેના થોડાઘણા રહ્યા અવશેષોમાંથી તેણે એક યોગ્ય વાત શોધી કાઢી.

'તમે . . . ત . . . મે પરણ્યાં છો?'

પેલી સ્ત્રી ખડખડાટ હસી પડી. તેણે કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

શરમિંદો બનીને તે જુવાન ચુપચુપ બેઠો રહ્યો. પણ તેના મનમાં ગડમથલ ચાલી રહી હતી: 'આ સ્ત્રી ક્યાંની હશે? તેનો દેશ કયો હશે, તેની નાત કઈ હશે?' પોતે જે જીવન જીવવાને ટેવાયેલો હતો તેમાં, આ પ્રશ્નો જ જીવનના પ્રશ્નો ગણાતા અને બીજું બધું તો ગૌણ જ મનાતું.

'અજાણી સ્ત્રી!' અંતે તે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ: 'તું ક્યાંથી આવી?'

સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો: 'સૃષ્ટિ બધી ઘૂમી ગઈ છું. હું ક્યાંથી આવી છું તેની મને ખબર નથી.'

સૃષ્ટિ જીવતી હોય તોપણ કોણ ક્યાંથી આવે છે, એનો ખરો પત્તો લાગતો જ નથી, એ વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના તે આગળ વધ્યો.

'ત્યારે તમારી જાત તો તમને યાદ છે ના?'

પેલી સ્ત્રી હસી પડી:

'જુવાન માણસ તારે શું કહેવું છે? તું માગે છે તે બધું મારામાં હોય તો તારે શું કહેવું છે? બોલ, નિશ્ચિંત મનથી વાત કરી દે.'

આટલા જળપ્રલય પછી, જીવનની સર્વ વ્યવસ્થા જેમ હતી તેમ સાંગોપાંગ જળવાય તો જ જીવન ગણાય, એવી ઊંડીઊંડી અભિલાષા જેના અંતરમાં ઘર કરી રહી હતી તે જુવાને આસ્તેથી જવાબ વાળ્યો:

'અજાણી સુંદરી હું તને ચાહું છું!'

સુંદરી જરાક દૃઢ રીતે ટટ્ટાર થઈ: 'અજાણ્યા પુરુષ એક વાર ફરીથી કહે તારે શું જોઈએ છીએ?'

'મારે તને ચાહવી છે, હું તને ચાહું છું. હું તને પરણવા, પણ રહે—તારી જાત કઈ છે?'

પેલી સ્ત્રી બેઠી થઈ ગઈ.

'તું દેશ કે જાતને ખાતર પરણે છે કે પ્રેમને ખાતર? અજાણ્યા પરદેશી! તું પ્રેમી નથી લાગતો, તું તો કોઈ જાત કે દેશ વિષે પક્ષપાત કરનારો કાયદાશાસ્ત્રી લાગે છે! અને હું—હું તો સ્ત્રી છું; મારે તો પુરુષને અને પ્રેમને પરણવું છે, કાયદાશાસ્ત્રીને નહિ. જા, જા, જતો રહે! જ્યાં દેશ અને જાત જાણ્યા પછી પ્રેમ થતો હોય એવા પ્રદેશની હું નથી.'

અને તેણે પેલા પુરુષની સામે પણ જોયા વિના ફરીથી પેલું ગાન જગત જેટલું જૂનું ને પ્રેમ જેવું અમર શરૂ કર્યું. એ પ્રેમનું જૂનામાં જૂનું નિત્યયૌવનનું ગીત હતું.

'ત્યારે છેવટે માત્ર, તમારું નામ કહેશો?'

'જા, પુરુષ ! જા; તું કોઈ પ્રેમી નથી. તું ઘર ભાડે શોધનાર કોઈ બાહ્‌ત લાગે છે. હું તો અનામી પ્રેમમાં જ માનું છું. મારે કાંઈ નામ જ નથી. અને કાંઈ નામ હોય તો આટલું જ: સ્ત્રી.'

અંતરના કોઈ અતળ ઊંડાણમાંથી આવ્યો હોય તેવો ગંભીર 'સ્ત્રી' શબ્દ સાંભળતાં જ 'પુરુષ' થંભી ગયો: તે પોતાની જાત, દેશ, વ્યવસ્થા, કાયદો ભૂલ્યો હોય, અને જાણે 'પ્રેમની ખાતર પ્રેમ' એવા કોઈ અનામી ગીતના સ્વરથી ખેંચાતો હોય તેમ આગળ વધ્યો: તે સ્ત્રીનો હાથ હાથમાં લેવા ગયો, પણ તે તેના હાથમાંથી ચપળતાપૂર્વક દૂર ખસીને ઊભી:

'તેં શું વિચાર્યું ?'

'અનામી સ્ત્રી ! મારે પણ કાંઈ જાત કે દેશ નથી. તું સ્ત્રી છે, હું પુરુષ છું: ને કોઈ અગમ્ય પ્રેરણા મને તારા તરફ મોકલે છે.'

મીઠા હાસ્યથી આવકાર દેતી પેલી સ્ત્રી પોતાનો હાથ લંબાવીને ઊભી રહી: પેલો પુરુષ તેના ટેકાથી આગળ વધ્યો.

મૃત્યુ પછી મળેલ દંપતી

ઈ. સ......ની સાલમાં થોડો વખત સીમલામાં રહેવું પડ્યું, ત્યારે ત્યાં 'છોટા બજારમાં' એક બૂકસેલરને ત્યાં હમેશાં કલાક દોઢ કલાક ગાળવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. એક વખત વૉટ્સડન્ટનની 'Aylwin' નામની સેકંડ હૅંડ બૂક ખરીદી તેમાંથી આ વાર્તા મળી આવી છે.

મારું નામ હું કોઈને કહેવા ખુશી નથી. પરંતુ જે હકીકત આપવાની છે તે ચોખ્ખે ચોખ્ખી આપીશ. આ હકીકત બનેલી છે, અને તે વિષે હું ખાતરી આપું છું. આવી વાત બની શકે એમ મેં પોતે પણ કોઈ દિવસ માન્યું નથી, અને હજી પણ ઘણા એવા છે કે આવી વાત બને એમ માનતાં આંચકો ખાશે. મારા પિતા પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતા. મારી માતા સાક્ષાત્ દેવી કહીએ તેવી હતી. સંવત. . માં ગામમાં . . . . ને ત્યાં મારો જન્મ થયો. જ્યારે હું તેર વર્ષની થઈ, ત્યારે મારા પિતાએ અમારી જ્ઞાતિના, એક સારા યુવાન સાથે મારો વિવાહ કર્યો હતો. તેનું નામ દિનમણિ હતું. દિનમણિનો સ્વભાવ ફૂલની સુગંધ જેવો

હતો. જ્યારે બોલે ત્યારે મીઠું બોલે. ને રૂપાળો તો એવો હતો. કે પછી વચન સમાય નહીં. મેં જ જ્યારે અંદર લાગતો. દિનમણિ અને હું બંને હજુ તો બાળક જ હતાં. પણ અમે માતાપિતાના છત્ર નીચે [illegible] જીવન ગાળતાં હતાં. હું હીંચકાવું ને દિનમણિ હીંચે, દિનમણિ હીંચકાવે ને હું હીંચું. બસ, હાસ્યનાંમોજાંનાં હસવું. ને મારી મીઠી માતાના ગીતના બોલ સાંભળતા, ને તે મોટીમોટી થાય એ જોયાં કરવું આમારું આ સુખી જીવન સ્મ સ્વપ્નાની માફક વહી ગયું હતું.

મને સાંભરે છે કે એક દિવસ વાતવાતમાં દિનમણિને મેં તમાચો પણ ચોડી કાઢ્યો હતો. એ તો જાણે તદ્દન મશ્કરીની જ વાત હતી. પણ મારાં બાળાં સાસુ ત્યાંથી અચાનક નીકળ્યાં તે આ જોઈ ગયાં. દિનમણિ જ્યારે સ્કૂલમાં ગયો, ત્યારે તેમણે મને બોલાવી ને પોતે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'ઇંદિરા! તું મારા દિનમણિને પણ તમાચા મારે એવી જબ્બર હવે તો થતી જાય છે.' બસ, સાસુજી આટલું જ બોલ્યાં હતાં. પણ તેમનો પ્રેમ મારા પર એવો નિર્મળ હતો કે હું તેમની પાસે તરત રડી પડી. તેમણે મને ખોળામાં લઈ છાની રાખી ને પછી શિખામણ આપી, કે હવે મારે આવા છોકરવેડા બંધ કરવા જોઈએ.

બીજે દિવસે સવારે દિનમણિ તો મને જોઈને ભડકી ગયો, ને ઓરડામાંથી એકદમ નાસીને બહાર જતો રહ્યો. મારી સાસુએ તે જોયું. તેમને લાગ્યું કે વહુએ પાછો છોકરાને કંઈક ધમકાવ્યો હશે. તે તરત જ મારા ઓરડામાં આવ્યાં. પણ હું તો હાથમાં એક થાળી ને પાણીનો લોટો

લઈને ઊભી હતી. દિનમણિની છબી એક ખૂણામાં હતી. ને તેની પાસે ઘીનો દીવો બળતો હતો. સાસુજી આ જોઈને મોં મલકાવીને પાછાં ફર્યાં. તે સમજી ગયાં કે વહુ પગને અંગૂઠો ધોઈને પીવા માટે પાણીનો લોટો તથા થાળી લઈને આવ્યાં લાગે છે, ને તે જોઈને જ દિનમણિ બહાર ચાલ્યો ગયો ! આ જોઈને સાસુજીને એવો સંતોષ ઊપજ્યો, કે મને ફરી વાર મળ્યાં, ત્યારે જોરથી, મારું મોં હથેળી વચ્ચે દબાવી, એકબે બચી કરી લીધીઃ 'દીકરી ! તું તો તારા શીલથી આ કુળમાં લક્ષ્મીસ્વરૂપે આવી છે !'

સાસુજીના આ શબ્દો હજી સાંભરે છે, ત્યારે મારા આ એકાંત જીવનમાં, આટલા દુઃખની વચ્ચે, આનંદનું એક સ્મરણ આવી જાય છે.

મારી અને દિનમણિ વચ્ચે ધીમેધીમે પ્રીતિ વધવા લાગી. અમે જે પહેલેથી તોફાની મિત્રો જેવાં હતાં. તે ક્યારેય ગંભીર તો નથી જ બન્યાં. પણ અમારું તોફાન જેમજેમ વધતું ગયું, તેમતેમ અમને લાગ્યું કે હવે એકના વિના બીજાનું જીવન અશક્ય છે. દિનમણિની ઉમર લગભગ મારા જેવડી જ—મારા કરતાં બેચાર વર્ષ મોટી હતી; પણ તેની કાઠી જરા નીચા ઘાટની ને સુદૃઢ હતી, એટલે તે હમેશાં રસિક જુવાન જેવો જ લાગતો. મને સાંભરે છે કે એક વખત મેં દિનમણિને, એની મરજી નહિ છતાં, મોટી બહેન નાના ભાઈને ધમકાવે તેમ ધમકાવી, પટાવી, ફોસલાવી નવરાવ્યો હતો, અને પછી તેના માથામાં તેલ નાખી તેના કેશ પણ મેં જ સમાર્યા હતા ! એક વખત અમે નદીએ નાહવા ગયાં, ત્યારે સાસુજી સાથે હતાં. બહુ મોડું થયું

છે એમ બહાનું કાઢીને સાસુજી વઢેલાં ચાલ્યાં આવ્યાં. અને પછી તો અમે બંને જ્યાંએ લૂગડાં ધોવાનાં પડતાં મૂકી એકબીજા સાથે પાણી ઉરાડવાની રમત શરૂ કરી! દિનમણિએ તો કંઈ વિવેક વિના મારા માથા પર ઠંડું પાણી રેડી વાળને ચીકણા કરી નાંખ્યા. પછી બહુ મોડું થયું એટલે લુગડાં જેવાંતેવાં ધોઈ ઘેર આવ્યાં. સાસુજીએ કહ્યુંઃ 'વાહ વહુ, લુગડાં તો ભલી ભાતનાં ધોયાં છે ને શું!'—મેં જવાબમાં મારા માથાના બાલ બતાવ્યાઃ ને બધો દોષ દિનમણિ માથે ઢોળી દીધો! દિનમણિએ કહ્યુંઃ "મારો વાંક નથી. તેણે સાબુ પાણીમાં પડવા દીધો ને હું તે કાઢવા ગયો, એટલામાં પગ સરતાં પાણીમાં પડ્યો ને પાણીના છાંટા ઉડયા!"

અમે બંને આમ હમેશાં કંઈ ને કંઈ ખોટાં બહાનાં નીચે સાચા પ્રેમની વાત છુપાવતાં હતાં. પણ કંઈ સાચો પ્રેમ ઢાંક્યો રહે? અને સાચો પ્રેમ, આપણે નાનાં હોઈએ ત્યારે, આવાં ખોટાંખોટાં બહાનાં નીચે સંતાઈ રહે છે.

એક વખત અમે બંને સાથે ફરવા ગયાં હતાં. ફરવામાં અમારી ગાયને માટે થોડું ઘાસ લાવવાનું હતું એટલું જ. પાછા આવતાં વરસાદે ભીંજાડયાં; તરબોળ થઈને અમે રસ્તે ચાલ્યાં. ને દિનમણિ—આજે એ વાત લખતાં આંખમાં આંસુ આવે છે—એરી તો મોહક બંસી બજાવી રહ્યો હતો, કે મારું મન મારા હાથમાં ન રહ્યું. ચારે તરફ નીલાછમ ડુંગર હતા; ને શ્રાવણનો સાચોખોટો તડકો પણ ખીલી નીકળ્યો હતો. મેં દોડીને તેના હાથમાંથી બંસી ઝૂંટવી લીધી, ને ગાલ પર હેતથી એક્ચાર ટપલી લગાવી તેના મોંને સ્નેહના ચુંબનોથી ભીંજવી દીધું. એ વખતે દિનમણિ એવો

કર્યું કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે ! જો આ અગ ઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બન્નેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અંતે કબૂલ થયો.

ડૉક્ટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ભાગ હતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ આળોટી પડી. જ્યારે મારાં સાસુજી મને શોધતાં આવ્યાં, ત્યારે આ દશ્ય જોઈને બોબે પાણીએ રોયાં; ને વારંવાર બોલ્યાંઃ 'દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે!'

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું હવે લંગડી-લંગડી ઘરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત બની અહીંતહીં ફરે છેઃ પણ તે ડગલે ને પગલે મારી સામે જોઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ત્યાર-પછી થોડો સમય રહીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે. ઘરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત ભયંકર તાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ ખોવાયાં. સ્થિતિ એવી ભયંકર હતી, કે કેટલાકનાં ઘરમાં તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ નાનાંનાનાં છોકરાં, ભૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકાસીને બેઠાં રહ્યાં હતાં ! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી ગયાં ને પોતે ગાંડી થઈ નદીમાં ડૂબી મરી ! માણસ સાંજે વાતો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને શ્મશાન-ભેગો કરવાનો હોય ! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

કહ્યું કે તમારે તમારી માનું માગ લેવું છે કે સ્રીનું લેવું છે? હવે આ અબઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બંનેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અતિ કજૂસ થયો.

ડૉક્ટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ભાગ હતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટલે પડી. જ્યારે મારાં સાસુજી મને શોધતાં આવ્યાં, ત્યારે આ દૃશ્ય જોઈને બોખે પાણીએ રોયાં; ને વારંવાર બોલ્યાં: 'દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે!'

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું હવે લંગડી-લંગડી ઘરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત બની અહીંતહીં ફરે છે; પણ તે ડગલે ને પગલે મારી સામે જોઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ત્યાર-પછી થોડો સમય રહીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે. ઘરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત ભયંકર તાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ ખોવાયાં. સ્થિતિ એવી ભયંકર હતી, કે કેટલાકનાં ઘરમાં તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ નાનાંનાનાં છોકરાં, ભૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકાસીને બેઠાં રહ્યાં હતાં! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી ગયાં ને પોતે ગાંડી થઈ નદીમાં ડૂબી મરી! માણસ સાંજે વાતો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને સ્મશાન-ભેગો કરવાનો હોય! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

કહ્યું કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે? હવે આ અબ ઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બંનેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અંતે કબૂલ થયા.

ડૉક્ટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ખંડ હતો તે કાપ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટલે પડી. જ્યારે મારાં સાસુજી મને જોવાનાં આવ્યાં, ત્યારે આ દૃશ્ય જોઈને આંખે પાણીએ રોયાં: ને વારંવાર બોલ્યાં: 'દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે!'

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું હવે લંગડી-લંગડી ઘરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત બની અહીંતહીં ફરે છે: પણ તે ડગલે ને પગલે મારી સામે જોઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ત્યારપછી થોડો સમય રહીને જ મારાં સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે. ઘરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત ભયંકર તાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ ખોવાયાં. સ્થિતિ એવી ભયંકર હતી, કે કેટલાકનાં ઘરમાં તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ નાનાંનાનાં છોકરાં, ભૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકાસીને બેઠાં રહ્યાં હતાં! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી ગયાં ને પોતે ગાંડી થઈ નદીમાં ડૂબી મરી! માણસ સાંજે વાતો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને સ્મશાનભેગો કરવાનો હોય! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

કહ્યું કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે? જો મા અબ ઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બન્નેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અંતે કબૂલ થયો.

ડોક્ટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ખપ હતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટલે પડી. જ્યારે મારાં સાસુજી મને શોધતાં આવ્યાં, ત્યારે આ દૃશ્ય જોઈને બોબે પાણીએ રોયાં: તે વારંવાર બોલ્યાં: ' દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે!'

કનૈયા જેવો રસભર્યો લાગ્યો હતો કે અમારા જીવનનો એ છેલ્લો સુખદ પ્રસંગ—હવે આજ એ નથી ત્યારે—મારા હૃદયનો એક કસૂંબલ રંગ આંખમાંથી ટપકાવે છે!

એ છેલ્લો સુખદ પ્રસંગ હતો. દિનમણિ તે વખતે મેટ્રિકમાં હતો. ત્યારપછી તે કૉલેજમાં ગયો. અચાનક એકાદ માસ પછી તાર આવ્યો: તેમાં લખ્યું હતું કે દિનમણિ શહેરની હૉસ્પિટલમાં છે, ને તેના સ્નાયુ પર 'ઑપરેશન' કરવું પડે તેમ છે.

હું ને મારાં સાસુજી એકદમ ત્યાં ગયાં. ડૉક્ટર સારો માણસ હતો. 'ઑપરેશન'ની વાત નીકળતાં, મારી સાસુના તો રામ જ રમી ગયા. ડૉક્ટરે કહ્યું કે જો કોઈ પોતાનો સ્નાયુ આપે તો દિનમણિના સ્નાયુનું ઑપરેશન ભારે ફત્તેહથી કરી શકાય. મારી સાસુ એ વાત સાંભળીને ભડકી ગયાં, ને અમે બન્ને વીલે મોંએ ઘેર આવ્યાં!

મારું જ્ઞાન બહુ થોડું હતું, પણ પ્રેમ સમજી શકું એટલા સંસ્કાર તો પિતાએ અને પરમેશ્વરે આપ્યા હતા. જ્યારે સાસુ બપોરે નિદ્રા લેતાં હતાં. ત્યારે ડૉક્ટર પાસે હાજર થઈ મેં કહ્યું, કે 'ચાલો, દિનમણિ પર ઓપરેશન કરવું છે.' ડૉક્ટર તો તૈયાર જ હતો. હવે માત્ર સવાલ એ હતો કે કોઈ પોતાની પિંડીમાંથી સ્નાયુ કાઢી આપીને દિનમણિને લંગડો થતો બચાવે'

મેં ડૉક્ટરને કહ્યું કે મારો સ્નાયુ લઈ લો. દિનમણિ એ સાંભળીને ચીસ પાડી ઊઠયો, કે ડૉક્ટર-સાહેબ મારે ઑપરેશન કરાવવું જ નથી.

મેં દિનમણિને બહુબહુ રીતે સમજાવ્યો, ને ત્યારે

કહ્યું કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે? જો મા અબ ઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બન્નેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અંતે કબૂલ થયો.

ડોકટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ખપ હતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટલે પડી. ત્યારે મારાં સાસુજી મને શોધતાં આવ્યાં, ત્યારે આ દૃશ્ય જોઈને બોએ પાણીએ રોયાંઃ તે વારંવાર બોલ્યાંઃ 'દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે!'

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું હવે લંગડી-લંગડી ઘરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત બની અહીંતહીં ફરે છે: પણ તે ડગલે ને પગલે મારી સામે જોઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ત્યાર-પછી થોડો સમય રહીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે. ઘરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત ભયંકર તાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ ખોવાયાં. સ્થિતિ એવી ભયંકર હતી, કે કેટલાકનાં ઘરમાં તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ નાનાંનાનાં છોકરાં, ભૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકાસીને બેઠાં રહ્યાં હતાં! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી ગયા ને પોતે ગાંડી થઈ નદીમાં ડૂબી મરી! માણસ સાંજે વાતો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને સ્મશાન-ભેગો કરવાનો હોય! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

આ તાવના ઝપાટામાં આવ્યો હતો. મેં ઘેરઘેર વૈદને ત્યાં વિધવિધ ઔષધો શોધ્યાં; જ્યારે ઘરમાંથી રોકડ ખૂટી ત્યારે ઘરેણાં વેચીને ડૉક્ટર તેડાવ્યો; ને જ્યારે ઘરેણાં ખૂટ્યાં, ત્યારે વાસણ વેચીને પણ ડૉક્ટરને સવારસાંજ ને આખી રાત હાજર રાખ્યો. પણ એ બધા પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા.

સવારના પાંચ વાગ્યા હતા, ને મારા ઘરનો ઝાંખો દીવો પવનમાં ચાલતો હતો. રાત્રિ નિઃશબ્દ હતી, ને પાસેના ઘરમાં ડૉક્ટરનાં નસકોરાં સંભળાતાં હતાં. દિનમણિએ તે વખતે અચાનક આંખ ઉઘાડી, ને મને પાસે આવવાની ઇશારત કરી. હું તેની પાસે ગઈ. તેના મોં પર તેજ પથરાતું હતું, ને બધાં લક્ષણ જલદી આરામ થવાનાં હતાં. 'તું હવે ડૉક્ટરને બોલાવવો મૂકી દે,' દિનમણિએ મને કહ્યું, 'મારે જવાનું છે એ વાત ચોક્કસ છે. પણ—' તેણે પોતાના જ હાથથી મારી આંખનાં આંસુ લૂછ્યાં: 'પણ હું તને પાછો મળીશ એ વાત પર વિશ્વાસ રાખજે...'

દિનમણિને એવા શબ્દો બોલતો સાંભળીને હું રડી પડી. હવે 'મારું કોણ છે!' એ વિચારથી મારું અંતઃકરણ ચિરાઈ ગયું.

પણ એ છેલ્લા શબ્દો સાથે જ દિનમણિએ મને ગીતા વાંચવા ઇશારત કરી: મેં તેમાંથી શાંતિથી બોલવાનું શરૂ કર્યું:

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम ॥
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः त्वमस्य विश्वस्य परंनिधानम ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूपम ॥

હું જેમજેમ જોતની ગઈ, તેમતેમ દિનમણિના મોં પર વધારે ને વધારે પ્રકાશ થવા લાગ્યો. છેલ્લે તેણે ન બોલવા રુખાગ્રત કરી ને બેઠા થઈને મારો હાથ ઝાલી લીધો. હું તેને ધીમેથી નીચે સુવડાવવા જતી હતી, ત્યાં ડોક્ટરે પ્રવેશ કર્યો: તેણે હાથની નાડી હાથમાં લીધી ને જાહેર કર્યું કે દિનમણિ મૃત્યુ પામ્યો છે.

ત્યારપછીની મારી કમનસીબી વર્ણવવાની મારી ઇચ્છા નથી. . . . . . . મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે દિનમણિ મને પાછો મળવાનો છે. શ્રદ્ધાથી, સંયમથી ને સ્નેહથી હું એનું સ્મરણ જાળવી રહી હતી. એક રાતે મારા માથામાં ભારે દુખાવો થયો હતો; ને પેલો સંઅડો પણ તો જાણે કળીને તૂટી પડશે એવું થતું હતું: બહાર ઘોર અંધારું હતું, અને ધીમાધીમા વરસાદથી પૃથ્વી ભીંજાયેલી હતી. મારા ઘરમાં હું એકલી અનાથ પડી હતી. વરસાદનાં ટીપાં અંદરના શબ્દ જેવાં રમણીય લાગતાં હતાં: મારો જુવાન આત્મા ભૂતકાળના પડદા ચીરીને દિનમણિ સાથેની એક સુખી રાત્રિનું સ્મરણ કરી રહ્યો હતો. મનમાં હું ગણગણતી હતી:

*આજ મને સાંભરે એ રાત, કે, વાલમ આવિયાની વાત,
વરસે ધીમોધીમો વરસાદ, કે, નેવલે પાણીડાં ઊભરાય.
એવે આવ્યો બંસીનો સૂર, કે, નેહભર્યું આતમમોહનપૂર.
ઘડી લાખેણી એક એક જાય, કે, એનાં ધીમાં પગલાં સંભળાય—

*મૂળમાં આ કવિતા નથી. તેને યોગ્ય જાણી ઉમેરવામાં આવી છે.

ને ધીમેથી ઊઠી મારી પાસે આવ્યો. તેણે મારા માથા પર હાથ મૂક્યો. તે હાથ બરફ જેવો ઠંડો હતો; પણ તેની આંખમાં સુંદર સ્નેહની ઉષ્મા ઝગતી હતી.

'તને ખબર છે કે આપણા દેહનો છેલ્લો સંસ્કાર એ બીજા જીવનની શરૂઆત જેવો છે?'

'હા; એ મને ખબર છે.'

'હું તારી પાસે આવું છું એ તને ગમે છે?'

'હા; જો તમે મને નહિ ગમો તો પછી ઈશ્વર પણ મને ક્યાંથી ગમશે? તમે એટલા જ ખુશનુમા, તાજા ને સુગંધિત છો. મૃત્યુ પછી પણ જીવનમાં તાજગી રહે છે?'

તે બોલ્યોઃ 'જીવનની તાજગી જ મૃત્યુ પછી શરૂ થાય છે. મૃત્યુથી તો તમે બધાં મફતનાં ડરો છો. સુંદર જીવન હોય એને માટે તો મૃત્યુમાં બારેમાસ નવાનવા આનંદ ભર્યા છે! અમે કેટલા અધ્ધર ઊડીએ છીએ! ઘણી વખત તો અમે જોઈએ છીએ કે માણસ પોતે બંધાયો હોય, ને છતાં જાણે બીજાના યત્નથી જ પોતે છૂટી શકવાનો હોય, એમ જાણીને જીવનમાં નિરાશા ભોગવે છે! અમને અધ્ધરથી—એ દેખાવ બહુ કરુણ ને દુઃખદ લાગે છે!'

'તમે કહો છો 'અમે?' તમે કેટલાક છો?'

'એ પણ એક નવી જ સૃષ્ટિ છે. ઘણાખરા તો જેવા જીવનમાં હતા, તેવા જ ભયંકર ને ક્રૂર પણ છે!'

'હેં!'

આ વખતે દીવો પવનથી ઠરી ગયો, ને હું બૂમ પાડી ઊઠી. તેણે પોતાનો હાથ મારા હૃદય પર મૂક્યો.

'તું મારાથી ડરે છે?...પણ હા, તને ક્યાંથી ખબર

પ્રેમનો અખંડ વિશ્રામ—એ છે. તારામાં જીવન છે ને જીવનનો ભય છે. માટે હવે હું તને ફરી મળી શકીશ નહિ. ક્યાંથી તો તારું મૃ...' તેણે શબ્દ પાછો વાળી લીધો; પણ હું સમજી ગઈ કે 'મૃત્યુ થાય . .' અને તેના ઠંડા હાથ જેવો મૃત્યુનો હાથ મારા પર ફરતો મને લાગ્યો. મેં ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ઊઠીને દીવો કર્યો: ને કાલે સવારે જાણે હું રહેવાની નથી એ વાત ચોક્કસ થઈ હોય તેમ લખવા માંડી. કદાચ મેં આ તાવમાં લખ્યું હશે, એમ ધારીને મેં મારું શરીર થર્મોમિટરથી માપી જોયું છે. તેમાં ૯૮.૫ વંચાય છે. સવારે વખતે હું ન હોઉં તો મારો અનુભવ તો હશે જ. મારા વિચાર મારા શરીર કરતાં વધારે અમર રહેવાના છે એવું ધારતાં મને આનંદ થાય છે! અને આનંદની ધૂનમાં મેં અથેતિ વાત લખી છે. હજી પણ જ્યારે તે દિવસે અમે ભીંજાઈ ને તરબોળ થઈ ને જંગલમાં ચાલ્યાં જતાં હતાં, ને દિનમણિની રસભરી મૂર્તિ પેલી બંસી બજાવી રહી હતી, એ વાત યાદ આવે છે, ત્યારે મને કંઈનું કંઈ થાય છે. જીવન પછી હું દિનમણિ સાથે ફરીને જોડાઈશ તો ત્યાં જ . . . .

અહીંથી વાર્તા એકદમ અધૂરી છે. ઠેકઠેકાણે ડાઘા છે. ને કેટલાક શબ્દો ન વંચાય તેવા છે, જ્યારે ઘણા શબ્દો ઉધઈએ કોરી ખાધા છે. પણ છેલ્લા અધૂરા વાક્યમાં તો એનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. 'તો ત્યાં જ હું ફરીથી જોડાઈશ,' એવો કંઈ ધ્વનિ છે.

દુર્ગ હજી રજપૂતોનું ગૌરવ જાગતી રહ્યો હતો. ઝાલોરના કાન્હડદેએ દિલ્હીના સૈન્યને પોતાના મુલકમાં થઈ, પાટણ જવા દેવાની ના પાડી હતી. અત્યારે એ એક જ રજપૂત બનીને ઊભો હતોઃ કાન્હડદે અને એનું સામંતમંડળ હિંદુત્વને નામે મરી ફીટવા તૈયાર હતાં. અલફખાને આગળનું અપમાન સંભારી ઝાલોરને લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફરી એ મેદાનમાં ઘોડા ઘૂમવા લાગ્યા, રણશિંગાં ફૂંકાયાં, ને રજપૂતોની તલવાર લોહી પીપીને વધારે ને વધારે તીખી બનતી ગઈ. ફરી એ દેશ ડોલ્યો; ડુંગરા ડોલી ઊઠયા, ઢોલ ધબૂકયા, નગારે ઘાવ થયા; ને શુદ્ધ ગંગાજળથી નાહેલા ફરફી ઘોડા ઉપર ચઢી, કાન્હડદેનો પાટવીકુમાર વિરમદેવ અને સરદાર માલદેવ મુસલમાનોને હંફાવવા, ચારે તરફ ઘૂમવા લાગ્યા. વાતાવરણ વીરત્વથી ભરાઈ ગયું. જ્યાં જુઓ ત્યાં મૃત્યુ દેખાય—પણ જીવનારને અદેખાઈ આવે એવું. ભાટ અને ચારણોની બાનીથી તો રજપૂતોનાં લોહી, અળગડી તુરકડાઓને ધૂળચાટતાં કરીએ, એમ ભેગાનાં વેગભર્યાં નમોમાં દોડવા લાગ્યાં. મરણ એ જાણે નિત્યનો બનાવ બન્યો, અને જીવન એ જ અકસ્માત થયો.

રજપૂતાણી ઘરઆંગણે છોકરાંને ધવરાવતી, પણ એની કલ્પનાની આંખ તો, પેલી ગેર—પેલી ગેર જ્યાં એનો કંથ લોહીમાં નક્ખોળ નાહતો હશે, ત્યાં ચોંટી રહી. દરેકે દરેક રજપૂતના ઘરમાં બસ એ જ વાત હતી, એ જ ધૂન હતી, અને એ જ જોમ હતું. અને કેમ ન હોય! અલફખાનના સૈન્યને એક વાર તો રજપૂતોએ ઘેરાવ્યું હતું. પણ રજપૂતો બેપરવા બનીને નાહવા માટે એક તળાવમાં પેઠા, એ વખતે

પડે એટલે જાણે ઝાલોરનો જમણો હાથ કપાયો. દુર્ગનાં દ્વાર હમેશના કરતાં વહેલાં બંધ થયાં હતાં, ને સાંકડીસાંકડી શેરીઓ સમિયાણાનું ભાવિ જાણવા આતુર હોય તેમ અંધારામાં સોડ વાળીને ચુપચુપ ઊભી હતી.

જે વખતે આમ ઝાલોરગઢ પોતાનું ભાવિ જાણવા આતુર બની ચિંતાવાળી અવસ્થામાં ઊભો હતો તે વખતે ગઢની બહાર, જંગલમાં, આમલીના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે, બે માણસો કંઈક વાત કરી રહ્યા હતા: એકે બુકાની બાંધીને પોતાનો ચહેરો જેમ બને તેમ વધારે ને વધારે છુપાવવા યત્ન કર્યો હતો. તેનું સાધારણ કદ, સાદો દેખાવ અને ચારે તરફ શંકાની દૃષ્ટિ ફેંકીને ધીમેધીમે વાત કરવાની ઢબથી સ્પષ્ટ થતું હતું કે તે સાહસિક કે મૂર્ખ ન હતો, પણ વધારે-પડતા વ્યાવહારિક ડહાપણના બોજા નીચે દબાયેલો, એક ખૂણામાં ચાલનાર આદમી હતો. તેની સામે ઊભેલા આધેડ વયના, કંઈક લાંબા ચહેરાવાળા આદમીએ પોતાની ખાંધ પર એક લોઢાનો કુહાડો ને ગજ રાખ્યાં હતાં, અને આખું અંગરખું પહેર્યું હતું. તેને કોઈ છેટેથી સથવારો ધારે.

'પણ સાચી વાત છે ? સમિયાણાગઢ પડે તો તો રજપૂતાઈ રંડાય'' પેલા બુકાનીવાળા આદમીએ સથવારાને કહ્યું.

'હોહો વિક્રમસિંહજી ! બાદશાહ અલાઉદ્દીન તો રુદ્રાવતાર છે, અને ન માનતા હો તો પૂછો તમારા સોમેશ્વર વ્યાસને !'

'રજપૂતો પણ વિષ્ણુના વંશજ છે ને ? હરિહરે તો લડતા આવ્યા છે: હરહર નાદ છે ને બીદરિ હતના આવ્યા છે. ઝાલોરનો ગઢ આમળ આ બાદશાહનું ગોળ છે !' વિક્રમસિંહે જવાબ વાળ્યો.

બાહુલિને હિમ્મત આવી: 'મેં કહ્યું તે તમે સમજ્યા? આજે તમે રજપૂતનાં લોહી બચાવો કે ક્યારેક ખરે ટાંકણે એના જંગન મંડાય.'

'પણ શી રીતે?' ઠાકોરે શાંતિથી પૂછ્યું.

બાહુલિ છેક પાસે આવ્યો. તેણે ઠાકોરના ખભા પર હાથ મૂક્યો ને તેની સામે નજર ટકાવી.

'હું રજપૂત નથી પણ રજપૂતનું અનાજ મેં ખાધું છે. . .' તે પોતાનું મોં છેક ઠાકોરના કાન પાસે લાવ્યો: 'સિંહમલિક તમને મળવા માગે છે. સિંહમલિક—જેને એક વખત તમે જ કેદમાં પૂર્યો હતો તે જ. તેને મળો ને તે તમને ઝાલોરગઢ આપશે. હમણાં ડાહ્યા થઈ ઝાલોરગઢ હાથ કરો ને પછી તરકડાને જોઈ લેવાશે. કાન્હડદે સાથે ગાંડાઈ-ભરેલા શૌર્યમાં મરીને શું મેળવશો? ઠાકોર! સમજવા જેવું છે. ઝાલોરગઢ મેળવાશે.'

'અરે, પણ એ તો ગજબ થાય'—રજપૂતાઈ રડે ને નાક કપાય.'

'ઠાકોર! ગાંડું શૌર્ય એ વીરત્વ નથી. અનેક ચાકરી, તમને ગઢ મળશે: ને એક દી, દીનાનાથ તમારું મોં ઉજ્જ્વલ કરશે. આજ એ સરદાર કહેવા આવ્યો છે, પણ એ નહિ માનો તો કાલે તમે પોતે કહેવા જશો!'

વિક્રમસિંહનો દૃઢ નિશ્ચય સરવા લાગ્યો. તે વિચારમાં પડ્યો.

'પણ મલિક પોતે છે? સિંહમલિક—જેને મેં કેદમાં રાખ્યો હતો તે પોતે છે! તેણે કહેવરાવ્યું છે?'

'હા, હા. તે પોતે જ છે, ને તમારી રાહ જુએ છે.'

શરીર પર જોર પડ્યું. 'કોણ વૈરી આવ્યા?' ફેરવીને જોયા ન જોયા ત્યાં તેનું મોં હાથના પંજા નીચે ગૂંગળાવા લાગ્યું. બાહડનો પહેલો ભય ખૂનનો હતો. તે હાથનો ઉપયોગ કરનાર તેનાં કંઈક ઓળખીતો થયો. નીચે દબાતો હતો છતાં તે ગણગણ્યો: 'તું કોણ છે?'

'હું! તું મને નથી ઓળખતો!'

'હં, હં, હોં. કનકેશ્વર. સાંતળસિંહનો ગુરુ કે! તારો શિષ્ય તો ગયો એ જાણ્યું ને!'

કંઈ જવાબ ન વાળતાં કનકેશ્વરે તેના શરીરને વધારે મસળ્યું. બાહડ જેમજેમ છૂટવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, તેમ-તેમ કનકેશ્વર તેને વધારે કચરવા લાગ્યો. થાકથી હાંફીને અંતે બાહડ શાંત રીતે નીચે પડ્યો રહ્યો.

'બોલ હવે છૂટવું છે? છૂટવું હોય તો કહે કે તું ક્યાં જાય છે?'

'એ તો તને ખબર જ છે. સાંતળસિંહનો ગઢ ખોવરાવ્યો ને હવે ઝાલોરગઢ ખોવરાવવા.'

કનકેશ્વરે વધારે જોરથી તેને ભીંસ્યો; બાહડ ખૂમ પાડે તે પહેલાં તેના મોં પર હાથનો ભાર આવ્યો.

'સમિયાણાગઢ ખોવરાવીને તેં શું મેળવ્યું?'

'હું સમિયાણાનો ગઢવી થઈશ ને...'

'બીજું શું?'

'ઝાલોરગઢ પડશે તો વિક્રમસિંહ રાજા થશે. તારામાં ડહાપણ હોય તો તું પણ અમારી સાથે થા.'

કનકેશ્વરને વખત ગુમાવવો ઠીક ન લાગ્યો. જે વખત જાય છે તેમાં મુસલમાન સરદાર સિંહમલિક કદાચ ઝાલોર

તેને એમ ને એમ પડતો મૂકી કનૈયાલ પવનવેગે ઝાલોર ભણી જવા નીકળ્યો.

સવારે મોંસૂઝણું થવા પહેલાં એક અજાણ્યા ઘોડેસવારે ઝાલોરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તે પોતાની દેલીએ પહોંચ્યો ને ફળાવળી ઘરમાં પેઠો. રજપૂતાણી ઊઠીને દાતણપાણી કરી પૂજાના ઓરડાને જાગતી હતી. ત્યાં પોતાના ધણીનો પગરવ સાંભળી દેવસેવા મૂકી તેની નજરે પડ્યો. માથેસાથે જ મુસાફરીથી થાકેલો રજપૂત ઘડીમાં મરે તો દેતો, તો ઘડીમાં તલવાર પર હાથ દઈ ચાલતો, તેની નજરે ચઢ્યો. તેના શરીર પર થાકનાં ચિહ્ન હતાં; મન પર વિહ્વળતા હતી: ને લૂગડાં પર લોહીના ડાઘ હતા. રજપૂતાણી કંઈ તર્ક કરે તે પહેલાં ઠાકોર વિક્રમસિંહે જ કહ્યું: 'મારે થઈ! સમિયાણા પડ્યું. સાંનજસિંહ મરાયા ને મુસલમાનો મારમાર કરતા ઝાલોર પર ધસ્યા આવે છે!'

'પણ ઝાલોરને આંગણે તો તમારા જેવા એમની કમર નહિ ભાંગે? હજી કંઈ રજપૂત મરી ખૂટ્યા નથી!'

'એ બધાં ગાંડાં ચરાતન છે!'

હીરાદેવી આશ્ચર્ય ને શંકાની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિએ રજપૂત તરફ જોઈ રહી. રજપૂને તેની નજર ચુકાવી.

'એવું છે કે રણથંભોર જેવા પણ પડ્યા છે, તો ઝાલોર તો શું?'

કોઈ વીજળી ચમકે ને આંખ મીંચાય તેમ વિક્રમસિંહ બોલતાં તો બોલ્યો, પણ હીરાદેવીના મોં પર જે ચળકાટ ચાલ્યો ગયો એ જોઈને તે થંભી ગયો.

'હેં!... શું કીધું? ઝા...લો...ર શા હિસાબમાં?'

ગુપ્ત દ્વાર દેખાડ્યું છે, ને તેણે મને રાજ આપવાનું કબૂલ કર્યું છે. ગાંડા રજપૂતો પોતે મરત ને કિલ્લો ગુમાવતઃ તે મેં કિલ્લો પણ રાખ્યો છે, ને રાજ પણ રાખ્યું છે!'

'અરે રજપૂત! આ તેં શું કર્યું? નિમકહરામી—' એ જ વખતે કનકેશ્વરે દેલીમાંથી પ્રવેશ કર્યો.

હીરાદેવી જેમ વેગભરી વીજળી ચમકે તેમ રજપૂત તરફ કૂદી, પણ કનકેશ્વરને જોતાં જરા થંભી ગઈ. કનકેશ્વર છેક તેની પાસે આવ્યો. વિક્રમસિંહને ઊભેલો જોઈ તે ખંચાયોઃ પણ હીરાદેવીએ તેને આગળ વધવા ઇશારત કરી.

ક્રોધથી ધ્રૂજતા હોઠને દબાવવા તે વ્યર્થ યત્ન કરી રહી હતીઃ 'કેમ? કેમ? મહારાજ શો સંદેશો છે?'

'અત્યંત વિપરીત!'

'શું?' હીરાદેવીએ અને વિક્રમસિંહે એકસાથે પૂછ્યું.

'બાઈલુ મરાયો.'

વિક્રમસિંહ હસી પડ્યો. 'ઓ... હો! એ તો વિશ્વાસઘાતનું ફળ!'

બ્રાહ્મણે તેના તરફ અર્થવાહી દૃષ્ટિ ફેરવી, 'એમ?'

બ્રાહ્મણ કંઈક વધારે કહેવા માગે છે એ હીરાદેવી કળી ગઈ. તેણે બ્રાહ્મણને ફરી પૂછ્યુંઃ 'એ સિવાય કંઈ?'

'હમણાં જ મુસલમાનો આવશે, અને ઝાલોર પડશે.'

એક કૂદકે હીરાદેવીએ બ્રાહ્મણના હાથની તલવાર ઝૂંટવી લીધી; તેણે તેની ગળચી પકડી; દાંત ભીંસીને કહ્યુંઃ 'શું ઝાલોરગઢ પડશે, કાળમુખા? બોલ, બોલ, ઝાલોરગઢ કેમ પડે!'

બ્રાહ્મણ ખડખડાટ હસ્યોઃ 'જેની છાયામાં તું ઊભી છે

પહેલવહેલાં એ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે શંકરપ્રસાદને એકદમ એક વાત ખૂંચી: 'આટલો જાડો બાપ, આટલી જાડી મા, અને આવું પાતળું છોકરું એ શું!'

આ ગામમાં રહેવા આવ્યાને પોતાને ભાગ્યે જ પંદર દિવસ થયા હશે. તેમજ આ પરદેશી કુટુંબ પણ આ ગામમાં તો એટલા દિવસોથી જ આવેલું. શંકરપ્રસાદ ઘરમાં પેઠો. જાડા બાપને જેજે કર્યા. જાડી જેવી પેલા છોકરાની માને પણ નમસ્કાર કર્યા. પોતાની છત્રી એક તરફ મૂકી, અને 'ક્યાં છે માધુભાઈ!' કહીને એક સ્ટૂલ પડ્યું હતું તેના પર બેઠો.

પાસેના ખંડમાંથી એક નાનો ૭ વર્ષનો છોકરો આવ્યો. ૭ વર્ષનાં છોકરાં દોડતાં આવે, પણ આ છોકરો જાણે અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ચાલવાનું હોય, અને તે નિયમ એ જ જીવનસર્વસ્વ હોય, તેમ અમુક ડગ પ્રમાણે, નિયમિત પગલાં મૂકતો આવ્યો. આવીને શંકરપ્રસાદને માથું નમાવ્યું. શંકરપ્રસાદે છોકરાના બાપ તરફ જોયું. તેના ચહેરામાં સ્પષ્ટ

આવ્યા વિના નિયમ પ્રમાણે કામ કરતો થઈ ગયો. આવે, પગરખાં કાઢે, હાથ ધોવે, માથું નમાવે, છત્રી મૂકે ને અભ્યાસખંડમાં જાય: બધું પ્રાણવિનાનું, પણ નિયમસર.

એક દિવસ શંકરપ્રસાદ ભણાવવા ન બેઠા, એટલામાં પાસેના ખંડનું બારણું ઊઘડ્યું. કામ કરવાવાળી ગંગા 'માસ્તરસાહેબ, માધુભાઈને જરા બોલાવે છે' એટલું કહીને, શંકરપ્રસાદના ટેબલ પર ચાનો પ્યાલો મૂકવા આવી.

જાણે આટલા બધા દિવસના નિયમબદ્ધ જીવનમાં અનિયમિતતાને લીધે મીઠાશ આવી હોય તેમ ગંગાના આટલા સાધારણ શબ્દો પણ શંકરપ્રસાદને બહુ સુંદર લાગ્યા.

માધુ ઊઠ્યો, નમસ્કાર કર્યો, અને જાણે સિપાઈ હોય તેમ નિયમસર પગલાં ભરતો બાપના ઓરડામાં ગયો.

શંકરપ્રસાદે છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો: પણ છુટકારાની તેના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ નિશાની તો ગંગાના ચહેરા પર હતી. અવાજ ન થાય તેવે પગલે ને શંકરપ્રસાદના ટેબલ પાસે આવી: 'માસ્તરસાહેબ! ખબર પડી!' ગંગા ધીમે અવાજે બોલી ને બધમરેલે ચહેરે સામેના બારણાની તરફ તરફ જોઈ રહી.

શંકરપ્રસાદે ડોકું ધુણાવ્યું.

'શેઠ ને બાઈ લડ્યાં!'

'હેં!'

ગંગાએ નાક પર આંગળી મૂકી અને ધીમેથી બોલી: 'તમને ખબર છે નાં, આ બાઈ કાંઈ માધુભાઈની મા નથી. માધુભાઈની મા તો રાજકોટમાં છે. જ્યારથી શેઠ આ બાઈ લાવ્યા—આ બાઈ પૈસાદાર છે ને શેઠની નજર એ પૈસા

ઉપર છે—ત્યારથી તેમણે શેઠાણીને કાઢી મૂક્યાં છે, ને માધુભાઈને પોતાની પાસે જ રાખે છે. પણ એવડું છોકરું મા વિનાનું કેવું ટળવળે?—આખો દિવસ મારી પાસે આવીને માધુભાઈ માની જ વાતો કરે છે. એટલે બાઈએ આજે શેઠને કહ્યું કે માધુને એની મા પાસે મૂકી આવો. એમાંથી બોલાચાલી થઈ.'

એટલામાં તો શેઠે બૂમ પાડીઃ 'ગંગા!'

'હાં જી!' કરતી ગંગા ચાલી ગઈ, અને તરત પાછી ફરી.

'તમને શેઠ બોલાવે છે.'

શંકરપ્રસાદ ઊઠ્યા, જરાક ખમીસ સરખું કર્યું, ધોતિયું એક તરફ ખેંચ્યું, ને શેઠના ઓરડામાં ચાલ્યા.

હમેશાં તદ્દન નિયમિત રહેતો શેઠનો ઓરડો આજે અનિયમિત હતો. શેઠ ઓછા કરડા દેખાતા હતા. પેલી બાઈ ચોખા વીણવાને બદલે મોં ચડાવીને બેઠી હતી. માધુ નિયમસર અદબ વાળીને ઊભા રહેવાને બદલે એક ટેબલ પાસે ઊભો રહી 'બ્રશ' સાથે રમતો હતો.

'માસ્તરસાહેબ! બેસો,' કહીને શેઠે પાસે પડેલી ખુરશી પગ વડે આગળ ઠેલીઃ શંકરપ્રસાદ બેઠા.

'માધુભાઈને એને મોસાળ મોકલવા માટે બાઈએ હઠ પકડી છે. છોકરાનું જીવન બગડી જાશે,' શેઠને એક જ ધૂન હતી કે છોકરાને ભણવામાં ખલેલ ન પડવી જોઈએ— પછી એ મા માટે મનમાં ઝૂર્યા કરતો હોય તોપણ. હમેશાં કડક જણાતો શેઠનો ચહેરો આજે જરાક નરમ છે, તથા 'છોકરાનું જીવન બગડી જાશે' એ પાછળની ટીકા વણમાગી

આવી છે, એટલે શંકરપ્રસાદ તરત સમજ્યો, કે શેઠ હવે ચડેલું સ્ત્રીનું અસ્થિર મન ડગાવવાપૂરતી આ રમત રમી રહ્યા છે. તેણે કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. જરાક રાતા થયેલા આંખના ખૂણાને લીધે વધારે રૂપાળું બનેલું પોતાનું મોં શંકરપ્રસાદ તરફ ફેરવીને બાઈ બોલી: ' અને માધુભાઈ જાય તો તમારે મને ભણાવવા આવવાનું છે હો. મારે અંગ્રેજી ભણવું છે. '

શંકરપ્રસાદને પક્ષમાં લેવાની આ યુક્તિ શેઠ સમજ્યા, પણ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

' એવું છે, કે માધુભાઈને અત્યારે ભણવાનો વખત છે. અને..'

' હેં. હું એ જ કહું છું, ' શેઠ બોલ્યા.

ઘડી વાર શેઠાણી કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પછી એકદમ ઊભાં થયાં, અને ગંગાને હાકલ મારી: ' ગંગા ! '

' જી, બાઈસાહેબ ! ' કહેતી ગંગા હાજર થઈ.

' મારો સામાન તૈયાર કર. '

' કેમ ? '

' કેમ શું ? તમે બધ્ધે પુરુષો ભેગા થઈને એક સ્ત્રીનું હૃદય સમજી શકતા નથી. હું સ્ત્રી છું ને સ્ત્રીના હૃદયને બરાબર ઓળખું છું. શેઠ ! તમે મારી પાસે રહો, મારા થઈને રહો, એમાં તો મને અભિમાન આવે છે કે મેં તમને એક બીજી સ્ત્રી પાસેથી ઝૂંટવી લીધા છે: પણ આ છોકરાને એની મા પાસેથી હું નહિ ઝૂંટવું, નહિ ઝૂંટવું તે નહિ જ ઝૂંટવું. એમ કરું તો તો હું સ્ત્રી જ મટી જાઉં. '

ગંગા કબાટમાંથી આંટાફેરા કરીને માંડ્યા કાઢની

હતી, તે પણ શેઠાણીની વાણી સાંભળીને થંભી ગઈ.

શેઠને પણ મનમાં ગડભાંગ થવા લાગી.

'સ્ત્રી ગમે તેટલી પતિત હોય, શેઠ! પણ તે માતા તો કોઈ દિવસ મટતી જ નથી.' એટલું બોલીને શેઠાણી ઝડપથી ઊભા થઈ ને પ્રેમથી રમતા માધુને તેડી લાવી. હમેશાં અકડ રહેવા જ ટેવાયેલો માધુ આ અનિયમિતતાથી ભારે ખુશ થતો લાગ્યો.

'બોલ, માધુ બેટા, તને સૌથી વહાલું કોણ?' છોકરાએ શંકાથી, ભયથી પોતાના બાપ સામે જોયું. અને પછી પોતાને હમેશાં વહાલથી બોલાવનાર ગંગા સામે જોયું.

એક ઘડીમાં શેઠાણી ઘણુંઘણું સમજી ગઈ લાગી: 'શું સમજ્યા, શેઠ! છોકરો બોલ્યો તે સમજ્યા?'

શેઠ હસ્યા: 'બોલ્યા વિના શું સમજે? બોલ્યો છે જ ક્યાં?'

'બોલ્યો છે, બોલ્યો.'

'શું બોલ્યો?'

'માધુ! કંઈ બોલ્યો?'

છોકરે ડોકું ધુણાવ્યું.

'ઠીક, લ્યો, હમણાં તો ભણો.'

'છોકરે એક વાત કહી દીધી એના હૃદયની, સમજ્યા? આ ઘરમાં છોકરાને તમારા પર વિશ્વાસ નથી; મારા પર વિશ્વાસ નથી, મારા પર વિશ્વાસ નથી, વિશ્વાસ છે માત્ર ગંગા ઉપર. આવું છતે માબાપે નમાયું છોકરું ભણે ખરું કે!'

'કેમ જાણ્યું?'

'પુછો ગંગાને.'

'પણ તમે કેમ જાણ્યું?'

'છોકરાની દષ્ટિએ કહી આપ્યું.'

શંકરપ્રસાદ ઊભા થયા.

'કેમ માસ્તરસાહેબ?'

'બસ, બહેનની વાત સાચી છે.'

'માધુ, બેટા, તને સૌથી વહાલું કોણ? સાચું બોલજે હો,' બાઈ માધુને પૂછવા લાગી.

માધુ ઘડીક તો હસ્યો. પછી 'એ કહું? એ કહું?' એમ રમત કરતાં કરતાં બોલ્યો: 'ગંગા!'

બાઈએ એક અર્થભરી દૃષ્ટિ શેઠ તરફ કરી.

'અને એના કરતાં પણ કોણ વહાલું?— ભગવાન તને પ્રસન્ન થાય, ધ્રુવજીને મળ્યા હતા ને, તેમ તને મળે, તો તું ભગવાન પાસે શું માગે?'

માધુએ બે હાથથી મોં ઢાંકી દીધું. મોં ઢાંકી રાખીને જ તે બોલ્યો: 'મા!'

ગંગાની અને બાઈની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં, અને બન્ને પુરુષો તે જોઈ રહ્યા.

'ખાસદાર' ની શંકા

પોતાનો જૂનો રેશમી કોટ ખંખેરીને ન્યાયકોર્ટના હેડકલાર્ક મંજુલાલે તે તપાસી જોયો. ફળીમાં ઊભોઊભો મથુર પટાવાળો એક આંખ ત્રાંસી રાખીને આ તાલ જોઈ રહ્યો હતો. મંજુલાલ દસ વર્ષે પણ કોટ ન બદલે, તેમણે છેલ્લા ચારપાંચ માસમાં એ કોટ બદલ્યા, અને એક બાંડિયું પણ બદલ્યું. 'પણ' એટલા માટે, કે બાંડિયું તો નીચે પહેરવાનું એટલે જેવું હોય તેવું ચાલે એવું મંજુલાલને વારંવાર કહેતા મથુરે પોતે જ સાંભળ્યા હતા. અને છતાં હમણાં નવી રસિકતા જન્મી હોય, કે જૂની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરવા પોતે તત્પર થયા હોય, ગમે તે હોય, મંજુલાલે બાંડિયું 'પણ' બદલ્યું હતું! જાણે કે મંજુલાલ હમણાં બોલશે કે 'લે મથુર! આ કોટ પહેરી જો તો, તને થાય છે?' એવી આગાહી કરીને મથુર, કોટ આવ્યો, એ આવ્યો, એમ લેવા જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મંજુલાલનાં નવાં વહુ પદ્માબહેન રસોડામાંથી બહાર નીકળ્યાં. છીંક ચાલી જાય ને જેમ રસ જતો રહે તેમ મથુરનો

આનંદ ઊડી ગયો. તેને ખબર હતી કે હેડક્લાર્ક સાહેબ નવી વહુની સાથે રમતમાં પડે છે, ત્યારે ઘણી વખત ઑફિસના ઉપયોગી કાગળો પણ ઘેર ભૂલી જાય છે; એટલે આ કોટ આપવાની વાત તરતને માટે તો ગઈ જ સમજવી. સાંજે પાંચ વાગે રેશમી કોટ લગાવીને પોતે રોફ મારતો મારતો ઘેર જશે, ને પોતાની વહુ રાધા પાસે વાતો કરવા બેસશે એટલે સુધી આ કોટ પર મદાર બાંધેલી તે બધી જ સરી ગઈ! શિકારમાં નિષ્ફળ જવાથી જેવું ડહાપણ ને ફિલસૂફી લઈને બિલાડી ફરી તક મેળવવા બેસી જાય છે, તેવું શાણું ડમરું મોં કરીને, જાણે સૃષ્ટિના સર્વ રસથી અલિપ્ત હોય તેમ, પોળના કૂતરાની ચાલચલગત વિષે ડહાપણભરેલી સમાલોચના કરતો, તે હતો ત્યાં ને ત્યાં ચુપચુપ બેઠો રહ્યો.

સમાલોચનામાંથી પણ એક નવો આશાતંતુ તેને મળ્યો. તેને લાગ્યું કે હેડક્લાર્ક સાહેબ, જ્યારથી નવાં વહુ લાવ્યા છે ત્યારથી, પોતે દર ઘડીએ તાજા ને તાજા દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે: પિસ્તાળીસ-છેંતાળીસ વરસનું ચિંતાના ભારથી નિસ્તેજ બનેલું અને યંત્રવત જીવનથી અરસિક થયેલું વૃદ્ધ જેવું મોં હવે પાનનાં બીડાંની લાલ રમકથી જરાક ઠીકઠીક લાગે છે. પોતે અરીસામાં વારંવાર જોઈએ કરે છે, કપડાં અક્કડ પહેરે છે, ફરે છે પણ અક્કડ: ને તેર-ચૌદ વર્ષનાં વહુની સાથે તાળી લગાવતાં પચીસ વર્ષના જુવાનની ચપળતાનું અનુકરણ કરે છે. અને વળી ઉદારતાનો દરેક પ્રસંગ પણ પડાબહેનની હાજરીમાં જ થાય છે. કદાચ, આ રેશમી કોટ આપવાનું ભૂલવાને બદલે હવે જ એમને સાંભરશે!

કૂતરું આવે કે તરત જ તેને લાકડી મારીને કાઢવાનાં. મોહન-ભાઈ અને પદ્માબહેનનું એ લાડકું હતું, અને તેમણે તો એને નામ પણ આપ્યું હતું. ' ખાસદાર !' પદ્માબહેનને દ્વેષ આવ્યો તેમાં એ કારણ હોય, કે પછી આવું જાનવર આવીને જાણે મશ્કરી કરતું હોય તેમ જીભ કાઢીને અને એક આંખ મીંચીને પોતાની અને હેડકલાર્કની રમત નિહાળ્યા કરે એ તેમને ગમતું ન હોય, એટલે ખાસદારને જોતાં જ પદ્માબહેન તો લાકડી લઈને દોડતાં. મંજુલાલ આવે પ્રસંગે મશ્કરી કરતા, કે એ બિચારું તમને જોવા આવ્યું છે ને તમે આટલાં ક્રૂર થાઓ છો એ ઠીક નહિ. હવે ખરી વાત એમ હતી કે ખાસદાર એ બન્નેમાંથી કોઈને જોવા આવતો નહિ. તેમજ તેણે આના કરતાં પણ વધારે સારાં ઘર જોયાં હતાં. ત્રીજી કે ચોથી ખડકીએ એના પોતાના જ રોટલા-રોટલી ઉઘરાવવાના ક્ષેત્રમાં, દસઅગિયાર વર્ષની કુમળી બાળા સાથે, હમેશાં વાતો કરતો પંચાવનસાઠ વર્ષનો એક ડોસો તેણે જોયો હતો. આ કૂતરા ભાઈએ તો પોતાની મંદ બુદ્ધિ પ્રમાણે ધાર્યું કે એ છોકરીની મા મરી ગઈ છે, એટલે એનો બાપ—આ ડોસો—છોકરીને આટલું વહાલ કરે છે. એ દૃશ્ય જોવા ને છોકરીને આશ્વાસન આપવા તે નિયમિત સવારમાં પહેલવહેલો ત્યાં જતો. પણ તેની ડાહી વહુએ શિખામણ દીધી કે મૂર્ખ ! આ ન હોય તમારો અદેખાં કૂતરાનો સંસાર. આ તો ડાહ્યો માનવસમાજ છે. ડાહીમાના દીકરા વાણિયા અને આગમબુદ્ધિના બ્રાહ્મણો વિષે તારું અજ્ઞાન કેટલું છે ! તને એટલી પણ ખબર નથી કે એ છોકરી તો સ્વાર્પણ કરીને આ વૃદ્ધને જતાવવા માટે,

તેની વહુ બની છે ! મૂર્ખ ! માનવસમાજની ઉદારતાનું તને લેશ માત્ર પણ જ્ઞાન નથી ! આ શિખામણ છતાં પણ, મંદ બુદ્ધિનો ખાસદાર, જ્યારે કશાંય રોટલો ન મળે તેવું લાગે, ત્યારે નછૂટકે, એ મેર રોટલો લેવાનું રાખતો. પદ્માબહેન લાકડી મારશે એમ તો ખાસદાર અનુભવથી જ જાણતો હતો. એટલે ઘરમાં જઈને પદ્માબહેન રોટલો લાવ્યાં કે લાકડી એ ખાતરી કરીને, તે તરત જ દોડી જવા માગતો હતો. પણ મંજુલાલે જેમ પ્રતિષ્ઠા ને વૈભવમાં વૃદ્ધાવસ્થાને છુપાવી હતી, તેમ પદ્માબહેને એક હાથમાં રોટલો રાખી બીજા હાથમાં લાકડી છુપાવી રાખી, 'તૂ ! તૂ !' કરી કૂતરાને બોલાવ્યો ને પાછળ લાકડી દેખાવા દીધી નહિ. પૂંછડી હલાવતો, ગેલ કરતો તે પાસે આવવા લાગ્યો કે તરત જ મંજુલાલ ખડખડ હસ્યા. અને પુરુષનું હાસ્ય સ્ત્રીના રુદન કરતાં વધારે ભયંકર હોય છે એ અનુભવથી જાણનારો કૂતરો શંકાથી પાછો હટ્યો. પદ્માબહેને તકને ચાલી જતી જોઈ છુટ્ટી લાકડી ફેંકી, અને કૂતરાનું ડાવકા સંભળાવાને બદલે 'ઓયરે !' એમ દુઃખભરી ચીસ પાડી, કપાળે હાથ દઈ, દરવાજા પાસે બેસી જતો મોહનલાલ નજરે પડ્યો.

'શું છે ભાઈ !' કહીને તેની પાછળ જ કમળા આવી. અને નથુ પણ આવી ચડ્યો. ઘા મોહનલાલને લાગી ગયો, તેથી રોવા જેવાં થઈ ગયેલાં પદ્માબહેન, અને 'મોહન તું પણ ભાઈ, આખો દિવસ બહાર ને બહાર' એમ ઘાનો ઇતિહાસ ભૂલી જવા મથતા મંજુલાલ, બન્ને આ તરફથી આવ્યાં.

'મોહનભાઈ ! કેવુંક વાગ્યું છે ?' એમ બોલીને

પદ્માબહેન ક્યાંથી આગળ આવ્યાં. એક વર્ષની કોન્વેન્ટ
માના શેઠ વર્ગના છોકરાને જેવું આશ્વાસન આપી શકે તેવું
તેમણે આપ્યું. નવું પાઠ લાગ્યો. અને 'બહુ નથી વાગ્યું,
બહુ નથી વાગ્યું. કંઈ થયું નથી' એમ વાતને હસી કાઢી કૈયા
ફડકના મંજુલાએ પાટો બાંધ્યો. મોહનભાઈને હૃદયમાં થયેલા
ઊંડા ઘાના નિશાનમાં તો આ કાંઈ ઘા હતો જ નહિ,
એવો વિચાર એક પળભર આવીને કમળાના મનમાંથી પસાર
થઈ ગયો. એ વિચારની સાથે જ, માત્ર અનુભવે આવ
પડેલા જ આ પ્રસંગ ફેરફેર કરતી, એની માની સૌમ્ય મૂર્તિ
એની નજર આગળ ખડી થઈ ગઈ. હજુ જાણે ગઈ કાલે
જ એના ગોળ ચહેરાનું છેલ્લું સ્મિત જોઈને છોકરાં ને બાપ
સૌ સાથે રડ્યા હતાં. એની માતિનાની પહેલી ગતિ,
સૌએ દેવી મંગળમંગળમાં રડતાં અને રડતાં રડતાં તાગ જોઈ
જોઈને ફરીથી જ પસાર કરી હતી તે તેને સાંભર્યું.
આ બધું જાણે ગઈ કાલે જ બન્યું હોય એટલું તાદૃશ તેની
નજર આગળ ખડું થઈ ગયું. પોતાના કરતાં માત્ર બે
વર્ષ મોટી એવી નવી મા જે દિવસ આવી તે દિવસ પોતે
બાઈબહેન જેવા વ્યમ બની ગયાં હતાં તે પણ તેને સાંભર્યું.
એનું હૈયું ભરાઈ ગયું. અને સૌ ઘરમાં પહોંચ્યા કે તરત
જ પોતે દવા લેવાને બહાને ઉપર ગઈ ને રોઈ રોઈને હૈયું
ખાલી કર્યું.

મોહનભાઈને આ ઘા રુઝાઈ તો ગયો. પણ એક
દુઃખ પછી બીજું દુઃખ આવે તેમ, પહેલાં એ પાક્યો,
પછી તેમાંથી તાવ આવવા લાગ્યો, નબળાઈ વધી, અને
પછી ઝીણાંઝીણા દર્દોએ તેના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. આવે

મંદબુદ્ધિ પ્રમાણે એ કૂતરાએ તો પેલો ડોસો અને સ્વાર્પણ કરીને આવેલી પેલી નાની સુંદર બાળા, એ બન્નેના સંબંધ વિષે મેળવ્યો હતો તેવો આ સંબંધ વિષે પણ ખોટો જ ખ્યાલ મેળવ્યો. તેણે ગમે તે ધાર્યું હોય, પણ ત્યારપછી ઘણા વખત સુધી મંજુલાલના બારણા પાસે આવીને જ તે સીધો ચાલ્યો જતો. ખરી વાત તો એમ હતી, કે પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં આવા હમેશાં બનતા સામાન્ય બનાવ વિષે, આટલી બધી દોઢડહાપણભરેલી ફિલસુફી અખત્યાર કરવા સારૂ, નયુએ જ તેને એક દિવસ મેથીપાક આપ્યો હતો.

પણ દુનિયામાં બધું ભૂલી જવાય છે તે પ્રમાણે 'ખાસદાર' પણ આ વાત વીસરી ગયો. આ ગુણ તેણે સારાસારા પ્રતિષ્ઠિત અધિકારીઓ પાસેથી જ મેળવેલો હતો. અને છતાં 'ખાસદાર' એટલો નગુણો હતો, કે એ ગુણ મારો પોતાનો જ છે એમ છડેચોક પોતાના ભાઈઓની સભામાં બોલતો. આવી રીતે મનુષ્ય પાસેથી મેળવેલા ગુણો અમારા છે એમ કહેવાની તો બધાં જાનવરોને ટેવ જ પડી ગઈ છે. પણ તેથી ડાહ્યા, વિવેકી, લીંબુના પાણી જેવા, સુંવાળી, મીઠા, પ્રતિષ્ઠિત, અને સમાજમાં માન પામેલા મનુષ્યો-એ ડરવાની જરૂર નથી. ભલે એવી રીતે જાનવરો દાવો કર્યા જ કરે. પણ એ ગુણો 'સારા' માણસોના જ છે, અને જાનવરના નથી તે નથી જ.

ઘણા વખત પછી એક દિવસ હમેશના રિવાજ મુજબ સવારે તે પાછો આવ્યો. પણ આ વખતે વળી મંજુલાલ પદ્માબ્હેનને બદલે કોઈ નવી જ સ્ત્રી સાથે વાત કરતા હતા. એ જોઈને તે મહા ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

વાળ્યો. કે 'મૂર્ખા, એવું તો ડાહ્યા માનવસમાજમાં હોય જ. આપણું તો ગાંડા પ્રાણી કહેવાઈએ. આપણને એ વાતમાં ગમ પણ શી પડે? પણ હું તો એટલું સમજું, કે મનુષ્યો ગઈ વસ્તુનો શોક કરતા બહુ લાંબો વખત બેસી રહેતા નથી, એટલે પદ્માબહેન ગયાં હશે અને બીજાં બહેન આવ્યાં હશે.'

આસદારે આ ગંભીર વિષયની ચર્ચા માટે ઘણાઘણા ભાઈબંધોની ટોળી ભેળવી હતી, અને એક લીમડાના ઝાડ નીચે બેસીને તેણે એ વિષે ખૂબ ચર્ચા કરી હતી. પણ છેવટે તો એટલું જ નક્કી થયું કે આવા ગંભીર વિષયની વ્યવસ્થા માત્ર માનવબુદ્ધિથી જ થઈ શકે. ઈશ્વરે મનુષ્યોને એવી બુદ્ધિ આપી છે. માટે આપણે એ વિષયમાં માથું ન મારતાં, હાલમાં માત્ર રોટલારોટલીના કટકા શી રીતે વધારે ભેગા થઈ શકે, તે વિષયની ચર્ચા કરવી.

બિચારો આસદાર! હજી એ વિષયની સમજણ નહિ પડવાથી ક્યારેક ગંભીર બની જતો હતો! પણ ડાહ્યા મનુષ્યોના વિષયમાં એવાં કૂતરાં શા માટે માથું મારતાં હશે?

ઢોરઢાંખર, વાસણકૂસણ, ઘરેણાંગાંઠાં વેચ્યાં, ઘર વેચ્યાં, સર્વસ્વ વેચ્યું: પોતાનાં છોકરાં વેચ્યાં, ને બીજાનાં છોકરાં મારી ખાધાં. એ દુકાળ જોનારા આજે એની વાત કરે છે ત્યારે કંપી ઊઠે છે.

એ વખત દરબાર ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. આબરૂ સાચવી શકાય તેટલા દાણા ઘરમાં હતા નહિ; જેમતેમ વાણિયાનું કરજ કરીને સામે વરસ પહોંચ્યા. સામે વરસ બીજો દુકાળ પડ્યો. ત્રીજું વરસ પણ એવું જ નીકળ્યું. દરબાર કરજમાં ડૂબી ગયા, ને ઘણીખરી જમીન તો લખી આપી.

ગામેતી આ વખત મદદે આવી પહોંચ્યો. તેણે દરબારનું કરજ ભરી આપ્યું, જમીન છોડાવી, ને દરબારને પોતાને ઘેર લઈ ચાલ્યો. દરબાર ગામેતીને ઘેર રહ્યા, ને એ આંગણ પહોળી પાટીના ડાગલિયા ભરેલ ઢોલિયા પર બેસીને, જૂના જમાનાની વાતો કરતાં, પોતાનું બાળપણ સંભારતાં; ને અમલ કસુંબા લઈ, હુક્કો ગગડાવતાં આખું વરસ બહુ મજેથી ગાળી નાખ્યું!

સારું વરસ આવ્યું ત્યારે દરબાર ઘેર ગયા. એના જુવાન દીકરાએ ખેડ સંભાળી લીધી. દરબારે દીકરાને રૂપના ભંડાર જે , પાતળી, ગોરી, તેજસ્વી ગરાસણી પરણાવી. ને પોતે ડેલીએ બેસીને, પહેલાંની પેઠે, પાછો ડાયરો જમાવ્યો.

એક વખત આ પ્રમાણે ડાયરો ભરાયો છે, ને કસુંબા-નો રંગ જામ્યો છે. ત્યાં ડેલીએ એક જુવાને આવી ઘોડા

મરજાદાથી ઢાંકેલું, પાનીદંક પહેરવેશવાળું, ગરાસણીનું શરીર તરત બહાર આવ્યું. ચોળાફળી જેવી આંગળીઓ દરેક જમનારની થાળી સામે પીરસવા ફરી રહી. કોઈ ન દેખે તેમ ગામેતીના દીકરાએ, નજર જરા ઊંચી કરીને, આટલું જોઈ લીધું ને પાછો થાળીમાં નીચે મોંએ જમવા મંડયો. પણ ગરાસણીની પાતળી દેહલતા તેના મગજમાં પેસી ગઈ હતી !

સ્ત્રી હોય, યૌવન હોય, ને ગરાસણી હોય, એટલે મોટામોટા નરપુંગવના માન છૂટી જાય એટલું રૂપ એમાં અચૂક ભર્યું હોય.

ગામેતીનો દીકરો તો દરબારને ત્યાં પાંચપંદર દિવસ ગાળવા રોકાઈ ગયો, અને ઘરના માણસ જેવો બની ગયો. બન્ને કુટુંબનો આગલો સંબંધ ને આટલો પરિચય વધ્યો, એટલે તે છૂટથી ઘરમાં હરેફરે ને પોતાના ઘરમાં હોય તેમજ ગરાસણી સાથે પણ વાતચીત કરી શકે. પણ એ બધી મીઠાશની વચ્ચે એક ભયંકર લાલસા પોતાનું બળ વધારતી જતી હતી.

પ્રસંગ વિના તો સૌ કોઈ સદ્‌ગુણના જ ઉપાસક છે. પ્રસંગ આવ્યે પાપ ન કરે તે વીરપુરુષ: પાપ કર્યા પછી પસ્તાવાથી જીવન ફેરવે એ એવો જ બીજો વીરપુરુષ; ને એમાં ને એમાં જીવન પસાર કરે તે જડ પદાર્થ.

એક વખત એવું બન્યુ કે કોઈ કામે દરબાર બહાર ગયા દરબારનો દીકરો ગરાસણીનાં ઘરેણાં લઈ, પાસેના ગામડે સોની પાસે સમરાવવા ગયો. ઘેર ગામેતીનો દીકરો, જુવાન

મોહમાંથી.

'કોણ ?' ગરાસણીએ બેઠા થતાં જ સવાલ પૂછ્યો.

'એ તો . . હું . . હું . .'

'હું કોણ ?—રતન ! ક્યાં ગઈ—રતન !' રતન તો બીજા ખંડમાં જ ચાલી ગઈ હતી. ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં, ગામેતીના દીકરાએ જવાબ વાળ્યો: 'હું નાસિરૂદ્દીન.' ગરાસણી ઢોલિયા પરથી બેઠી થઈ ગઈ. તેણે હાથમાં સહજ જ તલવાર લીધી: 'તું—તું—નાસિરૂદ્દીન, ભાઈ! કાંઈ અત્યારે કામ પડ્યું ?—પેટમાં પીડા તો નથી થઈ નાં ?'

'ના, પણ—મારું મન—મેં કહ્યું, ચાલોને જરાક ભાભીને જગાડીને ચોપટ ખેલશું . . .'

ગરાસણી કરડાઈથી બોલી, 'કોની સાથે ખેલશો, ચિરંજી ! કાંઈ ચોપાટ રમવાનો કોડ અચાનક જાગ્યો કે શું ?'

શરમ મૂકીને નાસિરૂદ્દીન આગળ વધ્યો, 'મારા મનમાં કે ભાભી ! . . . તમે ચોપાટનાં શોખીન હશો . . .'

ઝળક દીવો પ્રગટતાં જ નાસિરૂદ્દીન ને ગરાસણી સામસામાં આવી ગયાં: પહેલાની આંખમાં નશો અને મોહ હતાં, બીજીની આંખમાં તિરસ્કાર ને ક્રોધ હતા.

ગરાસણીએ તેને જોયો: 'ભાઈ! . . અંતે બાપનું નામ બોળવા નીકળ્યા કે શું ?'

નાસિરૂદ્દીન બોલ્યા વિના બે પગલાં આગળ વધ્યો.

જ્યાં દઈને તેના પર એક લાકડી પડી. સામશો આવું રૂપ લેનો જોઈ, દાસીએ પાછળથી આવીને લાકડીનો ઘા કર્યો. તેણે પીઠ ફેરવી, દાસી સામે જોયું: 'દા . . . સી !'

પાછળથી તલવાર ઉંચકાતી જોઈ તે એકદમ ભાગ્યો.

ને થોડા દિવસ સાથે રહેવા નિશ્ચય કર્યો.

મધરાત થઈ હશે. તદ્દન ચુપકીથી જુવાન ગરાસણી ઘરબહાર નીકળી. તેણે ઘોડી પર સામાન મૂક્યો, ને ચુપચુપ ડેલીબહાર આણી. આ વખતે ગામેતી જાગતો હતો. તે કોઈ ન જાણતો હોય તેમ સૂતો જ રહ્યો. ગરાસણી બહાર ગયા પછી, તે ફળીમાં જરાક ફર્યો, તારા સામે જોઈ રહ્યો, ને છાનોમાનો પોતાની પથારીમાં જઈ, મોં ઢાંકી સૂઈ ગયો.

ગરાસણીએ ઘોડીને ઉપાડી મૂકી. હજી મધરાત માંડ માંડ ભાંગી હશે, ત્યાં તે ગામેતીને ઘેર પહોંચી.

ડેલીએથી જ પડકાર નાંખીને તે અંદર ગઈ. ગામેતીનો જુવાન છોકરો—જેણે પોતાનું સર્વસ્વ હણ્યું હતું તે—ઓશરીમાં ઢોલિયા પર સૂતો હતો. મૂઠ મારીને તેને જગાડ્યો, અને જેવો તે તલવાર ખેંચી સામે થયો કે એક જ ઝપાટે તેનો હાથ જુદો કરી નાંખ્યો. બીજું કોઈ મદદે આવે તે પહેલાં તો રણચંડીએ તેનું માથું કાપી લીધું: ઉગ્ર વેગથી જેમ આવી હતી તેમ તે પાછી ચાલી ગઈ.

સવારે બન્ને મિત્રો—દરબાર ને ગામેતી—ઓઠાંઓઠાં જ્ઞાનની વાતો કરે છે, ને કસુંબાપાણી કરાય છે.

કાંઈક ચિંતાભરી આંખે ગામેતી ઘોડી તરફ નજર ફેરવે છે.

એક ઘોડીના પગ ધૂળવાળા દેખાય છે. થાકેલી જણાય છે: અને ધૂળ પણ પોતાના જ ગામની લાગે છે.

તે ઉપરટપકે હોંકારા ભણે છે.

ગરાસિયાએ હમેશની મીઠાશથી કહ્યું, 'વહુ, બેટા!

ખંડેરની પૂજા

ઘણાં ઘણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક નાના સરખા બેટમાં એક રાજા થઈ ગયો. રાજાને એક રાણી હતી. રાજને ધારાધોરણસર ચલાવનાર અનેક અધિકારીઓ હતા. એ બેટમાં રહેનાર સૌ સુખી હતા. મેઘથી ભરેલા આકાશને જોઈ સૌ આનંદ પામતા. લીલાંછમ ખેતરો નિહાળી સૌ હર્ષથી કૂદતા. રાજાને સૌ ચાહતા. રાજા સૌને ચાહતો. અધિકારીઓ પ્રેમમાં માનતા, સત્તામાં કોઈને વિશ્વાસ હતો નહિ. બધાનું હૃદય એક હોય તેમ સૌ સાથે સહન કરતા; સાથે મિજબાની માણતા; સાથે આનંદ કરતા; સાથે મરવાને જીવન ગણતા; એકલા જીવનને મૃત્યુ કહેતા. એકનું પાપ એ સૌનું ગણાતું; એકનો નીતિભંગ એ આખા સમાજનો દોષ મનાતો.

સૌ પોતાની સમૃદ્ધિ રાજાને સાચવવા સોંપતા. કોઈ દુકાળે સૌ સાથે બેસીને એ પાછી વહેંચી લેતા. જમીન સૌની સહિયારી ગણાતી: સમૃદ્ધિ સૌની સહિયારી મનાતી: સુખ ને આનંદ સૌનાં સહિયારાં હતાં: દુઃખ અને શોક સૌનાં

સહિયારાં કહેવાતાં. પોતાનું કાંઈ હતું નહિ; સમાજને બધું સોંપીને સૌ સંતોષથી રહેતા.

એક વખત રાજારાણી ફરવા નીકળ્યાં. નીલાંછમ ખેતરમાં સુખી ખેડૂતો હળ હાંકતા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી ગાતી ઘાસ નીંદતી હતી. ડોકે ટોકરી વગાડતા બળદો અર્ધ મીંચેલી આંખે આનંદમાં ઓગાળતા બેઠા હતા. સ્થળે સ્થળે આનંદ, સંતોષ ને સમૃદ્ધિ છવાઈ રહ્યાં હતાં.

રાજાને એ જોઈને પહેલવહેલું અભિમાન સૂઝ્યું કે 'આ બધું મારે લીધે છે.' અભિમાનનો પડઘો પડતો હોય તેમ રાણી બોલી કે 'આ બધું મારે લીધે છે.'

પછી તો એ વિચાર ફેલાવા લાગ્યો. મારે લીધે બધું છે, એમ રાજા કહેવા લાગ્યો. અમારી સત્તાના લીધે વ્યવસ્થા છે, એમ સૌ અધિકારીઓ માનવા લાગ્યા. અમારે લીધે અધિકાર છે, એમ સૈનિકો બોલવા લાગ્યા. જમીન, મેઘ ને મહેનત કરનારને સૌ વીસરવા લાગ્યા. બધે શબ્દ-પ્રતિશબ્દ થવા લાગ્યા, કે 'અમારે લીધે બધું છે. અમારે લીધે બધું છે.'

'અમારે લીધે બધું છે,' એ વિચારમાંથી 'અમને વધુ આપો' એ તર્ક જન્મ્યો. 'અમને વધુ આપો,' એ તર્કમાંથી 'અમે તમારા કરતાં ડાહ્યા' એ વિચાર આવ્યો. 'અમે તમારા કરતાં ડાહ્યા,' એ વિચારમાંથી 'અમે તમારા ઉપરી, તમે અમારા ગુલામ' એવી મનોદશા પ્રગટી. પછી તો જમીન ખેડનારા ગુલામ, જમીન જાળવનારા ગુલામ, જમીનમાં એકરૂપ થઈ જનારા ગુલામ, અને આ અધિકારીઓ ને રાજા ડાહ્યા એવી પ્રણાલિકા બંધાઈ ગઈ. એ પ્રણાલિકાને સૌ વ્યવસ્થા ને કાયદો કહેવા લાગ્યા. પ્રણાલિકામંત્રને

અવ્યવસ્થા ફેલાવા લાગ્યા. અવ્યવસ્થાને તોડવા સૈનિકો નીમવા માંડ્યા. સૈનિકોમાંથી કેટલાક બહાર લડી લેવા [illegible] પાવા લાગ્યા. [illegible] ભોગવવા લાગ્યા. આ બધું [illegible] નિયમિત [illegible] કાયદો. વ્યવસ્થા. શાસન એવું સુંદર નામ આપીને. [illegible] કરવા લાગ્યા. સર્વત્ર અશાંતિ અસંતોષ અને ઉગ્ર વિરોધ ફેલાયો. પણ [illegible] કહ્યું કે આપણે [illegible] માલિક [illegible] [illegible]

[illegible]

જ બની ગયો. કોઈ કોઈ તો એ પવિત્ર મંત્રની નિ-પપૂજા પણ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે એ બેટમાં કોઈની સાંભરણમાં પણ રહ્યું નહિ કે આ મંત્ર ક્યારે જન્મ્યો છે. એનો અનન્ય ભયાથી એ મંત્ર બહુ પવિત્ર થઈ ગયો. એની પવિત્રતા સાચવવા ખડી તરવારે સૈનિકો પહેરો ભરતા. અને એવા દસ્યથી તો હમેશાંની માન્યતા થઈ ગઈ, કે એ મંત્ર બહુ પવિત્ર છે, વજ્ર જેવો મજબૂત છે, પર્વત જેવો ઊંચો છે, ને આકાશ જેવો અમેય છે. એ મંત્રથી ડરવું એ ધર્મ ગણાય છે. એ મંત્રથી ન ડરવું એ અધર્મ મનાય છે. પછી તો એ બેટમાં પ્રજાનો ધર્મ જ થઈ પડ્યો કે પેલા મંત્રથી ડરતું રહેવું. રાજાઓ કેટલાય આવ્યા ને ગયા. પ્રજાની પણ કેટલીયે પેઢી થઈ ગઈ. સૌ આ અચળ નિયમ પ્રમાણે ચાલતા. હવે સહિયારું કાંઈ હતું નહિ. કાં મારું ને કાં તારું એ નીતિ ગણાતી. મારું તે મારું ને તારું તે તારું એવી નીતિ પણ ન હતી. તને મારીને લઉં તે મારું એવી નીતિ પ્રચલિત થઈ હતી, અને તે સર્વોત્તમ ગણાતી.

આવી નીતિનાં સુંદર ફળ આવ્યાં. ખેડૂતો વહેલા ઊઠીને કામ કરતા, આખો દિવસ કામ કરતા, રાત્રે પણ કામ કરતા, અને થાક લાગે ત્યારે બળદની પાસે જરાક આડે પડખે થઈ જતા. આખા જીવનભરનો થાક ચડે ત્યારે એક દિવસ ઘેર આવીને છેલ્લુંછેલ્લું પૃથ્વીનું પાણી પી લેતા. પાણી પીને સૂઈ જતા અને મરી જતા. આવી રીતે કામ કરવું, કમાવું, ને રાજાને આપીને મરી જવું, તેને સૌ વ્યવહાર કહેતા.

મજૂરો કોદાળીપાવડા પર થાક લેવા ઊભે ત્યાં તેમના પ્રાણ ઊડી જતા. બાળકો દૂધ વિના મરી જતાં. સ્ત્રીઓ

[illegible]

ભય, ભય, ભયને જ સૌ ઓળખતા. નિર્ભયતાનું નામ-નિશાન મળે નહિ, એટલે પુરુષો સ્ત્રીઓને ધમકાવીને મન મનાવતી કે અમારામાં ભય નથી; સ્ત્રીઓ બાળકોને ધમકાવીને માનતી કે અમારામાં પણ ભય નથી. આવી રીતે પ્રજામાં સર્વત્ર અવિશ્વાસ, રોગ, ભય ને ત્રાસ વર્તી રહ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે પ્રજા મૃત્યુથી કાંપતી હતી; લોકો મરેલાંને પગે ઝાલીને શેરીમાં ફેંકી દેતા હતા, તેમને ખાવા કૂતરાં આવતાં હતાં: અને કૂતરાંને ખાવા ગીધડાં આવતાં હતાં: અને એ બધાને ખાવા બંદૂકવાળા સિપાઈઓ આવતા હતા.

આવી ભયંકર સ્થિતિ જોઈને એક માણસ વિચાર કરવા બેઠો કે વારુ, આ બધુ શું છે? આ માણસો કોનાથી આટલા બધા ધ્રુજે છે?... પછી તે જે જે મળે તે બધાને પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો

'ભાઈ, તમે કોનાથી ડરો છો?'

કોઈ જવાબ આપતું નહિ. પણ સૌ કહેતા કે 'એમ બોલવું તે પાપ છે. અમારા બાપદાદા એમ બોલતા નહિ. વેદમંત્ર જેવા પવિત્ર મંત્ર વિષે શંકા ઉઠાવવી તે પાપ છે.' લોકો તેને પાપી માનવા લાગ્યા, તેણે લોકોને ઘણું સમજાવ્યું કે 'અરે ભાઈ, તમે જેમનાથી ડરો છો, તેમને પૈસા આપીને તમે જ રાખો છો.' પણ કોણ માને? કોઈએ તેનું માન્યું નહિ. સૌએ તેને પાપી માન્યો. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે આ રોગચાળો એ દુષ્ટ માણસને લીધે જ છે.

તે રાતે સૂતો હતો ત્યારે લોકો એના ઘર પર હલ્લો લઈ ગયા. તેના પર પથ્થરનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. તેણે કહ્યું 'ભાઈઓ, હું તમારો છું. આજ તમે જે માની રહ્યા

[illegible]

નથી; જમીન ઈશ્વર પાસેથી કોઈ એ મેળવી નથી; તો જમીન તમારી સૌની છે. માટે સરખા હિસ્સા પાડીને વહેંચી લો.'

ત્યારે તો લોકોએ કહ્યું, કે 'આવી વાત અમને એક જણ કહી ગયો. પણ અમે એને મારી નાખ્યો.'

'તમે એને મારી નાંખ્યો?'

'હા, એ પાપી હતો. એ આવી વાત કરતો.' પેલો પરદેશી હસી પડયો: 'અરે મૂર્ખાઓ! ત્યારે તો મોટામાં મોટું પુણ્ય જ એ છે કે જે જમીન ઈશ્વરની છે, તે નબળાં-સબળાં સૌ સરખાં ભાગે વહેંચી ખાય. એનું નામ જ ધર્મચક્રપ્રવર્તન. માટે ખરો ધર્મ સ્થાપવા તૈયાર થાઓ: અને જેને તમે મારી નાંખ્યો છે તેને તમે પૂજો.'

હજારો માણસો પેલા અનામી યોદ્ધાના ખંડેર જોવા ઘર નદર દોડયા. 'એ દેવ હતો, એ સાચો હતો, એ ગાંડો ન હતો,' કરતા સૌ એનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. ત્યાં નાચવા લાગ્યા, ફૂલ ચઢાવવા લાગ્યા. પેલા પરદેશીએ આ જોયું, ને વળી તે હસ્યો:

'જોજો હો, ભાઈઓ ખંડેરની પૂજા કરવામાં તમે એવા તલ્લીન થઈ જશો કે પૂજા શા માટે કરો છો તે જ ભૂલી જશો. માટે પહેલાં એ વાત સંભારો.'

અને ધર્મચક્રપ્રવર્તન એ જૂના શબ્દને અપાયેલું નવું સ્વરૂપ સૌ સંભાળવા લાગ્યા

બલિદાન, આપઘાત ને ખૂન

પ્યાલું જ્યારે છલોછલ ભરાઈ ગયું, હવે એક પણ ટીપું નહિ સમાય તેમ લાગ્યું, ત્યારે તે જુવાન ઊભો થઈ ગયો. ભેટે બાંધેલી તલવાર ફેંકી દીધી, બંદૂકનો હવામાં ખાલી ભડાકો કરીને જમીન પર નાંખી દીધી, અને અસંત તિરસ્કારથી તે બોલ્યો, 'દીવાન તમે મારી પાસે રજપૂતવટ છોડાવી છે, પણ હવે નવા પ્રકારનો બહારવટિયો શું કરી શકે તે જરા જોઈ લેજો.' આટલું બોલતાં કને તેણે પોતાના ખીસામાંથી એક શીશી કાઢી: તેમાં પારદર્શક નીલો તેલ જેવો પદાર્થ ભર્યો હતો. 'આ શીશી જોઈ?' તેણે દીવાન સામે જોઈને કહ્યું.

નિષ્ઠુર મશ્કરીભરેલું હસીને દીવાને જવાબ વાળ્યો, 'ગરાશિયા! તારા જેવા હાથચાલાકીના ખેલ કરનારા ઘણા જોયા છે.'

જુવાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યા વિના જ રસ્તો માપ્યો. તે બારણા પાસે પહોંચ્યો: છેલ્લી સલામ કરી. તેના મોં પર ભયંકર નિશ્ચય છવાઈ ગયો. તે એક વખત દીવાન તરફ ફર્યો.

'હજી નિશ્ચય ફેરવો છો?'

'ના, ભિખારી, ના.'

'હું આ એક સવાલ ઉપર જીવનનું બધું બળ રેડીશ રે બહુ ભારે પડશે.'

'ત્યારે જોઈ લેવાશે.'

'ચોક્કસ?'

'હા.'

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના તે પાછો ફરી ગયો. અને તે બે પગથિયાં પણ નહિ ઊતર્યો હોય, એટલામાં નિષ્ઠુર મશ્કરીભરેલા ક્રૂર હાસ્યનો અવાજ તેના કાન પર અથડાયો.

દીવાને આ ગરાશિયાના બાપદાદાને અન્યાય કર્યો હતો: એમની આજીવિકા તોડી હતી, દરબારી સેર્ણ કાઢીને જમીન પડાવી લીધી હતી. અને આજે એ કુટુંબનો સૌથી નાનો અને છેલ્લો વંશજ—બરાબર સત્તરઅઢાર વર્ષનો ઊછરતો જુવાન—દીવાન પાસે કરગરી ગયો. પણ દીવાને એને નિષ્ઠુર ભયંકર ક્રૂર હાસ્યથી જ ઉડાવી દીધો: 'છોકરા, જા જા, હજી માને પૂરું ધાવીને પછી આવજે.' જુવાનને આ વાક્ય સોંસરવું નીકળી ગયું.

અને એ પોતાની સાચી મા શોધવા—અને માને ધાવવા—ઊપડી ગયો.

એના જીવનની એક નેમ હતી. બંદૂકડી લઈ બહારવટે ચડીએ, તો બિચારાં સિપાઈ સપરાં મરે ને કણબીકોળી હેરાન થાય; એમાં અન્યાયનું મૂળ—સડેલું રાજતંત્ર—તો નાશ પામતું જ નથી. એ મૂળને છેક ડાંભી નાખવા માટે તે ઋષિ શોધવા ગયો. અને સ્વર્ગમાંથી મરુત અગ્નિ લાવ્યા

[illegible] ગયા.

[illegible]

ને યોજનાનું આખુંની પૌ ખોગણુ ઘડવા લાગ્યા. ને ત્યાંજ એક એવી ઘટના બની કે તેથી યોજનાનું સ્વરૂપ ફરી ગયું.

બાપુસિંહને ત્યાં સૌ બેઠા થયા હતા. બાપુસિંહની પુત્રી કેસર સૌને પાણી પાઈ રહી હતી. સૌ વેરાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં એક સિપાઈએ પ્રવેશ કર્યો.

ને શા માટે આવ્યો છે એ વીજળીની ઝડપથી બાપુસિંહ કળી ગયો. તેણે પોતાનો હાથ વધારે જોરથી ટેબલ પર દાબ્યો.

'કેમ?'

'તમને આખા કુટુંબને દીવાનસાહેબ હમણાં ને હમણાં બોલાવે છે.'

જે કપડાં પહેર્યાં હતાં તે કપડામાં જ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ને સિપાઈ સાથે ઊપડ્યો, પણ જતાં પહેલાં બારણામાં એક ઘડીભર થોભ્યો; સૌ મિત્રો સામે એક વચન જોઈ લીધું; અને તેની આંખે જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. સાથે તેની પુત્રી કેસર, છોકરો ને સ્ત્રી સૌ ઊપડ્યાં.

એટલામાં બીજો સિપાઈ આવ્યો ને તેમને જલદી આવવા કહ્યું.

આજે રાત્રે બાર ઉપર એક વાગે યોજના પ્રમાણે ઘા કરવાનો હતો. દીવાનને તેની કાંઈક નિશાની મળી હોય કે ગમે તેમ, પણ તેણે બાપુસિંહને સહકુટુંબ બોલાવીને રાજમહેલમાં જ રખાવ્યો. હવે જ્યાં સુધી બાપુસિંહ રાજમહેલમાં છે, ત્યાં સુધી કાવત્રાખોરો ઘા નહિ કરી શકે, એટલી દીવાનને નિરાંત હતી, અને તે દરમ્યાન તેણે સખત તપાસ કરીને

[illegible]

ન માનતો હોય તેમ જીભ કચરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની આંગળી કરડી. 'આ હા! ત્યારે અંતે એણે બધું જ કહી દીધું? અટકીસો જુવાનો હણાઈ જશે, યોજના અફળ જશે...' વેદનાથી તે ચીસ પાડી ઊઠત, પણ પોતાની વેદના તેણે દબાવી દીધી. ઉતાવળે પગલે કેસરની બારી તરફ તે ગયો. પોતાના બારણા પર કોઈ ટકોરા મારતા હોય તેવું તેને લાગ્યું: બારણું ખોલીને દીવાન હમણાં આવશે, એ ભયમાં ને ભયમાં દૃષ્ટિ પાછળ રાખીને તેણે કેસરને ઇશારત કરી.

કેસર આવી. પોતાના બાપનો ધોળા પૂણી જેવો ચહેરો જોઈને તે બહકી.

'કે સ ર!' તે ઉતાવળે બોલવા લાગ્યો: 'તારાથી ભગાય તેવું છે?'

'ના.'

તેણે નિરાશાની હાય મારી. ઘડિયાળના ભયંકર કાંટા સામે પ્રકાશી રહ્યા હતા: 'માત્ર પાંચ મિનિટ!'

'પણ શું છે?' કેસરે ધીમેથી પૂછ્યું.

તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'થઈ રહ્યું, તારી માએ યોજના ફોડી દીધી. હમણાં દીવાન આવશે, અને હવે...'

'હેં!' કેસરથી રાડ ફાટી ગઈ: 'ફોડી દીધી?' તે જ ક્ષણે ધડાક દેતું બારણું ઊઘડ્યું ને દીવાને પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ ઊભેલી પોતાની સ્ત્રી ને છોકરો જોઈને આબુસિંહે ક્રોધમાં દાંત પીસ્યા.

'આબુસિંહ, તમે થોડા વખતમાં છૂટશો. પણ ક્યાં છે કેસર?'—એટલું બોલીને કેસરને ત્યાંહી નહિ જોવાથી દીવાન પાસેના ખંડમાં જવા પાછા ફર્યો.

રતિનો શાપ

સૃષ્ટિમાં જાણે ક્યાંય ચેતન ન હોય એવી નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી ગઈ હતી. બરફના પહાડો તદ્દન શાંત ઊભા હતા. દેવદારુનાં વૃક્ષો પર ઝીણાં પાન સ્થિર થઈ ગયાં હતાં. ખીણો, ડુંગરાઓ, પર્વતમાળાઓ બધાં ચુપચુપ ઊભાં હતાં. પક્ષીઓ ચાંચ બીડીને એક દૃષ્ટિથી બરફના પહાડો તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. જલબિંદુઓ નિરાધાર વાદળાં પર બેસી ગયાં હતાં. ફૂલો નીચે નમીને પૃથ્વી પર મોં છુપાવી ગયાં હતાં. આકાશ, પૃથ્વી ને પર્વતમાળા સર્વ સ્થળમાં, ન વીંધી શકાય, ન જાગ્રત કરી શકાય, ન સહન કરી શકાય, એવી એકધારી અખંડ નિઃશબ્દતા વ્યાપી ગઈ હતી.

પાંખ પર પાંખ ચઢાવીને સૂતેલા નાના પંખીની માફક સમય ને આકાશ બન્ને નિદ્રાધીન થયાં હતાં. એક પણ વાદળાને રંગ્યા વિના, એક પણ કિરણનો પ્રતાપ બતાવ્યા વિના સૂર્ય આથમી જતો હતો. અને ચારે તરફની દિશાઓ લાંબાલાંબા થતા એકલા માર્ગની જેમ કૈલાસપર્વતની

આમ પવનથી પડી હતી. ધોળા ભગમાંથી કોતરેલી સુંદર નૌકાઓ જેવાં દેવોનાં વિમાનો ચન્દનના સાગરમાંથી નીરવ વહી જતાં હતાં. કંકણનો પણ અવાજ ન થાય માટે દેવોની સ્ત્રીઓએ કંકણને હાથ પર ચઢાવી લીધાં હતાં. હમેશના ગાવાવાળા ગંધર્વો આજે તેમ એકલી આંગળીઓ ચલાવી રહ્યા હતા. મૂંગા મૂંગા ડોકિયું કરીને દેવો ચુપચાપ નીચે હિમાલય તરફ જોઈ રહ્યા હતા. નીચે એક પર્વતની ટોચ પર, કરપલ્લવો હાથ મૂકીને, એકલો નંદી બેઠો હતો—શાંત સ્થિર, સ્વામીની આજ્ઞા સાંભળવા કાન માંડીને બેઠેલો પોઠિયો, પથ્થરની કોતરેલી મૂર્તિ હોય તેવો, તદ્દન અચેતન બન્યો હતો; તેની પાસે નિદ્રા લેતી સ્તુતિ હોય તેવો શંકરનો ગળાનો હાર સર્પ ફેણ ચઢાવીને સ્થિર થઈ ગયો હતો. અને, ત્યાં—બરફના ધોળા પહાડ ઉપર—જેના ખોળામાં દક્ષયજ્ઞમાંથી અચેતન બનેલું સતીનુ શબ પડ્યું છે, જેનાં નિષ્પન્દ નેત્રો સતીની માનસી ઉભી નિહાળી રહ્યાં છે, અગાધ અને તેથી જ શાન્ત વિરહની વ્યથા જેના મોં પર જોવાતી નથી પણ જણાય છે, કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં હોય તેમ જેની દૃષ્ટિ શાંત ને સ્થિર બની ગઈ છે, તેવા કૈલાસપર્વતના રાજા શંકર, કોઈ જુગજુગનો સાથ છોડીને, ચાલી જતી સતીની અદેહી પ્રતિમાને નિહાળી રહ્યા હતા; અને આવી મહાશક્તિ શાન્ત બનતાં તેનો પડઘો પડ્યો હોય તેમ, સર્વત્ર શોક પથરાઈ ગયો હતો. આ શોકસાગરમાંથી પસાર થતાં દેવો, ગાંધર્વો, કિન્નરો ને દેવોની સ્ત્રીઓએ એક ક્ષણ નીચે જોયું; અને શંકરની પ્રેમસમાધિ નિહાળીને તેમની આંખ ભીની થઈ ગઈ.

પણ આ શૂન્યતાના સાગર સિવાયનો હિમાલયનો બધો પ્રદેશ ગગનભેદી અવાજોથી ભરપૂર રહેતો હતો. વિશ્વકર્માએ ચાંદનીથી લીંપીને ધોળી બનાવી હતી તેવી ઇન્દ્રની વિહારનૌકા માનસરોવરનાં સોનેરી જળ પર ચાલી રહી હતી. ઇન્દ્ર તથા તેની માનીતી અપ્સરા સંધ્યાના રંગમાંથી સરજાવેલાં સોનેરી ફૂલો પાણીમાં નાંખતાં હતાં, અને તેમને લેવા રૂપેરી માછલીઓ દોડી રહી હતી. તે વખતે કિનારા પર ભયંકર અવાજો દેતા તારકાસુરના રાક્ષસો આવ્યા, અને તેમનો સ્વામી જલવિહાર કરવા આવે છે એ સમાચાર ઇન્દ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇન્દ્ર બહાર નીકળી ગયો, અને રાક્ષસોના મશ્કરીભરેલા અવાજો વચ્ચે થઈને ગુલામની માફક ચાલ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ દેવો માટે નહિ હતો: સર્વત્ર તારકાસુરની આણ વર્તતી હતી: અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધ્રૂજતાં હતાં. તારકાસુરે દેવો પાસેથી સારાસારા રસાળ મુલકો પડાવીને પોતાના રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસસરમાંથી નીકળતાં મોતી માત્ર તારકાસુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના માર્ગ નક્કી કર્યા હતા, રમણીય અને ઠંડા મુલક ઉપર માત્ર તારકાસુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા. સર્વત્ર પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ઈર્ષા અને કુસંપ ફેલાઈ રહ્યાં હતાં.

પોતાની ધોળી રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી

મમારતાં સમારતાં ઊંડા ચિંતનમાં હોય તેમ બ્રહ્મદેવ આંખો મીંચીને એક ગુફામાં બેઠા હતા. આજે ઇન્દ્રનું વિમાન તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય કરવા બોલાવી હતી, અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને દરેકને એક એક મોતી ઇનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સઘળું રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા બ્રહ્મદેવ, તારકાસુરને હણે તેવું સર્જન કરાવવા માટે ઊંડું ચિન્તન કરી રહ્યા હતા: તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી એક નામ શોધી જોયાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી જોયું, અપ્સરાઓમાંથી કોઈ અદ્‌ભુત સત્ત્વ જન્મવાની શક્યતા વિચારી જોઈ, ઋષિઓનાં મંડળ ગણી ગયા, અને અત્યંત નિરાશાથી તેમણે એકલાંએકલાં માથું ધુણાવ્યું. તારકાસુરને હણે એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઈ પણ સ્ત્રી દેવ-જાતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હણે એવા બાળકનો પિતા થનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવજાતિમાં હતો નહિ. દેવ-જાતિએ પોતાનું હીર ગુમાવી દીધું હતું. કોઈ નિષ્કલંક, મહાઆદર્શવાદી, તારકાસુરને હણી શકાય એવી મનમાં પણ હિમ્મત રાખનાર યુગલ મળી આવે માટે દેવજાતિનાં એક પછી એક બધાં કુટુંબો, તેમણે ફરી વાર મનમાં ગોઠવ્યાં: ઇંદ્ર: એના કુટુંબનાં બધાં માણસો પાણી જેવી આછી રેશમી ઓઢણીમાં શણગારાયેલી અપ્સરાઓ સાથે જલનૌકામાં વિહાર કરવા જેટલી જ યોગ્યતા ધરાવતાં હતાં; અને એ પ્રમાણે ઘણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ બેઠાં હતાં. બ્રહ્મદેવે નવા સર્જન માટે નિરાશા બતાવી; અને ઊંડી વેદનાથી

માથું ધુણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં શંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જો ફરી સચેતન થાય, અને શંકર જો પ્રેમ-સમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસ હજાર તારકાસુરને હણે તેવો નરપુંગવ દેવજાતિમાં જન્મે. તે ઊભા થઈને જોરથી પોતાની ગુફામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો કુંભ ઉઘાડીને જોયો તો તે છલોછલ અમૃતથી છલકાતો હતોઃ સતી તો સચેતન થાય, પણ શંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કોણ જગાડે ? એ શોકસાગરને કાંઠે ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કોણ કરે ? એ નીરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિલા જેવો જડ થઈને ઊભો ન રહે એવો કોણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકાસુરની પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઈને શંકરને કોણ જગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત સુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવજાતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિઃ ખીલતા ફૂલ જેવું તાજગીભર્યું જીવન એ ગાળતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. બીજા દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. શૂન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના બીજું કોણ જગાડે ?—નીરવતાને તો આવા નિત્યપ્રેમ વિના બીજું કોણ બોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો, અને તરત જ દેવજાતિના ઉદ્ધાર માટે નવા સર્જનની આશા રાખનાર એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીલા પડ્યા; હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો, અને જાણે કોઈ ભયંકર દોષ કર્યો હોય તેમ ઘડીભર સ્થિર થઈ ગયા. અત્યંત દુઃખથી માથે હાથ દઈ તે બેસી ગયા.

અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેમનાથી બોલાઈ ગયું: 'ઓ દેવજાતિ! તારા ઉદ્ધાર માટે આવો મોંઘો બલિ—અરે મને પ્રાણથી પણ વહાલા એવા યુગલનો બલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જાતું નથી. દેવજાતિમાં એક નરપુંગવ જન્મશે, પણ દુનિયાએ ક્યારેય નહિ નિહાળેલું એવું એક સુખી યુગલ હમેશને માટે વિખૂટું પડશે.'

પોતે સર્જેલી કોઈ ઉત્તમ કૃતિને બાળતાં જે દુઃખ કલાકારને થાય તેવા દુઃખથી બ્રહ્મદેવ ઘડીભર મૂર્છિત જેવા થઈ ગયા: શંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જગાડનાર બીજું કોઈ જ એમને મળ્યું નહિ. પાદુકા પર ચઢીને ગુફાની બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમના ચહેરામાં અકથ્ય દુઃખની છાયા છવાઈ રહી હતી. આડેઅવળે માર્ગે થઈ ને તે એક સુંદર વાડી પાસે આવીને ઊભા.

હરવડીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત બનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટાંમોટાં લાંબાં વૃક્ષોથી શોભાયમાન વિશાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ ગુલાબની પાંખડીથી ઢંકાયેલું કેસરનું ફૂલ હોય, જાણે છીપમાં બેસીને હસતું મોતી હોય, જાણે રજનીરાણીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ હોય, તેવું સુંદર નાનું મજાનું એ ઉદ્યાન હતું. એ સ્થળમાં જાણે આકાશે વસંત બોલતી હોય તેમ ફૂલે ફૂલમાં, કળીએ કળીમાં, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. બધી ઋતુનાં ફૂલ એકસાથે ખીલ્યાં હતાં; પ્રેમનું જ સામ્રાજ્ય હોય તેમ મયૂર નાચતા હતા, અને સાથે જ મધુર એ નૃત્ય પ્રમાણે ડોલી રહ્યા હતા. અંદર કિલકિલાટ હસતાં, પક્ષીઓ

[illegible]

[illegible]

ગુલાબની પાંખડીના બનાવેલા સુંદર પાત્રમાં કામદેવે સોમરસ રેડ્યો અને પિતાની પાસે મૂક્યો.

આજે આ સુખી યુગનો છેલ્લો દિવસ છે એ વિચાર આવતાં બ્રહ્મદેવ ફિક્કા પડી ગયા, અને પેલા પાત્રમાંથી થોડો સોમરસ લઈને પોતે પીવા લાગ્યા; પણ તેમનું મન એટલું બધું વિહ્વળ હતું કે ભવિષ્યના ભયને લીધે તેમની ધોળી દાઢીના વાળ પણ ધ્રૂજતા હતા.

'કામદેવ.' મન કઠણ કરીને સોમરસ પીતા પીતા તે બોલ્યા. 'તારો ખપ પડ્યો છે.'

રતિ ફિક્કી બની ગઈ. જ્યારે જ્યારે દેવો કામદેવને યુદ્ધમાં મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ બોલતા.

'શું?'

'મુનિ અચેતન થયા છે, શંકર પ્રેમસમાધિમાં પડ્યા છે. તારકાસુર દેવોને હણે છે: અને દેવો તેને હણનાર એક નરપુંગવની વાટ જુએ છે.'

કામદેવ સાંભળી રહ્યો. ભયથી ધ્રૂજતી રતિ કામદેવ પાસે સરી, અને તેણે કંઠમાં ધારેલી ડોલરની કળીની માળા, કામદેવના સ્પર્શથી, ફૂલની માળા બની ગઈ. રતિ પોતાના રસભરેલા હાથથી કામદેવના કેશ સમારી રહી.

અને આ હિમાલય જેવી દેવભૂમિ આજે અસુરોના હાથમાં જઈ પડી છે કામદેવ, બેટા! તારા જેવો રૂપરૂપનો સાગર પુત્ર ફરી જન્મશે નહિ; રતિના જેવી સુંદર સ્ત્રી ફરી જન્મશે નહિ; પણ દેવભૂમિ ભોગ માગે છે.'

'કોનો?' રતિએ અધીરતાથી પૂછ્યું.

નીચા નેણ ઢાળીને બ્રહ્મદેવે વેદના દબાવી; મંદ સ્વરે

જવાબ વાળ્યો.

'આમેટોનો.'

એક તીણું સ્મીત કાઢીને રતિ નીચે ઢળી પડી. [illegible] ગના પાનથી [illegible] તેને પવન નાખવા લાગ્યા: [illegible] બારીમાં [illegible] દઈને [illegible] [illegible] લાગ્યો.

રતિએ થોડી વારમાં નેત્ર ઉઘાડ્યાં. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

'અને તું એ અગ્નિમાં ભસ્મ થશે. તારી ભસ્મમાંથી જન્મેલું નવું જીવન દેવજાતિનો ઉદ્ધાર કરશે.'

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ આવવા લાગ્યાં!

'અને આ મારો રસિક કંથ મને પાછો ક્યારે મળશે?' તેણે ચંદ્રદેવને અધીરાઈથી પૂછ્યું. 'એ મને પાછો ક્યાં મળશે? અરે, આવું અમારું અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો?'

વજ્રનો ઘા પડ્યો હોય તેમ ચંદ્રદેવ આંખો મીંચી ગયા: 'એ વિયોગ, રતિ, એકબે ઘડીનો નથી, એકબે દિવસનો નથી, બેપાંચ વરસનો નથી, એકબે યુગનો નથી: સનાતન અને અખંડ છે. તમારું આ યુગલ પાછું કદી કોઈ દિવસ મળી શકશે નહિ.' અને તે પોતે પોતાના શબ્દોથી વીંધાઈ ગયા હોય તેમ આગળ બોલી શક્યા નહિ.

'હં! અમારે પાછું ક્યારેય મળવાનું પણ નહિ,' એટલું બોલતી રતિ કામદેવને કંઠે વળગી પડી, અને તેના ખોળામાં ઢળી પડી. 'ઓ મારા કામદેવ!' તેણે હૃદય વીંધી નાંખે તેવો મૂંગો વિલાપ શરૂ કર્યો.

કામદેવે તેના સોનેરી વાળ હાથમાં લઈને પોતાની આંખો ઢાંકી દીધી. એક ઘડીભર એ બોલી શક્યો નહિ. પછી તરત જ વેદના ખંખેરી નાખતો હોય તેમ તેણે હાથથી પોતાના કેશ સમાર્યા. પણ હવે ઘડી બે ઘડી પછી જેની સાથે જુગજુગનો અખંડ વિયોગ થવાનો છે તે રતિને સ્પર્શ કરતાં, તેની આંખમાંથી એકબે આંસુ જોર કરીને નીકળી પડ્યાં. તેણે અત્યંત કોમળતાથી રતિના સુંદર હોઠને, અમૃતબિંદુથી ભીંજવ્યા: અને પોતાના ખોળામાંથી તેની રૂપના સાગર જેવી મૂર્તિ બેઠી કરી: કદાચ આ

હેસ્રો—હેસ્રો જ સ્પર્શ હશે !

'અલિદેવ ! અલિદેવ !'—રતિ બેઠી થઈને બોલી. [illegible]

[illegible]

જ એ બોલી શકી.

બ્રહ્મદેવે કામદેવ સામે જોયું. અત્યંત ઉગ્ર સંયમથી તે બેઠા જેવો થઈ ગયો. દૂધિયા બાળકના શ્વાસ જેવો સુગંધી શ્વાસ જેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો સ્પર્શ તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બળથી બેઠો થયો.

બ્રહ્મદેવ કાંઈ બોલ્યા નહિઃ તેને નિહાળી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર હવે પૃથ્વી પર ફરીને ક્યારેક નહિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોતે પણ આવા શ્રેષ્ઠ બલિદાનના વિચારથી મૂઢ જેવા થઈ ગયા. કોઈ રસની—કલ્પનાની તદ્દન અસ્પર્શ્ય સુંદર મૂર્તિ હોય તેવો કામદેવ સ્મિત કરી રહ્યો હતોઃ બ્રહ્મદેવે પોતે આવું સુંદર, હસતું, શ્રેષ્ઠ બલિદાન ક્યારેય નિહાળ્યું નહોતું. તેણે કામદેવને ફરીફરીને જોયો—અને બે હાથથી પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. ' કા મ દે વ !' એટલું જ તે બોલી શક્યા. ' હવે તું જા,' એમ બોલતાં તો તેમનું હૃદય વીંધાઈ જશે તેમ લાગ્યું. તે વધુ બોલી શક્યા નહિ.

પણ અત્યંત દૃઢ સ્વરે કામદેવે જવાબ વાળ્યોઃ ' પિતા! સર્વશ્રેષ્ઠ બલિદાન તરીકે મને સ્વીકારીને મારી કોમળ દેહ તમે વજ્ર જેવી અભેદ્ય અને અખંડ કરી દીધી. આ બલિદાનથી દેવજાતિનો ઉદ્ધાર થાઓ.'

એક પલ્લવ રતિ તરફ ફરીને તેણે તેને નિહાળીઃ ફરી નિહાળી વળી નિહાળી. હજી નિહાળી—અરે, અનિર્બંધ સૌન્દર્યને અને સ્નેહના જીવનને જોઈને કોણ રડ્યું નથી?—

અને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો . . . તદ્દન ધીમે

પગલે. પશુ હાલાશે. અને ચન્દ્રોને નચાવે. જે જતાં ભાગ્યે ઉત્તર આવ્યું ગયું હોય તેમ કે [illegible] ફૂલ ફરમાવા લાગ્યાં; તરત પાને પાનમાં ભરેલી [illegible] સરી ગઈ. મસ્તને નાગનો [illegible] મોઘમ હોઈ [illegible] પોતાના ખોરડાને [illegible] ગુમગુમની [illegible] જન્મેલી રસિક [illegible] પોતે ખંડિત કરી એ [illegible] અલ્હેલ [illegible] 'અરેરે! [illegible] —એની [illegible] !'

ડુંગરાળો [illegible]

'ક્યારેય નહિ, ક્યારેય નહિ.'

[illegible]

'કામદેવ ! કામદેવ.'

અને તે અત્યંત તીવ્ર વેદનાથી કાંઈ ઓછું: જાણે પોતે અગ્નિનો ભયંકર સ્પર્શ અનુભવતી હોય તેમ, જાણે કામદેવને બળતો નિહાળતી હોય તેમ, 'અરે નહિ, અરે નહિ, એને બાળો મા, એને બાળો મા.' એમ કહેતી આંકતી જેમ રોતી.

પણ થોડેક દૂર ન ગઈ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં ગંધર્વોને 'અનંગબ્રહ્મ'ની પ્રશસ્તિ ગાતા તેણે સાંભળ્યા: તે એકદમ સ્થિર થઈ ગઈ, અગ્નિના ભડભડતા ભૂંગળાઓ જોઈ રહી, અને જાણે પોતાનું શિયર કાઢી નાખતી હોય તેમ અત્યંત વેદનાથી બોલી ઊઠી: 'મહાદેવ ! હા ! બીજું તો શું પણ આ રતિનો શાપ છે કે તું કલ્પનાની—રસની—કલાની સર્જનની મૂર્તિ ઘડનારો, દેવ જેવો મનુષ્ય એક હજાર વર્ષે માંડ એક આપી શકશે. તારી ગરીબીથી હંમેશાં તું શરમાયાં કરજે. અને જા, તેં નવા સર્જન માટે કામદેવને બાળ્યો છે માટે હવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જ કરશે: તને તો કોઈ ઓળખશે પણ નહિ, અને મને કોઈ જાણશે નહિ. સૌ કામદેવને જ ભજશે. અમારું યુગલ તેં ખંડિત કર્યું છે માટે હવે સર્જનમાત્ર અકસ્માતથી જ થશે: અને શ્રેષ્ઠ સર્જનની પણ હજાર બે હજાર વર્ષે ક્યારેક જ આવશે.'

નિઃસત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની શ્રદ્ધા રૂંધાતી હોય તેમ જણાતાં મહાદેવે અચાનક આંખ ઉઘાડી. કામદેવનું દહન તેમણે કલ્પનામાં દીઠું ન દીઠું ને ભવિષ્યના નરપુંગવની કલ્પનાથી હસ્યા ન હસ્યા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમંત શાપ

નિશાનીને એ સંધી ગયા: વેંતિયાં હોઠ વેંતિયાં નિઃસાર પરમાણુઓ 'અમને મારજો, અમને મારજો' એવાં તેમની સામે ફૂદવાં લાગ્યાં, અને પોતાની ગરીબાઈથી પોતે શરમાતા હોય તેમ નીચે મોંએ તેણે ધારાને પોતાના અંતરમાં ઊંડે વેદના પામતી રતિની જેમ નિહાળી રહ્યા.

શ્રેષ્ઠ અને સસ્તું સાહિત્ય

ઘ

નૈવેદ્ય	(રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)	૦–૮
પૂજારિણી	,,	૦-૧૨
પરિણીતા	(શરદ્‌બાબુ)	૦–૮
પલ્લીસમાજ	,,	૧-૪
છબી	,,	૧–૦
સ્વામી	,,	૧–૪
કાશીનાથ	,,	૧-૮
શ્રીકાન્ત ભા. ૧–૨	,,	૩- ૦
શ્રીકાન્ત ભા. ૩	,,	૨–૦
શ્રીકાન્ત ભા. ૪	,,	૨–૦
કર્મભૂમિ ભા. ૧-૨	(પ્રેમચંદજી)	૪–૮
જીવનસંગીત	(ડૉ. હરિપ્રસાદ)	૨–૦
ખોવાયેલા તારા		૧–૮
નર્મદનું મંદિર (બીજી આવૃત્તિ)		૧–૮
કંકાવટી મંડળ બીજું	(મેઘાણી)	૦-૧૪
વેણીનાં ફૂલ (નવી આવૃત્તિ)	,,	૦–૮
કિલ્લોલ	,, ,,	૦–૮
આખરી ફેંસલો ભા. ૧–૨–૩–૪	મહાત્મા ગાંધીજી	૬–૪
રંગદેવનો દુર્ગ ભા. ૧–૨		૫–૦
નિરંજન	(મેઘાણી)	૨–૦
ાદ, તારાં વહેતાં પાણી	,,	૨–૮
ાપરાધી	,,	૨–૮
ાદ્ગજર્યાં	,,	૧–૦
ાચાર્ય કૃપાલાનીના લેખો		૨–૦